

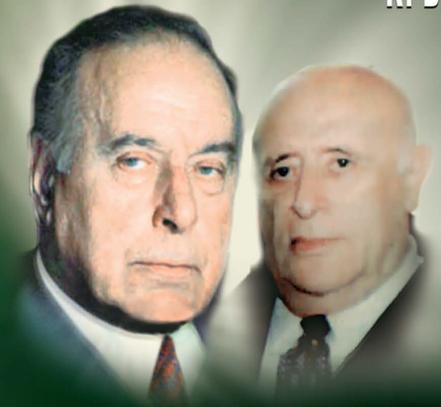
*SİZİN BÖYÜK İNSANLIĞINIZ QARŞISINDA
BAŞ ƏYİRƏM!*

QÜTB GECƏLƏRİ... (1993-1995)

R. BAHAR SONAM

R. BAHAR SONAM

QÜTB GECƏLƏRİ...
(1993-1995)

Heydər ƏLİYEV - Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

AZƏRBAYCANIM

Dərdimin içində dərd olmusan sən,
Rüzgarın möhnəti necə ağırmış.
Göz yaşım içində boğulmuşam mən,
Ələmin başıma gecə yağırmış.
Dərdimlə bu dərdi nə edim canım, –
Dərdimin dərd yükü Azərbaycanım?!

Könlümün içində ağlaram sənə,
Qoymaram ocağın lap tamam söne.
Zinətim yoxumdur, bil, səndən önə,
Gələrmə o şirin çağların yenə?
Həsretin bu dərdin nə edim canım,
Dərdimin dərd yükü Azərbaycanım?!

Zahirim bir dünya aydın şəfəqsə,
Daxilim al-qanlı acı kədərdi.
Bu saysız insanlar duyurmu nəsə,
İçimdən içimi üzən bu dərdi?
Ömrümün bu dərdin nə edim canım –
Dərdimin dərd yükü Azərbaycanım?!

B23(07)

R.Bahar SONAM

Bahar SONAM
B23(07) Qütb gecələri (Sənədli roman). - Bakı, "Azərbaycan"
nəşriyyatı, 2007 - 256 s.

Hərbi yazıçı **Bahar SONAM**ın dünya ictimaiyyətinə təqdim etdiyi
"Qütb gecələri" adlı növbəti kitabı 1993-1995-ci illərdə
Azərbaycanda baş verən dövlət çevrilişindən bəhs edir və bu
qarşıdurmadan xalqı xilas edən Heydər Əliyev dühası...

B $\frac{480400000 - 023(07)}{M670(07)-2007}$ Sifarişlə

© "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2007.

QÜTB GECELƏRİ

(Sənədli roman)

«AZƏRBAYCAN»
NƏŞRİYYATI
BAKİ-2007

1952-ci il. Semyonovun iş otağı.

...Semyonov adəti üzrə yenə məkrli gözlərini Heydər Əliyevin sakit baxışlarına dikib bir müddət dinmədi. Öz gizli dünyası içində onu qanlı-qanlı asıb-kəsirdi.

– Yoldaş Əliyev... – dedi.

H.Əliyev rəsmiyyətdən irəli gələn bir qətiyyətlə:

– Eşidirəm Sizi, cənab sədr!

Semyonov ani susaraq, hər iki əlini arxasında çarpazlayıb sonra ağır, xırıltılı bir tonla:

– Axı... mən sənə demişdim ki, sən o qızla əlaqəni kəs. Lakin... – ona qayıdaraq: – sən hələ də onunla görüşürsən.

H.Əliyev bir müddət dinmədi. Daha doğrusu, tələsmədi. Dərinliyində Azərbaycanın möhtəşəm gələcəyi, qaynar, odlular tarixi mürgü döyən sirli, sakit baxışları dindi, danışdı. Və sonra isə bu yanğının dəhşətli alov dilləri DTK-nın sədri Semyonovun hökmdar vücudunu yandırır köz-köz etdi.

H.Əliyev:

– Bu... mənim yolumdur. Daha vacib!

H.Əliyev işdən çıxanda axşam idi. Adəti üzrə qara plajının boyun nahiyəsini yenə yuxarı çəkib Yaşıl parka doğru üz tutdu. Bakıda küləklər əsirdi, soyuq-soyuq və bu soyuqluq içində sanki yer də, göy də üşüyürdü.

Qütbün ala-toranlığı göynəyində mat qalmışdı bəşər. Qopuq-qopuq fəryad edirdi. Qopulan hər bir yanğı qəlpələrinin qırıqları düşdüyü yeri aləv-aləv yandırır. Dil açırdı, sanki çocuq kimi.

Bu qeyri-adi haraya ala-toran göylərin bağrında sayrışan milyon-milyon ulduzlar için-için ağlayırdı. Süzülən yaşlar yerə doğru qucaq açırdı. Büsbütün dünya çəmənlərlərinin saysız-hesabsız çiçəkləri ləçəklərində sırğalanıb sanki əbədi heykəlləşirdi. Şeh damlası tək! Və bu büllur dənələrin bağı içində qərib-qərib bir şərqi dinirdi. Hansı məkanasa baş almışdı. Xəfif nəfəs, qədəmlərlə... Və bu qeyri-adi məcnunluğu yer yox, dərk edən yalnız Göy idi.

Bəli, yaz nəfəsindən üzü bəri hətta bütün dünyanın milyon-milyon ulduzları da yalnız bir şərqi oxuyurdular. Zəhərli tikanlar içində. Heç nədən qorxmadan, çəkinmədən. Oxuyurdular... təkrar-təkrar... yorulmadan:

*Dərdimin içində dərd olmusan sən,
Rüzgarın möhnəti necə ağır olmuş.*

*Göz yaşım içində boğulmuşam mən,
Ələmin başıma gecə yağmış.
Dərdimlə bu dərdi nə edim canım, –
Dərdimin dərd yükü Azərbaycanım?*

*Könlümün içində ağılaram sənə,
Qoymaram ocağın lap tamam söne.
Zinətim yoxumdur, bil, səndən öne,
Gələrmə o şirin çağların yenə?
Həsranın bu dərdin nə edim canım,
Dərdimin dərd yükü Azərbaycanım?!*

*Zahirim bir dünya aydın şafəqsə,
Daxilim al-qanlı acı kədərdi.
Bu saysız insanlar duyurmu nəşə,
İçimdən içimi üzən bu dərdi?
Ömrümün bu dərdin nə edim canım –
Dərdimin dərd yükü Azərbaycanım?!*

...İnsanlar yaranmışlar çoxdur, saysız, hesabsız. Yer üzündə onların sayı 6 milyardı ötmüşdür. Bunların ümumi bir adı var. Ali canlı! Əslində isə belə deyil və necə törənmişlərsə, eləcə də vardırılar. **Yararsız varlıq və kamil insan!** Kamil insanları Tanrı yaradır. Onlar tarixin məhək daşına getdikləri əzablı yollardan keçdikcə nəş

edilir. Çünki onlar nadir xəlf olunurlar. Özləri üçün deyil, məxsus olduqları millət, xəlf üçün, bütün insanlar üçün, bəşəri heyvətə gətirən çox əzablı tale yaşayırlar. Bəlkə də Tanrı onları yalnız insanlardan ötrü, gözəlliklər qurub-yaratmaqdan ötrü məhz kamil yaradır.

Heydər Əliyev Tanrının Azərbaycan tarixinə bəxş etdiyi möhtəşəm abidədir. Və yazılan bu tarixdə – 1993-cü ilin sonu qanlı çalxantılar yaşayan Azərbaycana məhz O lazım oldu.

1993-cü il OKTYABRIN 30-U HEYDƏR ƏLİRZA OĞLU ƏLİYEV YENİDƏN AZƏRBAYCANIN ALİ BAŞ KOMANDANI OLDU. Və...

Azərbaycanın tarixi yeni eraya qədəm qoydu: Ziddiyətli, mürəkkəb...

*Yinə başın alıb gedir hayalim,
Gönüllər dolaşır acı melalim.
Bir dünya soraklar yine her elden,
Dünyaya boylanar gitdiyi yerden.*

*Şairim-bağbanım, belim kalemim,
Baxçamın çeşməsi bir sırlı kamim.
Çeşməmin kami sır olmasa benim,
Gül-çiçək bitirmez bu hayal belim.*

*Dünyaya geldiyim o ilk günümünden,
Göynedi gizlice bağrımın başı.
Kopdukça qalpetek yanqı ünümden,
Aradım kalbime gönül sırdaşı.*

*Xudaya, gör nasıl yanılmışım ben,
Kor gibi adalet aradım yerden.
Sen deme adalet ne yerde varmış,
Tek el açdığımız göklerde kalmış.*

*İnsan müqeddesdir, insan ülvidir,
Beşer baxçasını tek o dirildir.
Bu fani dünyada haqqa hayırdır,
İçinde gizlice o daim şeirdir.*

*Zerdüşün felsefi beşer duyumu,
Bilmem haqiqetmi, yoxsa uykumu?
Ne için dünyanın yaranışından,
Yaranıp ilk reнге boyanışından.
Bir qoşa kuvvesi Yeri dolandır,
Ağ-kara sapları hey sonsuzlanır.*

*Eger... tek Hörmüzü doğsaydı dünya,
Güneş bac vererdi varından Aya.*

*Hiç kara kelmesi yaranmazdı da,
İnsanda dert olup kalanmazdı da.*

*Eger ... Ulu Tanrı Ehrimeni tek
Yaratmış olsaydı nasıl olurdu?..
Belki de her zaman dövranı gerçek
Büsbütün zülmeti - şere dolardı.
Belki de ezelden dünya bahtına
Hekk olup cüt naxış - çıxıb tahtına.
Ehrimen övladı Şer - Sultan olup,
Hörmüz de Hayırla her anlar solup.
Asrlar canından bir karvan kurup,
Hörmüz - Ehrimen hey sarban durup.
Şimdi de yeterek bu karvan bize
Bir kemend salıpdır zamanemize.
Can çekir – duyuruk biz – insan bunu,
Duyuruk karvanın nedir sert sonu.*

*Belki de asrların can karvanının,
Yokdur hiç bir sonu, hey yol gederdir.
Bilin ki, her zaman her bir dövranın,
Yüyensiz çaparı acı kaderdir.*

*Bu karvanda neler yokdur Xudaya?!
Bu beşer karvanı bir dönmezlikdir.
Geçmiş bizlere, bizi sabaha,
Aparıp çıxaran bir ölmezlikdir.*

...PREZİDENT APARATI. ALİ BAŞ KOMANDANIN İŞ OTAĞI...

Heydər Əliyev geniş aynalı pəncərə qarşısında durub, sakit baxışlarını qüruba doğru baş almış və artıq batmaq üzrə olan qütb günəşinə dikmişdi. Elə bil üföqlər qan içində idilər. Dəli bir həsrətlə boyun bükmüşdülər ki, gün batırdı. Heydər Əliyevin də diqqətini çəkən əsas bu idi. Yəni günün batması. Daxilində göynək bir istək dəli-dəli haray qoparmaqda idi. İstəməirdi gün batsın. Və fəryadı sanki bütün bəşəri səksəndirib bu heyrətamiz ələminə ram etmişdi.

"Yox... yox... axı... biz insanıq, insan! Qaranlıq... zülmət... bizim nəyimizə lazım?.. Sənsiz biz neynərik? Sənsiz... biz neynərik?! Yox... mən səni yaşatmaqdan ötrü hər şeyə risk edəcəm. Hər şeyə! Hətta öz həyatıma da və son nəfəsimdə də son kəlməm bu ola bilər ki, sənin yaşamağın naminə Tanrının hər cür qismətinə baş əyim.

Təki sən yaşa, Azərbaycan!

Bu haray toranlığında Ali Baş Komandan and içdi ki, onun Azərbaycan Günəşi batmayacaq. Heç bir zaman! Və o, qütb gecələrinə qalib gələcək".

* * *

*Tenha ömür yaşayanda,
Şu möhnətə alışanda,
Hasret yükü taşıyanda,
Benim gönlüm Seni ister.*

*Adın keçən ecelerde,
Sonu gelmez gecelerde,
Bilsen daha necelerde,
Benim gönlüm Seni ister.*

*Tek kalandə, üşüyəndə,
Sensizlikdən üzüləndə,
Göz yaşlarım süzüləndə
Benim gönlüm Seni ister.*

TÜRKİYƏ...

Prezident sarayının sanki şəh damlalarıtək büllur, ecazkar çilçıraqları elə bil büsbütün bəşərə dopdolu, bəmbəyaz işıqlar bəxş edirdilər. Ürəkdolusu, doya-doya. Bunlar təkə nur yox, qeyri-adi Tanrı tütyələri idi, sanki. Zərrələri hər bir məmləkət üçün, hər bir insan üçün həyat şəfası. Bəlkə də birçə damlası, bütöv bir dövlətə, bütöv bir insan ömrünə bəs edən.

Artıq ali, rəsmi, dost görüşündən xeyli vaxt ötüb keçmişdi. Lakin doğma təmasın odlı nəfəsi hələ də ətraf aləmi qucaq-qucaq oxşamaqda idi. Bu isə el, qardaş bayramının əsl, həqiqi siması deməkdir. Lakin bu saflıq aynasında, çox qəribə, müəmmalı, səthi bir duman dolaşdı. Və bu dumanın içindən Süleyman Dəmirəl tərəddüdlə üzünü bir daha Heydər Əliyevə tutub sordu:

– Benim aziz kardeşim Haydar, memleketine ne zaman döneceksin?

Sorğu Heydər Əliyevi yaman təəccübləndirdi. Çünki türk lider qardaşından belə qərib sorğunu ilk dəfə idi ki, eşidirdi. Və bunun dərinliyində nə isə olduğunu dərhal duymuş oldu. Lakin tələsmədi, dayazlığında yumşaq addımlamağa başladı. Adəti üzrə şəkərcə gülümsünüb, sakit bir tonla:

– Nədir ki... hələ burdayam, 15-nə kimi.

Süleyman Dəmirəl eyni tərəddüdlə:

– Yok, benim azimim... sen çabuk dön.

Heydər Əliyev dözmədi. Və ürəkdolusu təəccüblə:

– Axı niyə?

Süleyman Dəmirəl dinmədi. Dərin tərəddüd içində, hər iki əlini uzadıb titrəkçə, Heydər Əliyevin sağ əlini ovucları içinə aldı. Gizli həyəcandan alışan köksünə basıb:

– Geri dön, – dedi – sonra bilirsən!

Bəli, Türkiyə təlaşı Azərbaycanın növbəti beləsindən xəbər vermədi. Demək Süleyman Dəmirəl hər şeyi bilirmiş. Amma, sadəcə, heç bir şey söyləmədi. Qardaş səfərinə zəhər qatmağa qiymayaraq hər şeyi onun yalnız Azərbaycana dönməsindən sonra bilməyini münasib sandı.

Bəli... Azərbaycan yaman gündə idi. Daxilində tədriclə artan hərc-mərclik səbəbindən hökumətə, dövlətçiliyə qarşı xüsusi qruplaşmalar yaranmağa başlamışdı. Bu komandanın başında duran Rövşən Cavadov idi. Daxili işlər nazirinin müavini. Bu, ağılasığmaz idi.

Rövşən Cavadovun bir yolu vardı: Heydər Əliyevi fiziki cəhətdən məhv etmək və hökuməti ələ keçirmək. Planını həyata keçirməkdən ötrü İrana da, Turana da əl qatmış, hər yerdə OMON-çularından dayaq qərargahı yaratmışdı.

Və ...

– Qəribə, müəmmalı danışdıqlar:
– Narahatçılığa heç bir ehtiyac yoxdur. Hər yerdə da-yaqlarımız güclüdür.

Naxçıvanı Xalq Cəbhəsi ələ keçirəcək. Lənkəran isə... Əlikram bəyin səlahiyyətinə ram ediləcək. Və sair və ilaxır...

– Tanrı sizi qorusun!

Bəli, zəhərli ilanlar Azərbaycanın taleyinə gizli-gizli zəhər qatırdılar.

SAUNA

Telefon zəngi...

– Alo...

– Eşidirəm.

– Prezidenti qarşılamağa gedirik!

– Oldu!

Rəsul Quliyev Eldar Həsənovla saunanın göy suları qoynunda balıqlartək şəkər-şəkər çim-çim edirdilər. Elə bil xoşbəxt bir məmləkətin xoşbəxt günlərini yaşayırdılar. Ətli vücudları "nəhəng" saunanın ovucuna heç də sığışmırdı. Və bu dadlı təam içində Rəsul Quliyev sanki göynək bir tonla:

– Bu nə işdi?.. Qazax da, Ağstafa da zəbt olundu.

Eldar Həsənov dinmədi və fikir köhləni onu çox uzaqlara çəkib apardı. Lakin az ötməmiş Rəsul Quliyev onu ünyetməzliklər toranlıqlarından çəkib çıxardı.

– Edik, – dedi – sən caduya inanırsan?

– Eldar qaşlarını çatıb heyrətlə:

– Yox! – dedi.

Rəsul Quliyev eyni ruhla:

– Bəs niyə görə həmişə Prezident burada olmayanda ölkədə qarışıqlıq düşür?

Eldar dinmədi. Müəllim sorğusuna cavab tapa bilməyən şagird kimi ona baxa-baxa qaldı. Lakin düşdüyü bu çətinlikdə qalmaq da olmazdı. Və sanki dərya dibindən zorla tapdığı bircə inciyə oxşarı təqdim etməyə məcbur oldu.

– Nə bilim?

Bəli, bu, sauna, kazino liderləri Azərbaycan tarixində müstəsna "qəhrəmanlıqlar" edən güclü şəxslər idi. Dünya arenasında məskun olduqları yüksək səlahiyyətli postdan Azərbaycan adlı, quzey əhalisi 8 milyondan artıq olan müstəqil bir dövləti təmsil edirdilər. Və bircə görə biləydi dünya insanları ki, bu "sahibkarlar" daxildə necədirlər?! Onların əsl siması, niyyətləri nə rəngdədir?! Çox güman ki, Azərbaycan üçün ürəkləri ağrıyardı həqiqətən! Lakin heç nə bilmirlər. Və nə yazıq! Bəlkə də dünya informatorları vasitəsilə müəyyən ictimai-siyasi fikirlər formadadır. Lakin əsl sima, natura isə yenə də bağlı qapı arxasında qalmaqda idi. Bəlkə o qədər də dərinə gedilməsi əhəmiyyətsizdir. Çünki bütün dünya üzrə hər məmləkətin

dövlət postlarında belə törəmələr mövcuddur.

Qəribədir... Tanrının yaratdığı ali varlıq getdiyi böyük əməlinə, əqidəsinə and içir, lakin...

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI

Kələki kəndi... 01.01.1994...

Təbiətin yaşıl qoynunda özünəməxsus "taxt-tac" qurmuş Əbülfəz Elçibəy bu "saray içində" narahat ömür yaşayırdı. Yarım qalmış yolunu davam etdirmək üçün imkanlar arayır və əsl ədalətisini tapmağa çalışırdı. Aram-aram çəkdiyi siqaretin boz tüstüsünü dumanlı baxışları önündən əlinin ağır hərəkəti ilə yan edib, xəyalını daha uzaqlara qovmağa çalışırdı. O uzaqlıq ki, bircə onu bilə bilmirdi ki, yaxın gələcəkdə reala çevriləcək ünyetməzlilərdə inqilabi lider taleyini nələr gözləyir?! Nələr?!

– Əbülfəz müəllim, zəng edə bilərsiz. – Bayaqdan onun iş stolunun üstündəki telefon aparatını təmir edən usta üzünü ona tutdu.

Əbülfəz Elçibəy qeyri-ixtiyari olaraq heyrətlə:

– Kimə?.. – deyə ondan soruşdu.

Usta sadəlövhəsinə, çocuq kimi çiyinlərini çəkərək:

– Nə bilim, kimə istəyirsinizsə?! – ani susaraq, sonra tərəddüdlə: – Zəng olanda, – dedi – bax, bu düyməni

basarsız. – siqnal obyektini ona işarə etdi.

Və... çox qəribədir. Əbülfəz Elçibəyə müxtəlif türk postlarından zəng edilirdi.

* * *

BAKI. 24 MART 1994.

PREZİDENT İQAMƏTGAHI

Həmişə olduğu kimi Heydər Əliyev mətləbə keçməzdən əvvəl yenə müəyyən anları lal sükut içində otaqda gəzişməkdə idi. Dalğın, tutqun baxışlarında sonu bilinməyən sirli bir dərya çalxalanırdı. Və zəhmi önündə durmaq heç cür mümkün deyildi. Hətta mələklər belə onun qəzəblənmiş ruhuna yaxın düşə bilmirdi. Yenilməz vüqarının zirvəsi görünməz idi. Çünki onun başını alatoran dumanlıqlar yaman almışdı. Toranlıq içində göynək-göynək bir çarə, qurtuluş gəzirdi. Və axır ki, bəlkə də nə işə tapmış kimi dalğın baxışlarını ağır-ağır dolandırır bayaqdan onun hökmdar hüzurunda müntəzir dayanmış Naxçıvan Muxtar Respublikasının baş prokuroru İsa Nəcəfova sancı. Ani susaraq özünəməxsus hökmlü bir tonla:

– Səni... respublika prokurorunun birinci müavini tə-

yin edirəm. – ani susaraq sonra: – Ölkədə hadisələr xoşagəlməzdir. Özün görürsən.

İsa Nəcəfov mat baxışlarını ondan çəkmədən xəlifcə udqunub sakitcə:

– Etimadınıza görə təşəkkür edirəm, Cənab Prezident!
– dedi.

Heydər Əliyev:

– İndi... işlərin çox olacaq. İşlərinə, xüsusilə tapşırılan ilk sahəyə ciddi yanaş.

Nəcəfov eyni məmnun məsuliyyətlə:

– Oldu Cənab Prezident!

* * *

RESPUBLİKA PROKURORLUĞU

İsa Nəcəfov götürdüyü məsuliyyətinin çəkisinin nə qədərliyini düzgün təyin etmək üçün pəncərə önündən çəkilmək bilmirdi. Dalğın nəzərləri elə bil ünyetməzlərə bələnmişdi. Bəli, pəncərə önü dünyanı dərk etmək qüdrətinə qadir bütün ağıllı insanlar üçün çəkdiklərini düzgün aşkar edən tərəzidir, sanki.

İsa Nəcəfov "tərəzi köksündən" çəkilərək iş stoluna yan aldı. Kreslosuna əyləşib daxili telefonunun dəstəyini

qaldırdı. Sakit bir tonla:

– Zəhmət olmasa, Afiyəddin Cəlilovun işini gətirin. – dedi və sonra isə ehmalca bir siqaret alışdırıb qarşısındakı külqabıya diqqət etməyə başladı.

Çox qəribə idi, nədənsə... külqabının büllur cizgilərində – diqqəti cəlb edən süd rəngli şəfaqlərinin müəyyən çalarlarında heyrət doğuracaq qədər dərin mənalar hiss olunurdu. Taleyin qismətinə bir bax. Elə bil, istehsalatda büllur əşyaların xəmiri yoğrularkən bu bir parçasının da payına məhz Respublika Prokurorluğunun ali postunun ünvanı nəqş olunmuşdu. Bu, qismətin taleyi imiş. Və bu- ra sanki çox uzaq bir yol keçib gəlib çatmışdı. Və nələrin şahidi deyildi?!

Artıq gecədən xeyli keçmiş, hamı öz yuvasına dönmüş, öz çırağını yandırmışdı. Lakin İsa Nəcəfov isə hələ də prokurorluqda öz iş otağında idi. Kim bilir, bəlkə də artıq vaxtın gec düşdüyünü və evə dönmək lazım olduğunu da tamam unutmuşdu. Çünki o, özgə bir aləm yaşayırdı. Müəmmalı, dumanlı, çiskinli. Amma düşdüyü bu toranlıqda azmaqdan ehtiyat edirdi. Çiskində islansa da, quru çıxmağa çalışırdı. Düşdüyü müəmmalı eranın məkri onu heç də qorxutmurdu. Sadəcə, vahiməli idi ki, axı niyə görədir bunlar? Niyə görə??? Bu, adi oyun deyildi. Belə şahmatın məkri arxasında kimin mövcudluğunun naməlumluğu onu bərk narahat edirdi. Bütün dincliyini

tamam almışdı əlindən. Lakin yaman inadkar idi. Və axır ki, bu qordi düyünün açılacağına əmin idi.

* * *

Daxili işlər nazirinin müavini Rövşən Cavadov naməlum səbəblər üzündən etdiyi Türkiyə səfərindən artıq qa-yıtılmışdı. Onu Bakı Binə Aeroportunda qardaşı Mahir Cavadov qarşılıdı.

Rövşən Cavadov getdiyi xüsusi, qara "mercedes" avtomaşınından yolboyu ətrafı nəzərdən keçirir, küçələrdə qaynaşan insanlara qəribə-qəribə diqqət edirdi. Baxmayaraq ki, qardaşı Mahir Cavadov onu yamanca söhbətə çəkmişdi.

Bu zaman, birdən, onun dərinliyində nələrin gizli-gizli qaynadığı müəmmalı baxışları qarşı küçənin tinində əl açılıb dilənən dilənçi qadına sataşdı. Və ağılından nə keçdisə, cəld maşının saxlanması tələb etdi. Bayaقدan dövlət rəhbərlərinin qarasına ürəkdolusu asıb-kəsən Mahir Cavadov onun bu gözlənilməz hərəkəti qarşısında mat qaldı. Və çaşqın-çaşqın diqqət edərək:

– Nə oldu? – deyə qeyri-ixtiyari soruşdu.

Rövşən Cavadov ona o qədər də əhəmiyyət vermədi.

Sadəcə, sanki pıçılıtlı ilə:

– Bir dəqiqə... – deyə ehmalca qapını açıb salonu tərk etdi. Elə bil sehrlənmişdi. Qəlbinin sirli döyüntüsü onu hərra isə çəkib aparırdı. Üz tutduğu istiqamətə doğru atdığı addımlarında qəribə bir təəddüd vardı. Və bunu özü aydın hiss etsə də, lakin yoluna davam edirdi. Qadına az qalmış nədənsə ayaq saxladı. Lakin belə də çox durmadı. Və sakitcə ona yaxınlaşdı.

Rövşən Cavadov qadının diqqətini hələ uzaqdan cəlb etmişdi. Qarşısında dayananda, qadın ani olaraq, nədənsə, ona mat-mat diqqət etməyə başladı. Rövşən Cavadov təəddüd içində cibindən çıxardığı 10 min manatı ona doğru uzadanda birdən o, qəfil qorxmuş kimi əlini arxasında gizlədib geri çəkildi və sonra üz çevirib dəlicəsinə qaçaraq uzaqlaşmağa başladı. Qadının bu gözlənilməz hərəkəti onu şok vəziyyətinə saldı. Elə bil göy qələpələnilib bir göz qırpımında başına töküldü. Və bu qəfil qiyamətdən gözləri hədəqəsində allanıb dəli bir tonqala döndü. Başından qalxan küt ağır büsbütün beynini zəhərli ilantək sardı. Və heç bilmədi ki, neynəsin.

Rövşən Cavadov düşdüyü gözlənilməz vəziyyətdən çətinliklə qurtulub, əlində sanki buz heykələ dönüb qalmış 10 min manatı, gizli bir əsəblə ovucu içində sıxaraq çaşqın ruh göynəyində geri döndü.

Maşına əyləşəndə Mahir Cavadov ona yenə eyni sua-

lı təkrar etdi:

– Nə oldu?

Rövşən Cavadov sanki boğulurmuş kimi, lakin bunu bürüzə verməməyə çalışaraq quru bir tonla:

– Heç!.. – dedi. – Getdik!

Bu zaman Mahir Cavadov nədənsə dinmədi. Çünki qardaşının dilənçi qadına yaxınlaşdığı anda ondan necə qaçdığını aydın görmüşdü. Və daha qəribəsi, daha acınacaqlısı o oldu ki, həmən qadın qarşısındakı növbəti küçədə yenə onların qarşısına çıxdı. Dilənirdi. Yenə də... Doğma, yad insanlar içində çox dəhşətli görünürdü, bu acı həyat gerçəyi. Bəli, dilənən qadın Azərbaycanda son zamanlar artan dilənçi anaların ümumiləşdirilmiş obrazı idi.

Dilənən bir məsum ANA. Onun bu halına yer yox, göylər ağlayırdı. Ağlayırdı, səssiz-səmirsiz, için-için. Bağrını yandıran acı hıçqırıqları eşidildikcə sağı da, solu da göynədib toranlığa qərq edilirdi. Elə bil bir daha səhər açılmayacaqdı. Və Azərbaycan adlı bu Odlar məmləkətində qütb gecələri əbədi hökmran olacaqdı. Bəli, dilənən qadın bir məsum ana idi... Onun üçün Yer yox, Göylər ağlayırdı:

*Gecədən səhərin qəlbi oyanır,
Yeri, göyü günəş nura boyayır.*

*Oyanmış səhərin erkən anında,
Kədəri, ələmi göynək canında,
Əlində bir çanta məsum bir ana
Əl açır yetənə hey yana-yana.*

*Dolanır hər yeri, gəzir hər yanı,
Döyür rast olduğu hər bir qapını,
Yalvarır: – Qaçqınam, əl tutun mənə,
Dağ çəkilib "öz əlimlə" sinəmə.
Beləcə yalvarır o məsum ana,
Əl açır, yalvarır, hey yana-yana.*

*Dolanır tinləri o qarış-qarış,
Fələyin çərxinə edərək qarğış.
Əl açır hamıya – doğmaya, yada,
Çox qapı açılmır bu kor fəryada.
Yenə də ümidlə o məsum ana
Əl açır yetənə hey yana-yana.*

*Dolanıb çox tını , o bir dükanın,
Durur qarşısında – umur gümanın.
İt kimi bozardır üzünü tacir –
Sanki o çeynəyir paslı bir zəncir.*

*İlahi, yenə də o məsum ana
Əl açır yenə də hey yana-yana.*

*Əl açır qaraya, əl açır ağa,
Əl açır gah sola, gah da ki sağa,
Bilməyir dostu kim, düşməni kimdi?!
Bilmədən əl açır, dilənir ana,
Dilənir "düşməne" hey yana-yana:
– "Nədən qəzəbinə düşdün dövrünün,
Ləyaqəti tapdaq oldu saysız ananın.
Talandı həp varı Azərbaycanın".
Bu ağını deyə-deyə dilənir ana,
Dilənir – dərdi dərd – hey yana-yana.*

Bəlkə də bu, adi bir həyat gerçəyidir. Dünyanın hər yerində olduğu kimi. Amma bu fakt daha maraqlı oldu ki, əl açıb dilənən o məcburi köçkün qadın nəyə görə Rövşən Cavadovdan qaçdı? Məgər onun sədəqəsi dəyərli deyildi? Axı adi insanlara nisbətən Cavadov ona "böyük pul" verirdi?! On min manat!

Bəlkə də, Azərbaycanın 1990-1993-cü illərdə alovlara bələnən tarixində xidmətləri əbədiyyətə qovuşan, seçilən liderlərindən biri olduğu üçün? Əgər belə isə... onda ondan qaçmaq yox, ona sığınmaq lazımdır. Yox, yaxın keçmişlə bu gerçəyin arasında heç bir məntiq yoxdur. Bəs onda nəyə görə qadın bir zamanın alovlu vətənpərvəri

olan Rövşən Cavadovdan qaçdı? Nəyə görə? Bəlkə, Məmməd Əmin bayrağı altında hakimiyyət başına gəlib, onun ilk qurduğu Azərbaycan cümhuriyyətini yenidən dirçəltməyə başlayan, lakin tədricən də bütün niyyət və maraqlarını, yalnız öz mənfəətini güdmək, beləliklə də dövlət əmlakını tamam-kamal talan edib və sonda isə xalqı ağır vəziyyətə, bəli, dilənçi vəziyyətinə endirdikləri üçündür?

Bəli, deyəsən, əsl, vahid məntiq elə budur! Çünki Rövşən Cavadov xalqın həyatını yoxsul heçliyə endirən sabiq hökumətin lideridir. Və OMON-un xüsusi təyinatla yaradılmış, qruplaşdırılıb azğın, quduz canavarlar kimi Azərbaycanın, xüsusilə mərkəzdə – Bakının hər yerində nələr etdikləri göz qabağında idi. Bəli, OMON-un törətdiyi bu acı, inkaredilməz əməlləri Azərbaycan xalqının ən qorxulu tale yazısıdır və heç bir zaman qan yaddaşından silinməyəcək. Zaman keçdikcə nəsillər OMON-un törətdiklərini ikrahla xatırlayacaq. Əlbəttə, dünən şah kürsüdə əyləşib, lakin bu gün isə dilənən qadın məhz bu səbəbə görə qaçdı Rövşən Cavadovdan. Çünki o, türk xanıdır. Xəyanəti heç bir zaman bağışlamır.

* * *

RESPUBLİKA PROKURORLUĞU

Ala-toran kabinet...

Axşamdan xeyli ötmüş, lakin Həsən Əlizadə hələ də işdən ayrılmaq bilmirdi. Bu ara İsa Nəcəfov sakitcə içəri daxil oldu. Onun iş stoluna ağır-ağır yaxınlaşıb baxışlarını ona dikdi. Bir qədər susub sonra:

– Neynirsən? – deyər soruşdu.

Həsən Əlizadə diqqətini işindən ayırmadan:

– Heç... işləyirik də...

İsa Nəcəfov:

– Səni makina yaman üzüb. Darıxma, Allahın köməyi ilə kompyutera keçəcəyik.

– Yox əşşi, o, gələcək nəsil üçündür.

– Yaxşı, özünü qocaltma! – ani susaraq: – Yorulmuşsan, di bəsdir, dur get evə!

Lakin Həsən Əlizadə inad etdi:

– Yox, – dedi – bir az da işləyim, sonra...

* * *

MTN-in təcridxanası.

– Siz bilirsiniz ki, silah saxlamaq qanunsuzdur?

– ...

– Sualım sizə çatmır?

2-ci məhkum nə deyildiyinə heç də əhəmiyyət verməyərək, yöndəmsizcəsinə:

– Mən çörək istəyirəm.

Lakin 3-cü məhkum belə deyildi. Başdan-ayağa məzlum bir görkəmdə idi. Elə bil doğulduğu gündən ömürlük belə qismətə məhkum olmuşdu. Nə bilmək olar, bəlkə də bu fikirdə qeyri-adi bir məntiq var. Çünki hər hansı bir divanxanaya ram edilən ali məxluq kölədir. Ona görə ki, bu toranlı məhkumxanalara hər bir düşən yalnız öz nəfsi səbəbindən mübtəla olur. Məcburi, ya köklü. Ədalətli, ya ədalətsiz. Və...

Bəzən yox, çox zaman rast olursan ki, ümumiyyətlə, dünya üzrə götürəndə, bütün məhkum olunanlar, yalnız zamandan doğan – mənfi, ya müsbət, fərqi yox, axır ki, zərurət qarşısında baş əymək, köləyə çevrilmək məcburiyyətində qalmağın günahsız "günahkarlarıdır".

Bəli, MTN-in təcridxanasına salınan məhkumlar da belə günahsız "günahkarlardır". Çünki onlar zamanın zərurətinə baş əyən kölələrdir. Əlbəttə, öz nəfsləri səbəbindən. Bu isə müsbət yox, mənfi amildir. Çünki onların

atdıqları addım Azərbaycanın dövlətçiliyinə qarşı çevrilmiş xəyanətdir. Bu isə bağışlanmazdır! Qanun nə qədər humanist olsa belə!

3-cü məhkum:

– Mənim sizdən bircə xahişim var.

– Buyurun!

– Xahiş edirəm, bu məktubu Mahir Cavadova çatdırasınız.

Müstəntiq dinmədi və uzun-uzadı ona diqqət etdi. Görün, onun baxışlarında nələr yox idi. Mənən ağrıyırdı, bu biçarələrin halına ki, onlar quduz canavarların əlində yağlı tikələrə çevrilmişlər. Məgər Azərbaycan onların Vətəni deyil?.. Məgər onlar bilmirlər ki, məkrli qonşu erməni faşizminin işğalı altında onların 17 kv. km torpaqları inildəyir?! Bunlar bu haqda düşünməzlər? Məgər bunlar kişi deyillər? Heç kişi olan kəs də elinə-obasına, dövlətinə qarşı çıxar, ona xəyanət edər? Axı bu bədbəxtlər nə vaxtadək həris qadın kimi pul, zinət düşkünü olacaqlar? Məgər, ağıl-kamal ilə zəhmətkeş həyat yaşaya bilməzlər? Axı tutduqları şərəfsiz yolun sonu yoxdur! Axı OMON nə deməkdir? Onun xalqa, dövlətə dəyəri nədir? Nə???

...Müstəntiq məhkumun xahişini məmnuniyyətlə yerinə yetirdi. Ki... görən sonrası nə olacaq?!

* * *

DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

Rövşən Cavadovun iş kabineti. Müxtəlif insanlar, müxtəlif danışıqlar...

– Çevrilişin dəqiq yolunu müəyyənləşdirmək lazımdır.

– Bütün rayonlardan bizə məlumatlar gəlir və əminlik ki, hər yerdə formalaşmış dayaqlarımız keçilməzdir.

– Türkiyə "kanalları" əla işləyir. Xərclədiklərimiz boş çixmır.

– Mənə elə gəlir, Elçibəy və Mütəllibov bir yerdə işləyə bilməz. – Xarici işlər naziri Tofiq Qasimovun fikri Rövşən Cavadovu yaman səksəndirmiş kimi oldu. Lakin bunu nədənsə, bürüzə verməməyə çalışdı və ehmalca səlahiyyət kürsüsündən ayağa qalxdı. Eynəyinin arxasından müəmmalı baxışlarını qarşısındakı "vətənpərvər" simalarda titrək-titrək gəzdirib, sonra isə müdriklərsayağı ağır-ağır geniş aynalı pəncərənin önünə addımladı. Diqqətini uzaqlara dikib sanki pıçıltı ilə:

– Tələsmək... lazım deyil. – dedi.

Daha dinmək istəmədi Rövşən Cavadov. Elə bil, nələr etdiyinin axır sonu – nə isə ürəyinə dammaq üzrə idi.

Rövşən Cavadov pəncərə önündən çəkilmək bilmirdi. Sanki çocuq kimi acgöz-acgöz ətrafı seyr etməkdən doymurdu. Baxışları önündə bəmbəyaz bir dünya vardı. Qar

yağırdı... Ətraf büsbütün ağ örtüyə bələnmişdi. Bəli, Bakı elə bil, qeyri-adi, sirli, ağ şahzadə bir qiyafəyə bürünmüşdü bu toranlı gecələrdə. Kim bilir, qütb gecələrinin sonu ona nə bəxş edəcəkdir?!

Yağan qarın havada çox qəribə jestləri vardı. Yaman oynayır, sevinirdi. Gah sağa, gah sola sovrulur və beləcə yerə doğru baş alırdı. Hərçənd yaxınlıqda elə bir çocuq obyektı yox idi ki, bu dadlı mənərə daha çox o yerdə ecazkar-şirin görünsün. Çünki qar yağanda ən çox sevənən çocuqlar olur. Bəlkə də elə buna görə, indi yaşadığı maraqlı tale anlarında Rövşən Cavadov içində gizlicə kövrəlib mənən çocuqlaşmışdı. Çünki o da bir zaman qarın yağmasını dəli bir həsrətlə arzulamışdı, gözləmişdi. Lakin göydən sanki yarpaq-yarpaq yerə ələnən qar dənələri indi ona tamam başqa cür qoxu verirdi. Bu, toranlı gecələrin qoxusu idi. Və bilə bilmirdi ki, risk etdiyi qətiyyətin sonunda onu nə gözləyir?! Nə???

* * *

PREZİDENT APARATI

İqamətgahın əzəmətli binasının tunc hörük kəsiklərində elə bil qəribə, kəsici nə isə duyulurdu. Elə bir nəfəs ki,

onun yanarına risk edən mütləq layiqli "qiymətini" almamış olmur. Qətiyyətlə! Çünki bu tunc qalada hər risk olunan "əfsanə" müsbət həllini tapa bilmir. Tapanın isə... sadəcə, sonu... iks olur. İks! Lakin Tanrı öz sevdiyini ucaltdıqca qoruyur. Əvəlını də, sonunu da. Keçdiyi əzablı yollar olsa da. Çünki sevdiyinin varlığı sevgi işığıdır. Onun tale yolu daima toranlı gecələrdən, amansız tikanlıqlar içərisindən keçir, lakin o, heç bir xilqətin vahiməli qoxusundan çəkinmir, qorxmur. Və usanmadan taleyinin yazısı olan ali məqsədinin zirvəsinə doğru gedir.

Heydər Əliyevin "tunc qala" divarlarını daşa çevirən zəhmli baxışları alovunda heykəltək susub duran Türkiyənin Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Altan Karamanoğlunun elə bil tamam-kamal dili tutulmuşdu. Nədən başlamaq lazım olduğunu bilə bilmirdi. Elə bil yaman çaşmışdı. Və kiminlə qarşılaşdığını məhz indi dərk etməyə başlamışdı.

Lakin düşdüyü vəziyyətdən axır ki çətinliklə qurtulub daxili bir sıxıntı içində:

– Sizi təbrik edirəm, sayın Cumhurbaşkanı! – dedi. Bu, H.Əliyevin Türkiyədə aldığı qiymətli dövlət nişanına işarə idi.

Lakin Azərbaycanın Ali Baş Komandanı onun müəmmalı səmimiyyətini çox soyuq qarşılıdı. Və sadəcə, ağır bir tonla:

– Sağ olun! – deyərək sonrasını gözlədi.

Səfir dil-ağız etməyini uzatmayıb əsas məqsədini açıqlamağı vacib bildi. Və eyni məsum bir tərəddüdlə:

– Sizə çox vacib bir məsələ açmaq istiyorum. – dedi.

H.Əliyev nüfuzedic, zəhmli baxışlarını ondan çəkmədən eyni soyuq bir səslə:

– Buyurun! – dedi.

Altan Karamanoğlu daxili, üzücü bir təlaş içində:

– E... mən gəlmişəm ki, Rövşən Cavadovla əlaqədar... bir işin həllini Sizdən rica edirəm.

Heydər Əliyev təəccüblü bir maraqla:

– Eşidirəm! – deyə səfirə diqqət etdi.

Səfir:

– Rövşən Cavadov çox dəyərli kadrdir. O, hakimiyyətin o güc (!) başqanı yerinə layiqdir.

Heydər Əliyev dinmədi. Qütbün növbəti gecəsinin bu kölgəsi ona daha vahiməli göründü. Lakin qarşısındakı – içindəki niyyətlərinin kəsici soyuğundan büzüşüb titrəşən bu yazıq diplomatın səviyyəsizliyi önündə mat qalıb ona mənən acıdı. Və hər kəlməsi qeyri-adi atəş olub, damğa vuran pıçılıtlı bir etirafla:

– Belə... – dedi – mən elə bilirdim... siz səfirsiniz?! Sən demə... yanılmışam.

Eşitdiklərinin dəhşətində elə bil dünyə məvhərindən qopub qəlpə-qəlpə başına töküldü səfirin. Və o, qara bir uçuruma yuvarlanmış kimi sanki dəli bir haray qopardı:

– Mən bir qardaşcasına dedim.

Mənim qardaşlarım var! – Bu qeyri-adi hökm, son qərarı oldu Heydər Əliyevin.

Qar yağdı, pəmbə-pəmbə. Bakı üşüyürdü yaman. Toranlı gecələrində baş verənlərdən, bağırında qara kölgələrin dolaşdığından.

Prezident Aparatından yaydan çəkilməmiş ox kimi çıxan Altan Karamanoğlu yaxınlıqda onu gözləyən xidməti maşınına gərgin bir çalxantı içində yaxınlaşıb zərblə özünü salona təpdi. Və sərtləşmiş üzünü sağında əyləşən qadına tutub kəsici bir etirafla:

– Politikada qadınlar bir bəladır. – dedi.

Qadın heç də aciz qalmadı. Və ondan daha diri tərpendi:

– Bəs Tetçer?..

Bundan daha da coşan səfir, dişlərini bir-birinə sıxıb:

– Kəs səsini! – deyə sanki büsbütün bağırını kəsib-doğrayan bütün əsəbini zərblə onun üzünə çırpdı.

Qar isə yağdı. Hər dənəsində sirli bir ağırlıq. Qütb gecələrinin titrək nəfəsində elə bil qorxulu bir nağıl ömrü

yaşayırdılar. Heç nə başa düşə bilmirdilər. Bilmirdilər ki, yaşadıkları qorxulu nağilin sonu necə olacaq? Necə???

* * *

RESPUBLİKA PROKURORLUĞU

Tavandan asılmış bəyaz çilçırağın narın ziyasında qərribə bir sehr vardı sanki. Xəfif-xəfif titrəşən şəfəqlər diqqəti daha çox cəlb edən iş stoluna yamanca üz tutmuşdu. Gizli-gizli nə isə dinir, danışdı, onun köksündəki gözü alışanla, elə bil. Bəli, toranlı gecələrdə orqan kabine-tini dopdolu ağ işıqlara qərq edən bəyaz çilçırağın diqqətini çəkən yazı masası üzərində xəfif-xəfif mürgü döyən büllur külqabı idi. Əlbəttə, onlar biri-biri ilə "danışdırlar". Nə haqdası. Bəlkə, çoxunun bilmədiyini şahid olduqları haqda. Işıqlar hər şeyi görür.

Həsən Əlizadənin də gözünü yaman tutmuşdu büllur külqabı. Və axır ki, çoxdan dolub qalmış ürəyini boşaltmağa fürsət tapdı. Diqqətini külqabıdan çəkmədən:

– Özün siqaret çəkmirsən, amma belə qərribə külqabın var?!

İsa Nəcəfov külqabıya boylanıb:

– Yox, – dedi, – bu, mənim deyil, bir qadın verib. Görünür, ziyalı qadındır. Püfələ! – ani susaraq sonra: – Hə, işlərin necədir? – deyə soruşdu.

Həsən Əlizadə:

– Hələ ki susur... on gündür, deyəsən ürəyində özünü ilə mübarizə aparır. Bu da istintaqın xeyrinədir.

İsa Nəcəfov sakit bir təmkinlə:

– İşindən möhkəm yapış, sonrası... mənimdir.

* * *

NAXÇIVAN

Başaçılmaz sirli bir toranlığa bələnmiş Naxçıvan içində gizli-gizli qopardığı haraylarıyla zərrə qurtuluş gəzirdi. Büsbütün varlığı yaman göynəyirdi. Çünki hər addımbaşı qara tikanlarla dopdolu idi. Tədriclə ürəyinə doğru sarmaşığı atırdılar. Səhərləri çox əzabla açılırdı. Çox əzabla!

Kələki... Naxçıvanın bu ucqar kəndi, ümumiyyətlə, dünya el-obaları içində ən bədbəxt yerlərindən biridir. Bəlkə də ilk və sonuncu. Çox qərribə adı var: – Kələki! Bəlkə də onun səslənməsi dəhşət doğurur. Əslində isə bu heç də belə deyil. Əlbəttə, onu kələk qaynağına çevirən, artıq dünən öz taleyini zər oyununda udub, bu gün

onun başına yığılan kələkbazlar idi. Və onlar öz oxları ətrafında yaman fırlanırdılar. Elə sanırdılar ki, bu qurğu yenilməzdir, ramedilməzdir. Və ümumdünya xəritəsini köülləricə əlaqələndirmək qüdrətindədir. Toranlıqdan açılan sabahlarında çox möhtəşəm günəşin doğacağını güman edirdilər. Çünki onların yüksək taxt-tac hərisliyi yalnız bu günəşin seyrində idi. Və məhz buna görə elə hey yamanca fırlanırdılar, Kələki oxlarının ətrafında. Üzeyir rəhmətliyin "Arşın mal alan"ı necə deyir?..

– "Hə, fırlan, nə qədər istəyirsən!.."

Əgər böyük ustad Üzeyir xəttindən çıxıb real həyatı proqnozlaşdırsaq, çox güman ki, fırlanma yolunun sonu başgicəllənmədir. Bunun yekunu isə yerə çırpılmaqdır. Bəli, kələkbazlıq oxu ətrafında fırlanmağın sonu ikidir lxl.

...Kələkinin başı yenə dumanlı idi. Qatı duman, çiskin. Bu qərribə aləm içində onun bütün dünyasını yenə də qarmaqarışq səs çalarları bürümüşdü. Və sabiq Prezident Əbülfəz Əliyev keçirdiyi əsəb-gərginlikdən bir yerdə qərar tuta bilmirdi. Liderliyinə məxsusi tərzdə əl-qolunu ata-ata, alovlu bir səsle:

– Xeyr! – deyirdi. – Məni bu işə qatmayın. Heç bilirsiniz, Romada qullar nə deyirdilər? Yaşasın bəşəriyyətə işiq olan feodalizm!

Fərman:

– Adamlarınız sizi pis vəziyyətdə qoydular. İndi güclü olublar.

Əbülfəz Əliyev eyni çalxantı içində:

– Heydər Əliyev də güclüdür, ciddidir.

* * *

MTN-in təcridxanası

Həsən Əlizadə ləng-ləng siqaret püfləyir, diqqətini isə məhkumun miskin üzündən çəkirdi. Papirosun tünd dumanlığının toranlığı içindən onun lal, sirlili dünyasının daha dərinliklərinə doğru baş alıb gedirdi. Və getdiyinin dürüstlüyünə əmin idi. Elə buna görə də özünü incitmək fikrindən yan keçdi. Çox sakit bir ruhla:

– Nədir, – dedi – danışmaq istəmirsən? – müəmmalı bir tərzdə ani susaraq sonra: – Mən, – dedi – iş rejimimi dəyişmişəm. Bu gün səndən heç nə soruşmayacağam. Mən danışacağam. – Nədənsə susaraq, bir müddət dinmədi. Ağır-ağır çəkdiyi siqaretinin tünd toranlığında nələri isə götür-qoy eləməyə başladı. Və çox da ləngimədi. Görünməz dünyasından qopub mənalı baxışlarını məhkumun müəmmalı gözlərinə dikdi. Çox sakit və təmkinlə:

– Belə deyək ki, Mahir Cavadov sizə qeyri-adi tapşırıq

vermişdi və təbii ki, bu, heç birinizin ürəyinizdən deyildi. Amma mömin də deyilsiz. Ətəyinizdə namaz qılmaq olmaz. Sevdanız müəyyən qiymətli şərt üzərində qurulub. Bu isə görəcəyiniz işin əvəzini ödəyən sizə bağışlanmış "niva" avtomaşınıdır. Axı bu havayı deyildi?! Qaraqaş, qaragöz söhbəti deyildi? – nədənsə, müstəntiq ani susaraq, lakin tez də fikirlərinə davam etdi, ehmalca dərindən nəfəs alıb eyni təmkinlə: – Və siz... plan cızdınız, Sumqayıta toya getdiniz. Saat 10 tamamda isə Bakıda olmusunuz. Və... cinayətin törədildiyi yerə vaxtında gəlmisiniz. Obyekt podyezə daxil olub və siz Mahir Cavadovun tapşırığını yerinə yetirmisiniz. – Həsən Əlizadə aram-aram çəkdiyi siqaretindən son dəfə dərin bir qullab alıb ehmalca kötüyünü miskin masa üzərindəki adi külqabıya basdı. Xəfifcə köks ötürüb: – Lakin... – dedi – bəzi yerlər qaranlıqdır, amma... onların da axırına çıxacağam.

Həsən Əlizadə elə bil yaman yoruldu. Buna görə də daha dinmək istəmədi. Və üzünü sakitcə, qapı önündə qulluğa müntəzir dayanmış polis nəfərinə tutaraq: – Siqaretini çəkib qurtarandan sonra aparın! – dedi və sonra isə soyuqqanlı tərzdə otağı tərk etdi.

* * *

Bəli, Azərbaycanın qəlbində qəlpə vardı. Təkcə ürəyində yox, hər yerində. Onları təmizləmək o qədər asan və hər loğmanın işi deyildi. Çıxış yolu tapmaq lazım idi. Çünki Azərbaycan ağırlar içində məhvə doğru sürüklənirdi. Qütb gecələrinin qara kölgələri olduqca azğınlaşmışdı.

Bakı "Troza" mərkəzi

Rövşən Cavadov susmuş, nədənsə dinmir və hələ ki yalnız dinləyirdi. Həmişə olduğu kimi. Məskun olduğu yerdə heç də rahat taxt qurmayan Tofiq Qasimov isə məqamını gözləyirdi ki, öz proyektini təqdim etsin. Lakin 3-cü şəxs isə ürəkdolusu yamanca ölçüb-biçirdi:

– Bizim yalnız birçə yolumuz var. Hərbi yol ilə hakimiyyəti ələ keçirmək. – Ani tərəddüdə qapılıraq, sonra: – Mən Kələkidəki Fərmanın kələyinə əminəm.

Rövşən Cavadov dinmədi. Sanki eşitmirdi. Elə, sirli-sirli baxmağında idi. Onun, anlaşılması çətin olan qapalı dünyasından baş açmaq qeyri-mümkün olmuşdu. Qəribə, nüfuzedici baxışlarının toranlılığı çox tünd idi. Olduqca! Lakin bu keçilməzliyə baxmayaraq, hərbin hakimiyyət yürüşünü bəyan edən "natiq" ehmalca Rövşən Cavadovu qapı astanasına çəkib, sanki xəfif bir pıçılı ilə:

– Kopenhagena uçur. BMT-nin sammitinə. Fürsətdir, hər şey ölçülüb-biçilib.

Rövşən Cavadov nüfuzedici baxışları ilə ona diqqət edib, sonra yalnız konkret:

– Mən... əmin deyiləm! – dedi.

* * *

PREZİDENT APARATININ YANINDA XÜSUSİ İDARƏ

Narahat dünyada əlbəttə ki, yaşamağın dəyəri yoxdur. Görəndə ki, hər yerdə hey didişdididir. Quduz canavarlar kimi. Bunlar cəmiyyətdə sürü halını alanda isə həyat daha dəhşətli olur. Dinc yaşayış mümkün olmur.

Bəli, Azərbaycan xalqının bütün rahatlığı əlindən alınmışdı. Qütb gecələrinin vahimələri və o toranlıqlarda törədilən qətlər... Bunları aydınlaşdırmaq, üzə çıxarmaq isə çox çətin idi. Ona görə də səlahiyyətli orqan işçilərinin üzərinə çox ağır məsuliyyət düşmüşdür. Bu yükü onlar hədsiz əzab içində çəkirdilər. Və buna məcbur idilər. Çünki bu ali məqsəd, yol – Azərbaycanın varlığına dolmuş və onu hər an ölümə sürükləyən məkrli, qara niyyətli qəlpələrdən azad olunması naminə idi.

Həsən Əlizadənin yolu çox çətin idi. Çiyinə götürdüyü yükün ağırlığından yaman əsəbi olmuşdu. Hərdən elə coşub-daşırdı ki, az qala müttəhimini diri-diri parçalayıb yemək istəyirdi.

– Bir dəqiqə... dayanın, guya Şəmsi Rəhimov OMON-un düşməni idi? Buna görə...

Müttəhim çox sadəcə:

– Yazın da, niyə yazmırsız?

Həsən Əlizadə dinmədi. Ona ani diqqət edib sonra isə təmkinini pozمامağa çalışaraq:

– Yox, – dedi – Mən bu cəfəngiyyəti yazı bilmərəm. Və indi mən izah edirəm, – deyər başqa bir üsula əl atdı: – Mahir Cavadov sizə əmr edib ki, Şəmsi Rəhimovu aradan götürəsiniz?!

Müttəhim çıxışın artıq qeyri-mümkünlüyünü aydın dərk edib günahsız "günahkar" gözlərini köksünə qapadı. Sonra isə ağır yük altında əzab çəkirmiş kimi çox çətinliklə qaldırıb yana çöndürərək:

– Yox, – dedi – mən Mahirə dedim ki, belə olmaz!

Müttəhimin belə etirafı önündə Həsən Əlizadəni elə bil soyuq şaxta vurdu. Gözlərini heyrətlə açaraq, bir müddət dinə bilmədi. Lakin az sonra dərinə ürək dolu su nəfəs alıb, sakit-sakit gəzişməyə başladı. Bəli, o, axır ki, bu yükü sona çatdırıb azad oldu. Və bu rahatlığın qoy-nundan müttəhimə çönüb:

– Bəs əvvəl heç nədən xəbəriniz yox idi? – deyər on-

dan soruşdu.

Müttəhim:

– Siz təcrübəli müstəntiqsiz. Düzün... qoşun da.

– Yox, mənim əzizim, bu mümkün deyil. Qətiyyən! – ani susaraq, ona daha dərinə diqqət edib heyətlə: – Siz, – dedi – xüsusi orqan əməkdaşı, gör bir hansı səviyyəyə enmisiz. Və başa düşə bilmirəm, siz belə necə yaşamırsınız? Necə?.. – ani susaraq: – İndi də hörmətli insanın qətlini yox, öz haqqınızda düşünürsünüz. Siz... necə də dəhşətlisiz. Olduqca!

* * *

CAVADOVLAR İQAMƏTGAHI

Cavadovlar ailəsində sirli, gözəgörünməz bir hüzn dolayırdı. Buna ilk öncə həssas olan Bəxtiyar Cavadov idi. Bilirdi ki, oğlanlarının getdiyi yolun sonu yoxdur. Amma həmişə susurdu. Nədənsə. Lakin bu gün deyəsən belə yaşamağa son qoymaq qənaətində idi. Və müəmmalı baxışlarını oğlanlarından çəkmirdi.

Ata dinc həyatını alt-üst edən daxilən qasırğalı bir dünya yaşadığı anlarda, oğulların heç də, heç nə vecələrinə deyildi. Bəlkə də qütb gecələrinin toranlıqları onların gözlərinə çökdüyü üçün görmək, dərk etmək gücündə

deyildilər. Ona görə də ətraf-aləm gözlərində sakit, axarında hiss olunurdu. Beləliklə də tutduqları yol ilə elə hey baş alıb gedirdilər. Lakin dəqiq bilmirdilər ki, hara?!

Bəli, Bəxtiyar Cavadov yenə sakitcə əyləşib nə haqda-sa düşünürdü. Lakin xanımı isə nədənsə, elə gizli-gizli içində ağlayırdı. Bu sirli mənzərə, deyəsən heç də vecələrinə deyildi, oğulların. Və rahatca stol arxasında əyləşib çox böyük iştahla yeməklə məşğul idilər. Əlbəttə, hərdən ananın hıçqırtısına ürkək-ürkək boylanır, sonra isə yenə öz dəmlərinə baş qoyurdular, Rövşən və Mahir Cavadov qardaşları.

Lakin Bəxtiyar kişi daha dözmədi. Və axır ki, çalxalanıb sahilinə üz tutdu. Son dərəcə təmkinlə:

– Bəlkə, – dedi – mən nə isə etməmişəm, gücüm çatmayıb?.. – ani susaraq, sonra: – Yox, belə deyil, mən sizin üçün əlimdən gələnləni hər şeyi etmişəm, hər şey!

Bəxtiyar Cavadov çox danışmadı. Az dedi, bərk dedi. Onun nə dediyinin dərkinə çox güman ki, elə bircə göz yaşlı xanımı yandı, göynədi.

* * *

TÜRKİYƏ

Rövşən Cavadov getdiyi avtomaşından yolboyu seyr etdiyi ətraf aləmdən doymaq bilmirdi. Elə bil düz-dünyanın ən ünyetməz, əlçatmaz yerində idi. Əlbəttə, qütb gecələrinin toranlı vahimələrindən çox uzaq idi. Çox uzaq. İstanbulun yamyaşıl xiyabanlarla cilalanmış ecazkar küçələri, fontan dekorasiyaları onu məftun etmiş, büsbütün ruhuna hakim kəsilmişdi. Əsən yumşaq nəsimi xəfif-xəfif onun üz-gözünü oxşayır və daha ünyetməzliyə – qəlbinin dərinliklərinə yol tapmağa çalışırdı. Və can atdığınin taxtında özünə yurd salıb onu öz məftun məcrasına bağlamaq istəyirdi. Bu, sanki ilahi arzu eşqiylə onu oxşadıqca oxşayırdı. İliq, məftun nəfəsi onun ecazkar boyunda, tunc sərkərdə simasında gəzdikcə doymurdu. Onun büsbütün gözəl qamətini yumşaq, titrək öpüslərə qərq edərək, çalışırdı ki, qütb gecələrinin sehrindən, tilsimindən onu xilas etsin və o yalnız işıqlı sabaha üz tutsun. Axı o, Azərbaycanı üçün oddan-aloqdan keçən, ən peşəkar hərəkət sərkərdəsidir. Əgər qara kölgələr onu getdiyi işıqlı sabahın yolundan azdırıb vahiməli qütb gecələrinə nəqş ediblərsə, onda hər hansı bir güc ilə onu vahiməli tikanlıqların toranlıqlarından qoparmaq lazımdır. Bəli, türk dünyasında xəfif-xəfif əsən nəsimi, elə bil Tanrının göynək nəfəsi idi ki, onu ani olaraq Azərbaycanın acı bağrın-

dan çəkib bu yerlərə gətirmişdi. Qara fikirləri başından atıb haqq yoluna dönsün. Axı dünən elindən-obasından ötrü odlu cəbhələr boyu düşmən atəşinə canını sipər edən bir mərd oğul, bu gün necə dönük çıxıb bilirdi?! Axı onun layiqli postu, cah-calalı, hər şeyi vardı. Başqa nə çatışmırdı onun zəngin həyatında? Nə???

Bəli, türk dünyasında ləçək-ləçək qanad çalan nəsimi onun iliklərinə hakim kəsilməklə büsbütün ruhunu təmizləmək istəyirdi qara nöqtələrdən. Lakin sən demə, şeytanın, iblisin məkri daha güclü imiş. Çünki Rövşən Cavadovu buradan çəkib gətirən yalnız bir "ali məqsəd" imiş. Bu isə Azərbaycanda dövlət çevrilişi xətti ilə hakimiyyətə gəlməkdən ötrü Türkiyədə özünə keçilməz müttəfiq həll etmək.

Qəni-qəni rəhmət ulu kişilərə ki, deyiblər: "Tanrı heç kəsin aqlını əlindən almasın". Rövşən Cavadovun taleyində isə Tanrının deyil, Azərbaycanı qütb gecələrinə bələyən qara kölgələrin mürəkkəbi qələm çalır. Çox yazıqlar olsun ki, bunu ali rütbə sahibi, güclü sərkərdə görmürdü. Çünki artıq onun gözlərinə cahangirlik iddiasının toranlıqı çökmüşdü. Lakin...

Kənardan müşahidə edəndə hiss edirsən ki, Rövşən Cavadov adi insandır. Və İstanbul sokaklarını sadə bir çocuq kimi adlayıb dolaşırdı. Sərbəst! Onu əhatə edən ətraf aləm ecazkar bir gözəllik içrə bərq vururdu. Elə bil onun şərəfinə son dəfə sidq ürəkdən bayram edirdilər.

Bəli, İstanbulun ecazkar, dəli gözəllikləri onun üçün vida şərqisi pıçıldayırdı. ÜmumTürkiyənin könül pünhanlığında isə gizli bir kədər göynəməkdə idi.

Rövşən Cavadov pay-piyada gəzdiyi sokakları adlayıb sahilə yaxın bir kafeyə daxil oldu. Özünə rahat yerdə əyləşib kofe sifariş etdi. Aradan az keçmiş qarşısında kimsə dayanıb sakitcə:

– Buyurun, komandır! – dedi.

Gəldiyi yolunun üstündəki köşkdən aldığı bu günün qəzetinə diqqət edən Rövşən Cavadova elə bil nə isə qəfildən toxundu. Və o, səksənmiş kimi, təəddüdlə başını səsə doğru qaldırdı. Gözlərinə inanmaq istəmədi. Elə sandı, onu qara basır. Lakin həqiqətlə qarşılaşdığını tez də anlamış oldu. Heyrətlə:

– Kərim?.. – dedi.

Oğlan dinmədi. Sadəcə, ona baxa qaldı.

Aradan xeyli vaxt ötüb keçmişdi. Rövşən Cavadov vaxtilə döyüş zonalarında əsgəri olmuş Kərimlə ordan-burdan xeyli söhbət etmişdi. Onun sabiq döyüşçüsü Türkiyədə mühacirət həyatı yaşayırdı. Olduğu kafedə sadə işdə çalışırdı.

Onlar qurduqları söhbət əsnasında son zamanların əsas məqamlarından nədənsə danışmadılar. Bəlkə də heç lazım deyildi. Bəlkə də bu haqda xatirə açmaq üçün

təsadüfi kəlmə qopmalı idi. Belə addımı isə Rövşən Cavadov atdı. O, nədənsə:

– Kərim, – dedi – indi zaman çox çətinidir. Ölüm-itim dünyasıdır. Özünü qoru.

Sabiq döyüşçü ilk əvvəl dinmədi. Və müəmmalı-müəmmalı ona baxa qaldı. Lakin sonra isə amansız bir təəddüdlə:

– Yox, – dedi – bura sakitdir, elə bu dincliyin xatirinə gəlmişəm İstanbula.

Rövşən Cavadov maraqla:

– Məgər Azərbaycanda bu dinclik yoxdur?

Kərim eyni sıxıntı ilə:

– Yox!

– Niyə?..

– Çünki orada rahat yaşamağa qoymurlar. – Olduqca çətinliklə: – İnsanı məcbur edirlər ki... – fikrini nədənsə davam etdirmədi. Daş kimi susub sirli baxışlarını sabiq komandirindən kənar etməyə çalışdı.

Lakin Rövşən Cavadov ondan əl çəkmədi:

– Açıq danış, Kərim! – deyə ona elə bil əvvəlki kimi əmr etdi.

Bu hökm Kərimə doğma idi. Çünki Rövşən Cavadovun böyük zəhmi, eyni zamanda inkaredilməz vətənpərvərliyi alovlarında onlar döyüş səngərlərində olmazın xariqələr etmişlər, Azərbaycan üçün.

Oxu atıb yayı gizlətməyin mənası yox idi. Lakin nə isə

dəqiq etiraf etmək Kərim üçün çox çətin idi. Əslində bu, həyatına qəsd deməkdir. Bunu aydın dərk edən məcburi mühacir amansız bir sıxıntı ilə:

– Yox, komandır, – dedi – bu mümkün deyil:

– Niyə?..

– Onu... siz daha yaxşı bilirsiniz.

Rövşən Cavadov heç nə anlaya bilmədi. Lakin ani olaraq hiss etdi ki, sudan yenicə quruya atılmış balıq kimi çapalayan Kərimdə nə isə var. Daha ciddi maraqla, amma yumşaq bir tonla:

– Danış, Kərim, – dedi – qorxma! – ani susaraq: – Danış! – deyə bir daha təkrar etdi.

Kərim üçün başqa yol yox idi. O, indicə başa düşməyə başladı ki, Rövşən Cavadovun nələrdənsə xəbəri yoxdur. Gizli qalmaq da əhəmiyyətsizdir. Və o, mat-mat sabiq komandirinə boylanıb, sanki pıçiltı ilə:

– Məgər... sizin... Azərbaycanda törədilən qətlərdən xəbəriniz yoxdur?

Rövşən Cavadov qeyri-ixtiyari:

– Bilirəm!

Kərim eyni tərəddüdlə:

– Kimin tərəfindən olduğunu da?..

Rövşən Cavadov sakit pıçiltı ilə:

– Yoox! – deyə kirpik belə qırpmadan Kərimin nə açacağına hədsiz bir yanğı içində yaman gözlədi. Lakin məc-

buri mühacir dinmədi. Əslində gücü çatmadı. Elə bil nitqə tutuldu, qorxu-vahimədən. Onun bu daş susqunluğu Rövşən Cavadovu az qala hövsələdən çıxardı: – Kərim!!! – deyə sanki dəli kimi bağırıldı.

Bu qeyri-adi zəhmdən Kərim yaman diksindi. Və dili elə bil qəfil açıldı. Gücünü toplarkən yenə sanki qeybdən səs eşitdi:

– Kimdir o???

Kərim ona diqqət edib, çox sakitcə:

– Mahir Cavadov! – dedi. Və şahidi olduğunun qarşısında quruyub qaldı. İnana bilmədi ki, qarşısındakı canlı insandı, ya daş heykəl. Daha dəhşətlisi isə bu oldu. O, qeyri-adi, heyrətamiz bir pıçiltı ilə:

– Necə? – dedi – Mənim qardaşım???

Lakin yazıqlar olsun ki, "Daş heykəlin" sualı cavabsız qaldı.

Çox qəribə idi. Ona görə ki, Rövşən Cavadov getdiyi toranlı yolun qütb gecələrində törədilən qətlərin hesabına qurulduğunu bildiyi halda, lakin bu törədilənlərin əsl cinayətkarı məhz qardaşı olduğundan xəbərsiz idi. Daha acınacaqlısı isə o oldu ki, bundan sonra da, heç vaxt səhəri açılmayacaq o toranlı istiqamətlə baş alıb getməkdə davam etdi. Bu da bir təsadüf oldu ki, sabiq döyüşçüsünə rast oldu. Əgər belə qismət olmasaydı, bəlkə də qardaşı Mahir Cavadovun iblis əməllərindən təsəvvürü olmaya-

caqdi. Bu şans onun üçün göydəndüşmə oldu. Çünki o, İstanbula yalnız öz "böyük, ali məqsədi" üçün səfər etmişdi.

...Yox, türk dünyasında əsən fitrək nəsimi sevinmirdi. Onun ünyetməz hikməti göynəyində sonsuz bir kədər haray qoparmaqda idi.

* * *

RESPUBLİKA PROKURORLUĞU

Ümumiyyətlə, ilişən insan taleyini qoz-fındıq kimi sındırıb iç dünyasına baş vuran, saf-çürüklüyünü müəyyənləşdirməyə can atan və məntiq prinsipində qanunauyğunluğa nə dərəcədə nail olduğunu sübut etməyə çalışan orqan kürsüləri elə bil dərin bir hüzn içində idilər. Baxmayaraq ki, həyata keçirdikləri xüsusi səfərbərliklərdə yüksək uğurlar qazanmışlar. Bir növ heç də adi hal deyil. Çünki dövlət işində qulluq edən hər bir səlahiyyət sahibi üzərinə düşən hər hansı məsuliyyəti ləyaqətlə, vicdan ilə həyata keçirməyə borcludur. Lakin diqqəti cəlb edən başqa amildir. Bu isə aliliyin köksündə qopuq-qopuq, ürək-ürək səslənən kəlmələr idi ki, doğmalığı hədsiz yadlığından, yadlığı isə hədsiz doğmalığından seçilmirdi.

Çox göynək, çox ağırlı, sonu bilinməyən.

İsa Nəcəfov pəncərə önündən çəkilmək bilmirdi. Qütb gecələrinin gözü dolmuş milyon-milyon ulduzları yamanca bağlanmışdı onun qərib baxışlarına. Bəli, toranlı Bakı göylərində xəfif-xəfif sayrışan məftun gözlülər qərib idilər. Çəkdikləri qüssə, qəm içində.

Peşəkar hüquqşünas onların ürkəkəsinə nələr pıçıldadıqlarını bəlkə də başa düşürdü. Çünki ulduzlar insan taleləridir. Hərənin bir dünyası vardır sonsuz göylərdə.

– Bilirsən, İsa, bu OMON-çuların keçmişi çox qiymətli olub. – Həsən Əlizadənin ağırlı kəlmələri İsa Nəcəfovu qərib dünyasından qəfil çəkdi, qopardı. Və o, ağır-ağır ona doğru çöndü. Həsən Əlizadə susmadı, fikrinə davam etdi. – Qarabağın od-alovu onların hər birinin ömrünün itirilmiş göynək parçasıdır. – Dərindən nəfəs alıb, təəssüflə: – Lakin sonradan dəyişiblər.

İsa Nəcəfov dinmədi. Dərin düşüncəyə baş alıb getdi. Lakin nədənsə, belə də çox dözmədi. Ağır-ağır çönüb sakitcə iş masasına doğru addımladı. Kənar stulların birinin yanında durub dalğın baxışlarını məchul nöqtəyə dikdi. Ani tərəddüdə qapılıb sonra:

– Doğrudur, – dedi – amma vətənpərvərliklə məkrilik bir yerə sığışmır. – Ani susaraq sonra: – **Əgər sən şərtə görə sevirənsə, demək, sən alver edirsən.**

Yenə araya sərin bir sükut çökdü. Hər iki peşəkar hü-

quqşünas ayrı-ayrılıqda xəyalən hansı məkanasa baş aldı getdi. Lakin az keçmiş yenə sonda eyni qütbə qoşalaşdılar.

İsa Nəcəfov vahid haqq kürsüsündən boylanıb:

– Əgər – dedi – sən böyük bir iş görürsənsə, özün bəhrəsini görməsən də, övladların görəcək.

Həsən Əlizadə xəfif bir pıçıltı ilə:

– Əlbəttə! – deyə, bu inkaredilməz həqiqəti təsdiq etdi.

* * *

PREZİDENT APARATI

1 oktyabr 1994-cü il

“Könlümün sevgili məhbubu mənim...”

Azərbaycanın hər yerində, əsasən Bakıda təcridən artıq xoşagəlməz hadisələr getdikcə daha tünd xarakter alırdı. Bu, əhali arasında qarşısıalınmaz təşviş doğururdu. Ötən yaxın keçmişdə baş verən tarixi faciələrdən o qədər yanmışdılar ki, artıq yenə də hər an nəyinsə baş verə biləcəyinə əmin idilər. Çünki xüsusi təyinatla qruplaşdırılmış OMON-çular mərkəzdə, kənar regionlarda olmazın özbaşınalıqlarını davam etdirməkdə idilər. Bu, sanki ramedilməz cinayətəkar ordunun başında isə

Rövşən Cavadov dururdu. Qəribəsi isə bu idi ki, törədilənlərin OMON-çulara aid olmadığını "Lider" odlu-alovlu etiraf edirdi.

Bəli, Azərbaycan, həqiqətən, qara uçurum kənarında idi. Ölkə daxilində təcridlə artıb kütləvi hal almış xoşagəlməz hadisələrə görə Ali Baş Komandan öz iş otağında müşavirə çağırmışdı. Baş prokuror Əli Ömərov, daxili işlər naziri Ramil Usubov, milli təhlükəsizlik naziri Namiq Abbasov, Rafael Allahverdiyev və Milli Məclisin sədri Rəsul Quliyev müxtəlif fikirlər əsasında baş verənlər haqda qırıq-qırıq məlumat verir, lakin tam açıq etiraf etməkdə cürət etmirdilər. Çünki qətlər onların da gözünü yaman almışdı. Amma belə də çox getmək olmazdı.

Rəsul Quliyev sirli baxışlarını ürkək-ürkək dolandırır otaqda ağır-ağır gəzişən və baş aldığı dərin düşüncələr burulğanında sanki tək-tənha, hədsiz yük daşıyan Heydər Əliyevə diqqət etdi. Heç bilmədi nədən, necə başlasın. Çox çətin idi, etiraf edəcəyi məzmununda açıqlama vermək. Lakin bütün tərəddüdlərə son qoyub:

– Cənab Prezident, – dedi, ani susaraq sonra: – şəhərdə qəribə dedi-qodu gəzməkdədir.

Bu zaman Ali Baş Komandanın zəhmli baxışları önündən elə bil ildırım sürətilə qəfil bir qasırğa alovu ötüb keçdi. Və sanki öz-özünə:

– Necə?.. – deyə sual etdi.

Rəsul Quliyev çaşqın-çaşqın Ramil Usubova çönüb, yenidən ürkək nəzərlərini Heydər Əliyevə dikdi. Və eyni tərəddüdlə:

– Bəzi... sayıqlamalar... guya... qəsd yuxarıdan düzülüb-qoşulub.

– Ali Baş Komandan dinmədi. Ani olaraq Rəsul Quliyevin ürkək gözlərinə sanki dünyadan xəbərsiz məsum bir çocuqtək baxa qaldı. Sonra isə çox sakitcə və yenilməz bir qürurla:

– Sayıqlamalarda məntiq olmalıdır, ya yox?.. – deyə ümumilikdə qarşısındakıların hamısını qeyri-adi sual atəşinə tutdu. Kimsə belə səs çıxarmadı.

Heydər Əliyev hüsurunda müntəzir duran bu güc səlahiyyət sahibkarlarını bir-bir nəzərdən keçirib, sonda zəhmli baxışlarını Rəsul Quliyevə dikdi. Ani susub, özünə-məxsus hökmdar bir tonla:

– Heç bilirsən, hakimiyyət nədir?

Rəsul Quliyev mat-mat ona baxaraq, sakitcə yenə baxaraq, sanki qeyri-ixtiyari:

– Bilirəm! – dedi.

Belə bir cavab eşidən Heydər Əliyev, ona çox qərribə bir tərzdə diqqət edib, eyni hökmlə:

– Xeyr! – dedi – Bilmirsən! – ani susaraq, sonra: – **Ən böyük hakimiyyət... vicdandır. Əgər o yoxdursa, demək bu hakimiyyətin heç bir mənası yoxdur.**

Ali Baş Komandanın inkaredilməz bu qeyri-adi nadir hikməti önündə sanki daş heykəllərə çevrildilər dövlətin bu güc – dayaq sahibləri.

Araya ağır bir sükut çökdü. Lakin belə də çox çəkmədi. Heydər Əliyev həssas baxışları dumanlığında yüngülcə köks ötürüb:

– Sonra?.. – deyə hamını ümumi bir suala tutdu.

Rəsul Quliyev tərəddüdlə:

– Bizim... istefamızı tələb edir.

Heydər Əliyev təəccüblə:

– Kim?

– Mahir Cavadov.

Ali Baş Komandan dinmədi. Nüfuzedic, zəhmli baxışlarını Rəsul Quliyevin müəmmalı gözlərindən çəkmədən ani olaraq nəyisə ölçdü-biçdi. Sonra isə əmin olduğunda ehmalca nəfəs dərib sanki pıçiltı ilə:

– Demək belə?.. – dedi və ani susaraq, sonra isə nisbətən möhkəm tonla: – Gedə bilərsiniz! – deyə ağır-ağır pəncərə önünə addımladı.

Güc nazirləri sakitcə ayağa qalxıb ardıcıl surətdə otağı tərk etdikdə, lakin Ramil Usubov yerindən tərpənmədi. Ayaq üstə durmuş vəziyyətdə elə bil Heydər Əliyevdən nə isə bir əmr gözləyirdi. Bu, Ali Baş Komandanın nəzərinə ox kimi sancıldı. Ağır-ağır ona sarı çönüb sual dolu baxışlarını onun gözlərinə dikdi:

– Nədir? .. – deyə soruşdu.

Ramil Usubov rəsmi formada:

– Cənab Prezident, – dedi – Sizin bir müddət kənara çıxmağınız mümkün deyil.

– Niyə?

– Çünki mərkəzdə hadisələr olduqca gərgindir.

Heydər Əliyev dinmədi. Lakin az sonra:

– Demək, Prezidentinizi qoruya bilmirsiniz?!

Ramil Usubov daha gərgin, daxili bir yanğı göynəyində:

– Yox, Cənab Prezident, – dedi, – elə deyil, yeri gəlsə, biz hamımız başımızdan keçərik!

Tanrının verdiyincə daha səbir də tükənmişdi. Hər şeyin də qədəri varmış. Və bu yetkin dərdin günahsız qanlı köksündən baş qaldıran Ali Baş Komandanın zəhmli baxışlarını qürubun toranlı qızartısının ünyetməzliklərinə sancaraq kəskin bir tonla:

– Yetər qurbanlar! – dedi. Ani susaraq, sonra: – Yaşamaq lazımdır! – ehmalca çönüb, ona diqqət kəsilən Ramil Usubova üzünü tutdu. – Narahat olma, – dedi – məni Allahım qoruyur!

* * *

MTN-in təcridxanası

Azərbaycanda törətdikləri cinayətkarlıqlarının izini itirmək məqsədilə başqa ölkələrə baş almış şəxslər Azərbaycan hökuməti tərəfindən uzun müddət aparılan axtarış kəşfiyyatı tərəfindən üzə çıxarılıb geri qaytarılmışdı. Aparılan istintaq prosesi nəticəsində isə qətlərin əsl hökm edəninin kim olduğu bir daha sübut və təsdiq olunmuşdu.

Götürdüyü ağır məsuliyyətinin çətin istiqamətləri yollarında, artıq işin çox faizində yüksək nailiyyətlər əldə edən Həsən Əlizadə tədrilə rahat nəfəs almağa başlamışdı. Üzünə açılan növbəti uğurlu səhərini də bu əhval-ruhiyyə ilə qarşılayırdı. Təcridxananın dindirmə otağına mənalı-mənalı daxil olub sakit baxışlarını məhkumun diqqətində gəzdirərək, çox səmimiyyətlə:

– Üzünü niyə qırxmırsan? – deyə ondan soruşdu.

Məhkum dinmədi. Lakin Həsən Əlizadə ondan əl çəkmək istəmədi. Məhkuma eyni baxışla müraciət edib:

– Mənə elə gəlir, – dedi – bir azdan peşman olacaqsan.

Həsən Əlizadə dinməyə daha ehtiyac bilmədi və elə sakitcə də otağı tərk etdi.

Məhkum heç nə anlaya bilmədi. Və qeyri-ixtiyari olaraq otaqda vurnuxmağa başladı. Lakin az keçmiş gözləmədiyi bir halda qapının açıldığını gördü. Gözlərinə ina-

na bilmədi. Gələn törətdiyi cinayətdən baş götürüb Rusiyada gizli həyat yaşadığı zaman rast olub birgə ömür keçirdiyi qadın idi. Lena!

Araya dərin bir sükut çökmüşdü. Lakin bu üzüntü çox sürmədi. Məhkum xəfif bir tonla:

– Necə oldu? – deyə ondan soruşdu.

– Əkbər kömək etdi.

Əkbər onun Rusiyadakı gizli həyatını aşkar edən Daxili İşlər Nazirliyi Cinayət-axtarış şöbəsinin xüsusi təyinatlı əməkdaşdır.

Lena təəccüb dolu baxışlarını onun peşman dolu nəzərlərinə sancaraq:

– Sən öldürməsən? – deyə soruşdu.

Natiq diqqətini ondan yayındıraraq:

– Yox, – dedi – yox! Mən... sadəcə, oturmuşdum məsində. Amma mən hər şeyi bilirəm.

Görüş çox çəkmədi. Lena Natiqlə vidalaşdı qapı astanasına yaxınlaşanda qeyri-ixtiyari ayaq saxladı. Ehmalca geri çönüb xəfif bir səslə:

– Biz səni gözləyəcəyik! – dedi.

Lena dəhlizi adlayarkən Həsən Əlizadə ilə üz-üzə gəldi. Nə isə etiraf etmək istədi. Lakin dinmədi. Düzü bacarmadı. Sadəcə, qarşılaşdığı bu humanist hüquqşünasa təşəkkürünü bildirib sonda vurğun bir qəlblə:

– Sizin, çox gözəl şəhəriniz var. – dedi.

Natiq, kaş bilə, bəlkə də indi dərk etdi ki, azadlıq nə deməkdir?! Elə buna görə də Həsən Əlizadə otağa girəngirməz qəlbən ona doğru çırpındı. Sanki anasına can atan uşaq kimi. Nə isə demək istərkən, bu zaman müstəntiqin, bəlkə də dünyanın özü boyda ağır kəlmələri bütün vücudunu odlara qərq etdi.

– Dustağı aparın!

Natiq daxili yanğı göynəyində:

– Bir dəqiqə, sizə sözüm var! – deyə elə bil dəli bir haray çəkdi. Lakin çox sakit. Həsən Əlizadə ona diqqət kəsildi.

– Siz deyənlər... təxmini hamısı düzdür. – Ani susaraq, tərəddüdlə: – Mənə nə qədər verərlər?..

Həsən Əlizadə ehmalca nəfəs alıb:

– Yəqin az olmayacaq. – dedi – Çünki törətdiyiniz cinayət çox ağırdır. Özü də qrup halında.

* * *

644592

Artıq neçə müddət idi ki, Bakı, sözün əsl mənasında, girov alınmışdı. Dövlət idarələri iş davamiyyətini tamam itirmiş, hər anın nə ilə nəticələncəyini vahimə altında

gözləyirdi. Bu, Respublika Prokurorluğunda çox bariz şəkildə idi. OMON-çular kənar bölgələrə nisbətən, əsasən mərkəzdə daha güclü istehkam qurmuşdular.

Rahat gediş-gəliş heyratımız dərəcədə çətinləşmişdi. OMON-çular küçələrdə, istənilən tin-bucaqlarda, əsasən güc nazirliklərinin yan-yörələrində vəhşi cəngəllik pişikləritək qaynaşırdılar. Bu kadrlar qütb gecələrində daha vahiməli idi. Toranlıqda vurnuxan qara kölgələri dinc insanları dəhşətə gətirirdi.

Respublika Prokurorluğunda çaşqın bir gərginlik hökm sürürdü. Əli Ömərov, müavini Eldar Həsənov və digər müavinləri qəti bir qərara gələ bilmirdilər. Vəziyyət çox ağır idi. OMON-çular yırtıcı vəşaqlar kimi az qala binanın damına kimi dırmaşmaqda idilər.

Nəhayət, Əli Ömərov yeni qərar qəbul etdi. Vahimə dolu baxışlarını müavinlərinə tutub:

– Çarə yoxdur, – dedi – Mahirə telefon açmaq lazımdır.

Eldar Həsənov dinmədi. Sadəcə, nədənsə elə xam-xam baxa qalmışdı. Ömrünün müdrik çağını yaşayan birinci müavin Teymur Səmədov ağır bir tonla:

– Axı o kimdir ki, ona zəng edəsən? – ani susaraq: – Rövşənə zəng et! O, qabiliyyətli oğlandır.

Lakin növbəti müavin Akif Rəhimov daha düzgün yol

seçmiş kimi:

– Əşi yox, – dedi – elə hamıdan yaxşısı onun özü ilə birbaşa əlaqə yaratmaq lazımdır.

Əli Ömərov ürkəkcasinə:

– Mahirlə?..

– Əlbəttə!

Baş prokuror ani tərəddüdə qapılaraq xəfif bir tonla:

– Neynək, qoy elə olsun! – dedi və qorxu dolu baxışlarını müavinlərinin mat nəzərlərində gəzdirib: – Mahirin ev telefonunu bilirsiniz?

Akif Rəhimov:

– 644592...

Əli Ömərov titrək bir əllə nömrəni yığdı.

– Alo!

– Salam, Mahir.

– Eşidirəm! – salamsız, kəlamsız birbaşa məqsədə can atdı Mahir.

Baş prokuror çox səmimiyyətlə:

– Mahir, – dedi – mümkünə, bir bura zəhmət çək!

Telefonda heç nə eşidilmədi. Dəstəyin laqeydcəsinə yerinə qoyulduğu hiss olundu. Mahir Cavadovun bu düşüncəsiz hərəkəti Əli Ömərovu daha da təşvişə saldı. Büsbütün vücudunu bürüyən təlaş içində o, tez prezident telefon aparatını arxasındakı şkaflın küncündə gizləyib üstünə örtük saldı.

Aradan heç 10-15 dəqiqə ötmədi. Prokurorluğun

önündə görünüşü ilə seçilən xarici markalı qara bir avtomobil dayandı. Öz əsabələri ilə maşından düşən Mahir Cavadov çox məmnun halda ayaq saxlayıb həmişə olduğu kimi yenə qeyri-adi bir hərəkətlə əlindəki kiçik qutudan çıxardığı siqareti çırtma ilə başı üzərinə ataraq sonra ağzını açıb onu dodaqları ilə göydə qapdı. Dişləri ilə saplağını əzişdirə-əzişdirə alışqanla alışıdırıb məkrli-məkrli sümürməyə başladı. Sonra isə qəti addımlarla prokurorluğa daxil oldu. Lakin onun bu müəmmalı yürüşü heç də əmin-amanlıq çərçivəsi axarında olmadı. Onu əhatə edən OMON-çular qarşılıqları çıxarı əzişdirib zəlif günə qoyaraq, dağ-divarı da aramsız atəşlərə bürüyüb viran qoymağa başladılar. Bu, dəhşət idi. İnanılmaz dərəcədə. Qardaş-qardaşı qətlə yetirməkdən zövq alır, bütün bunların adı hala çevrilməsi baş alıb gedirdi. Elə bil bu ölkədə – Azərbaycan adlı bir dövlətdə qanun qorxusu, cavabdehlik məsuliyyəti yox idi. Və sən demə, belə yazı elə qütb gecələrinin əsl simasıdır.

Çöl dünyanın viranə sədasi içəridə də – Baş prokurorun kabinetində də əks-səda olunurdu. Lakin kimsə belə vahimədən səsini çıxarmağa cürət etmirdi. Elə bil son anlarını yaşayırmış kimi, əzrayılın indicə qapıdan girecəyini gözləyirdilər. Elə belə də oldu.

Mahir Cavadov şəstlə içəri daxil olub faşistsayağı bir duruşla onlara diqqət etməyə başladı. Sonra isə məkrli

bir səmimiyyətlə:

– Şto sluçilos? – deyə soruşdu. Və addımlarını hədsiz bir qürur, hökmlə ataraq müavinlərin vahiməli baxışları alovundan keçib Əli Ömərova yaxınlaşdı. Baş prokuror bu zəhmin önündə tab gətirə bilmədi. Qeyri-ixtiyari kreslosuna, küncə qısıldı. Mahir Cavadov bu mənzərədən sərxoş olmuş kimi gülümsəyib gözlərini onun yazıq baxışlarına təpdi. Və:

– Hə, – dedi – necəsən?

Lakin vəziyyət belə də ötmədi. Mahir Cavadov amansız, düşmənsayağı bir vəhşiliklə Əli Ömərovu kifayət qədər əzişdirib al-qanına boyadı. Zərrəcə müdaxilə edən müavinlərdən də yan ötmədi. Hərəsinə bir cür zor tətbiq etdi.

Lakin... bircə Eldar Həsənova toxunmadı, nədənsə.

Mahir Cavadov çox durmadı. İstədiyini edib sakitcə də prokurorluğu tərək etdi. Lakin OMON-çuların büsbütün binanın hər bir keçidinin, hər bir yerinin nəzarətsiz qoymaması davam etdi.

Eldar Həsənova toxunulmadığına baxmayaraq, tətbiq olunan nəzarət onun üçün də qanun idi. Lakin o, belə bir məqamlarda nə isə düşünərək, qəlbində var-gəl edirdi. Az ötmüş, sakitcə, heç nə baş verməmiş kimi nədənsə ayağa qalxdı. Otağı tərək etmək istədi. Lakin qarşısını kəsən əlisləhlə, yekəpər OMON-çu:

– Olmaz! – deyə onun üstünə təpindi.

Bu təzyiqin qarşısında ustad müqavimət göstərən El-

dar Həsənov quru bir səmimiyyətlə:

– Dəhlizə çıxıram... ayaqyoluna. – dedi.

OMON-çu dinmədi. Və qeyri-ixtiyari çəkilib ona yol verdi.

Otaqdan çıxıb etirafına uyğun istiqamət götürən Həsənov qarşı tını burulub sola çöndü. Ayaqyolunun dəhlizinə ehmalca daxil olaraq kranların birini açıb sadəcə, əllərini islatdı. Sonra isə çölə çıxıb ürkək baxışlarla dəhlizə nəzər yetirdi. Kimsənin olmadığını gördükdə, köksünü yandıran məqsədini həyata keçirməyə can atdı. Daxili bir çırpıntı içində tələskən bir nömrə yığdı:

– Eşidirəm!

– Eldar Həsənovdur. Prokurorluq mühasirədədir. – fikrini yenice bitirmişdi ki, dəhlizin yuxarı hissəsinə kiminsə gəldiyini hiss etdi. Və mobil cəld qapayıb, üst-başına süni tərdə əl gəzdirərək kabinetə doğru üz tutdu.

Davam edən gərgin vəziyyətdə kiçik bir dəyişiklik edilmişdi. Belə ki, "əsir alınan girovlar" Baş prokurorun otağından Eldar Həsənovun kabinetinə köçürülmüşdü. Əli Ömərov isə öz yerində tək qalmışdı. Tənhalıq içində qalaraq qəfil bir şans əldə edən Baş prokuror cəld arxa şkaflın künc-görünməz hissəsində gizlətdiyi prezidentlə birbaşa əlaqə aparatını çıxardı və zəng etdi.

!..

Rövşən Cavadov daxili bir həyəcan içində prokurorluğa daxil olanda gözlərinə inanmaq istəmədi. Şahidi olduğu viranəlik onu dəhşətə gətirdi. Və bu talançılıq ona heç də yad deyildi. Çünki belə qəlb sökən ağrıları o hələ erməni kabusunun 1988-1993-cü illər arası zəbt etdiyi Qarabağ sitemlərində artıq yaşamışdı.

Rövşən Cavadov baş prokurorun otağına daxil olanda daha amansız bir dəhşətlə qarşılaşmış oldu. O, Əli Ömərovu döyülmüş halda görüb şok vəziyyətinə düşdü. Nə edəcəyini bilə bilmədi. Sadəcə, mat-mat baxa qaldı. Bu zaman, elə bil cadugər kimi Mahir Cavadov yoxdan peyda oldu. Qapıdan çox sakitcə içəri daxil olub qardaşının diqqəti yönündə ayaq saxladı.

– Vidiş, brat? – dedi – Bunlar hamısı yaramazdır!

Rövşən Cavadov dinmədi. Düşdüyü vəziyyətin ağırlığından çıxmaq heç də asan deyildi. Lakin belə çox da çəkmədi. Çətinliklə də olsa əsəbqarışıq bir təmkinlə qardaşına boylandı. Və:

– Sən, – dedi – heç bilirsən nə etmişəm?

Mahir Cavadov heç nə olmamış kimi:

– Nə etmişəm bəyəm?.. Yoxsa bunlara haqq qazanmaq fikrindəsən?!

Rövşən Cavadov dinmədi. Elə bil ehtiyac da bilmədi. Çünki nəyi, necə etiraf etməyə haqqı çatmadı. Lakin bir-

cə fikri açıqlamağı bacardı. Dişlərini əsəbdən bir-birinə sıxıb qəzəbli pıçıltı ilə:

– Bu, özbaşınalıqdır!

Artıq gecə idi. Cavadov qardaşları öz məkanlarına çəkilsələr də, lakin qütb gecələrinin gərginlikləri səngimək bilmirdi. OMON sərkərdəsi yolunu davam etdirməkdə idi.

* * *

ANS-PLYUS

"AZADLIQ" RADIOSTANSİYASI

Rövşən Cavadovun niyyəti daşa dəymişdi. Buna görə heç özündə-sözündə deyildi. Altan Karamanoğlunun bəd elçiliyi onu tamam dəyişdirib başqalaşdırmışdı. Elə bil, əvvəlki insandan əsər-əlamət belə qalmamışdı.

Zamanın aktual axarını izləyən media işçiləri yenə də əsas hədəfə Rövşən Cavadovu götürmüşdülər. Qütb gecələrinin vahiməli burulğanında böyük risk edərək, sanki onu çox ciddi, qeyri-adi bir imtahana çəkmişdilər.

Telemətbuat rinqi, hakimiyyət uğrunda mübarizə aparın və son zamanlar açıq-aşkar üsyana qalxan OMON başqanını heç də narahat etmirdi. İstənilən vaxt onlara

informasiya verməyə hazır olurdu. Həmçinin, belə bir zaman keçində də. Və vaxtın, imkanın düyünlü olmasına baxmayaraq, növbəti ilk görüşü ANS telekompaniyası və "Azadlıq" xarici radiostansiyasının tribunası oldu.

Aradan xeyli ötüb keçmiş, söhbət yekunlaşmaq üzrə idi. Rövşən Cavadov çox sakit, təmkinli görünməyə də, lakin gözündəki həddi bilinməyən qeyri-adi narahatlığı çox açıq şəkildə hiss olunurdu. Belə ki, dişləri altında aram-aram sıxdığı alt dodağını sağa-sola dartır, bəzən də müəmmalı, sərt baxışlarını kənar edib məchul bir nöqtəyə dikərək, öz aləmində nəyisə yamanca asıb-kəsirdi. Lakin qarşıya çıxan hər bir suala çox sərbəst və böyük əminliklə cavab verirdi.

- Bilirsiniz, mən yenə deyirəm. Mən qan tökmək istəmirəm.
- Bəs niyə hökumətin istefasını tələb edirsiniz?
- Çünki onlar idarə edə bilmirlər.
- Prezident də?..

Rövşən Cavadov birdən-birə dinə bilmədi. Nədənə, çox dərin bir tərəddüdə qapıldı. Lakin belə çox da çək-mədi. O, kəskin bir əsəblə:

- Bəli! – dedi – Çünki ölkəni idarə etməyə qadir olan insan olmalıdır.
- Özünüz kimi?..

Bu gözlənilməz sualdan Rövşən Cavadov yaman çaş-

dı elə bil. Sonra isə çox sadəcə:

– Niyə də yox?! – dedi.

OMON başqanı sözünü yenice bitirmiş, birdən zəng çalındı. O, dəstəyi soyuqqanlı tərzdə götürərək:

– Eşidirəm! – dedi.

– İşlər necə gedir?

– Qaydasında.

– Çəkinmək söhbəti olmasın, çox xərcləyirik, çox götürürük! – Bu, Azərbaycan dövlətinin baş naziri Surət Hüseynov idi.

Rövşən Cavadov dinmədi. Və telefon susdu. Araya düşən ani sükutdan sonra ortaya çox qəribə sual atıldı.

– Prezident sizin yolunuzu qəbul etməsə?.. – Bu, "Azadlıq" xarici radiostansiyasının xüsusi müxbiri Elmira Axundova idi.

Rövşən Cavadov soyuq baxışlarını məchul bir nöqtəyə dikərək, sanki pıçiltı ilə:

– Edəcək! – dedi, – Mütləq edəcək! – Və sonra isə qətiyyətlə ayağa qalxdı: – Hələlik! – deyə sol yöndəki qapıya doğru üz tutub kabineti tərk etdi.

Tribunanın 2-ci mərhələsi baş tutmadı. Yarımçıq qaldı. Buna Elmira Axundova çox heyifsiləndi.

* * *

Azərbaycanın yaşadığı qütb gecələri tükənmək bilmirdi. Qurtuluşu təsəvvür etmək belə mümkün deyildi. Qara uçurum çox yaxın və olduqca vahiməli idi. Daxili qarşıdurma camaat arasında heyrətamiz dərəcədə qorxuya səbəb olmuşdu. Gecələr qara, vəhşi pişiklərtək dağ-divarlara dirmaşan OMON-çular hər vəchlə hökumət obyektlərini, xüsusilə güc nazirliklərini ələ keçirməyə can atırdılar. Bölgədə olan qruplaşmış xüsusi dəstələr müxtəlif həmlələrə əl atır, nail ola bilmədikdə olmazın talançılıqlarını edirdilər.

Toranlı gecələrin növbəti zaman keçidində OMON başqanının əmrinə müntəzirən qruplaşmış dəstələr plan üzrə yeni bir həmlə etdilər. Lakin niyyətləri tamam boşa çıxdı.

İşğal etməyə çalışdıqları Qazaxda, Şəkiddə, Qubada və bir sıra başqa bölgələrdə məqsədləri boşa çıxmışdı. Bu, onların ilk basqını idi.

Ali Baş Komandan elə bil çaşmışdı. Heç bilmirdi nə, necə etsin. Baş verənləri ağılına heç cürə sığışdırma bilmirdi. "Axı onlar nə istəyir? Məgər Azərbaycanda hökumət qurulmayıb?.. Onlar necə görmək istəyirlər, bu başibəlali məmləkəti?! Xüsusilə, OMON başçısı? Axı o, Rövşən Cavadov onun seçilən peşəkar kadridir. Dünən sağlam düşüncəli bir insan idi. Bəs bu gün niyə belə oldu? Məgər onun tutduğu səlahiyyət kiçikdirmi?..

İndi mən neynim, necə edim onlara qarşı? Axı törət-

dikləri adi hal deyil. Bunların hesabı çox ağırdır. Onlar heç bir qanun tanımır, törətdiklərini isə hələ də davam etdirirlər. Bunların axırı necə olacaq? Heç qardaş-qardaşa əl qaldırır? Yox, elə etmək lazımdır ki, nə şiş yansın nə də kabab ".

Qütbün qərib toranlıığı, bəlkə də dünyanın özünə belə sığışmayan sonsuz kədəri içində tənha qalan Heydər Əliyev baş vurduğu qəm dəryasından çıxıb bilmirdi ki, necə qərar qəbul etsin. Anlar anları əvəz edirdi. Çox ağır, üzüntülü. Lakin belə də çox çəkmədi. Və hökm olundu.

Ali Baş Komandan ehmalca pəncərə önündən dönüb iş stoluna doğru yan aldı. Kommutatorun önündə durub bir müddət diqqətini obyektəndən çəkmədi. Nə isə, aşındı, daşındı və qətiyyətini bir daha saf-çürük edib yanlış olmadığını əmin oldu. Tünd dumana bələnmiş dərin, ağır rılı düşüncələrin fəvqünə söykənib, sakitcə telefon dəstəyini götürdü.

– Eşidirəm, Cənab Prezident!

– Abid, mən Rövsən Cavadovu bağışlayıram, qayıtsın yoluna. Əfv fərmanı hazırlanıb. Qol çəkirəm. Fərman televiziya vasitəsilə oxunacaq.

16 mart 1995.

– Oldu, Cənab Prezident! – olduqca tələskən: – E... cənab Prezident, mən bunları Rövsən Cavadova çatdırırm?

Heydər Əliyev:

– Şübhəsiz!

Abid Şərifov:

– Oldu, cənab Prezident!

* * *

Qütb gecələrinin toranlı vahimələri bitib-tükənmək bil-mədi. Ali Baş Komandan humanist hökm çıxarsa da.

Rövşən Cavadov, paytaxtın əsas mövqələrini bürüyən OMON dəstələri içində gəzişir, müntəzəm olaraq qəti tapşırıqlar verirdi. Lakin cinayətkarlığa zorla cəlb edilən günahsız "günahkarlar" elə bil artıq cana doymuşdular qütbün vahimələrindən. Və OMON-çulardan kimsə qeyri-ixtiyari, çox böyük risk etmiş oldu:

– Komandır, – dedi, – Prezident əfv fərmanı imzalayıb. Hələ gec deyil. Uşaqların çoxu dağılıb.

Rövşən Cavadov ilk öncə cavab vermədi. Lakin sonra kəskin bir qəzəblə:

– Kim istəyir, getsin! – dedi, – Getsin!!!

Beləcə Bakı yenə də vahimə dolu gecələr yaşamağa məcbur oldu. Vəhşi itlər kimi dağ-divarlara dırmaşan OMON-çular istədikləri özbaşınalıqları edir, heç kəsi vecələrinə almırdılar. Tədricən daha tünd xarakter alan mənfi hallar baş alıb getməkdə davam edirdi. Əhali arasında çox heyrətamiz şayiələr gəzməkdə idi: Guya uzunhörük-

lü gənc qızları küçələrdən saçlayıb Şıxova aparır və orada heç bir əxlaqa sığmayan kef məclisləri qururlarmış. Yaxud da göbək rəqsi bacaran hər bir azərbaycanlı qızı on min manatın ehtiyacı üzündən onların gecələrinə mehman olur, əyləncələrinin daha da dərinləşməsinə çalışırdılar.

Bəli, ana, bacı qeyrəti çəkən bu alovlu "vətənpərvər" OMON erkəkləri, qütb gecələrində belə kef çəkirlərmiş.

Artıq ətrafda yaşayan sakinlər OMON-çuların gecə səs-küylərinə heç cürə dözə bilmirdilər. Nəhayət ki, orta yaşlı bir qadın məcburən dilə gəldi:

– A bala, – dedi, – zəhmət olmasa, o maqnitofonun səsini al. Axı evdə çocuq yatıb.

Lakin OMON-çular onlara edilən müraciəti veclərinə almadılar. Daha da tonunu yüksək etdilər.

Bu gecə...

Bəli, bu gecə, deyəsən, ötən, bəlkə də xatirələrdə yalnız səthi üzləri qalacaq axşamlara bənzəmirdi heç. Bütün zülmətin bağrını parçalamaqda olan məsum çocuğun günahsız çıxırıqlarında, elə bil, dünyanın özünə belə sığmayan ilahi bir hikmət vardı. Bəli, bu qeyri-adi

ələm mövcud olacaq qardaş qanının tökülməsinin qarşısını almaqdan ötrü bütün bəşərin oyanmasına, üsyanına can atırdı. Çocuq ağlayırdı. Gah bəmədən, gah zildən. Hərdən yorulub, üzülüb yuxuya dalırdı, lakin tez də qəfil bir səksənti içində çırpınaraq yenə... yenə də fəryad qoparmağını davam edirdi.

Çocuq ağlayırdı için-için,

Çocuq ağlayırdı, kəsilə-kəsilə.

Çocuq ağlayırdı boğula-boğula,

Çocuq ağlayırdı dəli bir harayla.

Günahsız qütbün nəhayətsiz göyləri matəm libasına qər q olmuşdu. Onun varlığı qiymətli bəyaz daşlar kimi bərq vururdu. Yerin dərd içində çırpınan köksünə aram-aram şəh damlaları süzülürdü. Bəli, düz-dünyaya gənclik – yasəmən qoxulu romantika bəxş edən bəyaz gecələrin məftun, vurğun milyon-milyon ulduzları göz yaş tökürdü, güney-quzey dərdli, başıbəlalı Azərbaycan üçün. Elə çocuqtək.

Çocuğun qütb gecələrinin dərdli bağrında əks-səda olunan divanə çıxırıqları harayında qəribə bir səsin qəlb yandıran kəlmələri də dalğa-dalğa eşidilməkdə idi: "Geri çəkilmək yoxdur, biz qalib gələcəyik. Qalibiyətdən sonra isə sizin hamınıza qəhrəmanlıqlar veriləcək!"

Bəli, bu, kamil düşüncə qabiliyyəti olan hər bir insanda, əlbəttə, ikrah hissi oyadırdı. Demək, qardaş qırğını hesabına yüksək rütbəyə nail olmaq?! Bu dəhşət idi! Və daha qorxunc ifadələr: – "İki istiqamətdə irəliləyin!"

Əlbəttə, bu hökmün sahibi OMON başqanı Rövşən Cavadov idi.

Lakin onun atdığı qəti addımlarının kor-koranə olduğunu aydın duyan ağıllı OMON-çu yenə böyük risk etdi:

– Komandir, – dedi, – siz yaxşı bilirsiniz ki, biz düz hərəkət edirik?

Lakin OMON başqanı onun ağılına heç də məhəl qoymadı. Daha amansız bir hökmlə:

– Əmri yerinə yetirin! – dedi.

Kommutator vasitəsilə ordunu hakimiyyət uğrunda qəti yürüşə səfərbər edən Rövşən Cavadov bircə an belə otağından – DİN-dəki rəyasət kürsüsündən kənarlaşmırdı. Qardaşı Mahir Cavadov isə onun kölgəsində bitib qalmışdı. Aralanmaq bilmirdi. Amma buna baxmayaraq, onların münasibətlərində çox qəribə bir korlaşma yaranmağa başlamışdı. Belə ki, anlaşılmaz bağlı kodlar ətrafında çox ciddi mübahisələr edir, birinin dediyi o birinin boğazından heç cürə keçmirdi. Bundan yaman qızı-şan Rövşən Cavadov Mahirin üstünə təpinir, qışqırtı, bağırtı ilə öz istəyini daha çox önə çəkirdi.

Bakı... yenə için-için ağlayırdı. Dəhşətli, toranlı tikanlıqlar içində. Elə bil, düz-dünyada tək-tənha qalmışdı, məsum, yetim bir çocuqtək. Bağrında şivən qoparan harayı qütb gecələrini daha heyrətamiz, daha vahiməli edirdi. Yox, tək Bakı deyil, ümumilikdə Azərbaycan ağlayırdı. Elə bil, kimi isə haraylayırdı. Kimi isə... bu dəli hıçqırıqlarla:

*Tənha ömür yaşayanda,
Şu möhnətə alışanda,
Hasret yükü taşıyanda,
Benim gönlüm seni ister.*

*Adın keçən ecelerde,
Sonu gelmez gecelerde,
Bilsen daha necelerde,
Benim gönlüm seni ister.*

*Tek kalanda üşüyəndə,
Sensizlikdən üzüləndə,
Göz yaşlarım süzüləndə,
Benim gönlüm seni ister.
Seni ister...
SENİ!!!*

Yollar tamam bağlanmışdı Azərbaycanın üzünə . Başqa çıxış yolu yox idi. Qardaş-qardaşa düşmən kəsilmişdi. Yalnız hakimiyyətə görə. Qəni-qəni min rəhmət Ulu Dədə-Qorquda!

Ata-baba yurdlarından zor-güclə qovulmuş bir milyon iki yüz min məcburi köçkünlü, həmin torpaqlar uğrunda üç yüz iyirmi mindən artıq əlili olan, iyirmi beş min şəhid verən və sonda isə heç nəyə nail olmayıb, 17 kv.km torpaqları qonşu düşmən erməninin işğalına məruz qalan Azərbaycan unudulmuşdu. Tamam! Görəsən, dünya dövlətləri içində Azərbaycan qədər ağır dərdi olan məmləkət varmı?

Yox, Yer planetinin hər yerində kədər ağırdır. Lakin ən çox dözülməzi Azərbaycandır: **Çünki burada rəyasətdən ötrü qardaş-qardaşın qanını tökür.**

İş otağında keçirdiyi növbəti müşavirədən sonra Heydər Əliyev gəldiyi qəti qərara əsasən, Dövlət televiziya-sında çıxış etməyə məcbur oldu. Canlı. Bu, Azərbaycan xalqına müraciəti idi.

– Hörmətli, əziz xalqım! – dedi və ani susaraq, kədən dopdolu, nüfuzlu baxışlarını ekrandan çəkib stolun üstündə, qarşısında bir-birinə çarpzladığı əllərinə dikdi.

Az sonra isə fikrini ağır-ağır davam etdirməyə başladı: – Mən sizinlə görüşmək istəyirəm. Sizlərin hamınızı Azadlıq meydanına dəvət edirəm. – ani susaraq sonra: – Bu ağır gündə! – dedi. – Və sizi bir daha əmin edirəm ki, Azərbaycan dövlətçiliyinin keşiyində dayanmış və dayanacaqam da. Bu prinsiplə heç bir güzəşt olmayacaq!

Qütbün nəhayətsiz dərinliklərində narın bir bəyazlıq vardı. Bu, heyrətamiz idi. Olduqca! Çünki o, səhərin əlamətindən xəbər verirdi. Demək, Günəş doğacaq?! Yeni qütb gecələrinin sonu olacaq?!

Zülmətin vahiməli bağıri içində heyrətamiz bir varlıq bərqərar olmuşdu. Buna şahid kəsilməmək mümkün deyildi. Nə qədər əzəmətli, nə qədər dərddli. Keşməkeşli tale yollarında köynəyinin yaxasını cıran, saçını yolan, başının örpəyini şəhid övladlarına kəfən edən və beləliklə, yenə sabaha böyük bir ümidlə, tükənməz həsrətlə boylanan. İnanan... yenə də! Bəli, bu, Azərbaycan xalqıdır. Güney-quzey dərddli xalq!

Qütbün toranlı gecəsində küçələr boyu dəniz tək dalğalanan izdiham insan hafizəsində yeni era açmaqda idi. Bəli, yeni tarix. Bu, qan yaddaşındır. Heç bir zaman unudulmayan!

Bu inkaredilməz, hədsiz dəyəri olan tarixi salnamənin canlı yazılarına dərin-dərin diqqət edən Heydər Əliyev,

bəlkə də, daha düşünməyi də ehtiyac bilmədi. Qütb gecəsində iş otağının geniş aynalı pəncərəsi önündə durub iqamətgahı önündəki izdihamı seyr etdikcə qəlbi dağa dönürdü, gizlicə. Bəli, onun könlü xalqı yaman istəyirdi bu gecə. Dərdinə şərik, dayaq üçün.

**Sonu gəlməz gecələrdə
Mənim könlüm səni istər.**

23 avqust 1993-cü il

Hörmətli həmvətənlər! Bacılar və qardaşlar! Bu gün mən sizə müraciət etmək məqsədilə sizinlə görüşə gəlmişəm və bəzi məsələlər haqqında mülahizələrimi, fikirlərimi sizə çatdırmaq istəyirəm.

Azərbaycan xalqı, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ağır günlər keçirirlər, həyatımız son dərəcə gərgin vəziyyətdədir. Bu gərginlik iyul ayının əvvəlindən başlamış proseslərlə müəyyən qədər bağlıdır və ondan sonra həmin prosesləri normal hala salmaq üçün mühüm tədbirlər görülməsinə baxmayaraq, bu proseslər hələ də tamamilə ləğv olunmayıbdır və gərginlik davam edir.

Azərbaycan Respublikası beş ildən artıqdır ki, Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən təcavüzə məruz qalıbdır. Azərbaycan xalqı öz torpağını öz Vətənini qoru-

maq üçün müharibə aparır, vuruşur, döyüşür. Təəssüf ki, sizə məlum olan səbəblərdən bu döyüşlərdə bizim qələbəmiz hələ ki, Azərbaycan Respublikasının torpaqlarının bir qismi işğal olunubdur. Son vaxtlarda bəzi yaşayış məntəqələrimizi, qəsəbələrimizi itirmişik, yeni-yeni ailələr qaçqın düşüb, insanlar qaçqın düşüb və bu da respublikada olan gərgin ictimai-siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdiriblər.

Mən bu çıxışında heç də cəbhədə vəziyyət, yəni Ermənistanla Azərbaycan arasında olan müharibə vəziyyəti haqqında geniş danışmaq istəmirəm, ona təhlil vermək istəmirəm, bu barədə əvvəlki çıxışlarımızda və Milli Məclisin iclaslarında bəzi sözlər deyilibdir. Təəssüflər olsun ki, son vaxtlar bizim ordu hissələri torpaqlarımızı layiqincə qoruya bilmirlər və cürbəcür təxribatçı qrupların xalqa, millətə, dövlətə xəyanəti nəticəsində bəzi yaşayış məntəqələrimiz əldən getmişdir. Təkrar edirəm, bu məsələni təhlil etmək istəmirəm. Sadəcə olaraq, bir-iki kəlmə ilə sizə bildirmək istəyirəm ki, son dövrdə torpaqlarımızın müdafiəsindəki məğlubiyətlər heç də Azərbaycan xalqının acizliyindən, yaxud da ki bizim döyüşçülərin vuruşmaq qabiliyyətinin olmamasından irəli gəlmir. Bunun daha dərin səbəbləri var.

Bir neçə gün bundan öncə, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında təhlükəli vəziyyət yarandığı zaman, ümumiyyətlə, o

bölgədə əhali arasında böyük həyəcan hissi olunduğu üçün biz müşavirə keçirdik. O bölgəyə Azərbaycan Respublikasının rəhbər vəzifəli şəxslərini göndərdik. Baş nazirin birinci müavini Vahid Əhmədov, baş nazirin müavini Abbas Abbasov, nazirlər, xalq deputatları, başqa məsul işçilər, inzibati orqanların işçiləri yerdə vəziyyətlə tanış olandan sonra aydın oldu ki, bizim bu məğlubiyyətlərimiz, bu bölgədə yaranan ağır vəziyyət birinci növbədə daxildəki təxribatların nəticəsidir.

Məsələn, biz dünən müşavirə keçirirdik. Elə bu gecə oradan gələn bizim vəzifəli şəxslər məlumat verdilər ki, Cəbrayıl rayonunda camaatı həyəcan salıb qorxudub qaçırdan, təxribat edən yalnız və yalnız oranın icra başçısı və onun ətrafında olan layiqsiz adamlardır. Onlar şəxsi məqsədlərinə nail olmaq üçün, öz şəxsi çirkin mənafeələrini həyata keçirmək üçün xalqı da bədbəxt etməyə, torpağı da, yaşadıkları dədə-baba yurdunu da dağıtmağa hazır olan adamlardır. Oradan mənə xəbər verirlər ki, bir batalyon döyüşdən çıxır, çünki bu, hansısa Əlisoyun batalyonudur. Xalq Cəhbəsinin; bir batalyon çıxır, deyirlər ki, bu, Rəhim Qaziyevin batalyonudur, müharibə eləmək istəmir; bir batalyon çıxır, deyir bu, nə bilim filankəsin batalyonudur, müharibə eləmək istəmir. Hərəsi bir tərəfə qaçır və bu əli silahsız, müharibəyə hazır olmayan sakinlər isə, əlbəttə ki, vətəninə ayrılmaq istə-

mir, torpağından, evindən-əşiyindən ayrılmaq istəməzlər, amma rəhbərlərin bu təxribatı nəticəsində həyəcan-küya düşürlər, qorxurlar, qaçirlar.

Belə hadisə Füzuli rayonunda da olmuşdur. Oranın əvvəlki icra hakimi keçmiş, sonra bu proseslər vaxtı kimin tərəfindən, hansı qüvvələr tərəfindən, guya ki, hansı hərbi hissələr tərəfindənsə gətirilib ora icra hakimi qoyulmuş, o da çox çirkin işlər görmüş və bunlar da Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında vəziyyəti həddindən artıq gərginləşdirmişdir. Dünən xəbər verdilər ki, guya Füzuli rayonu Ermənistan qoşunları tərəfindən işğal olunubdur. Ondan bir gün qabaq belə məlumat gəlirdi ki, Ermənistanın silahlı qüvvələri ora daxil olurlar.

Mən sizə açıq bildirmək istəyirəm ki, son vaxtlar daxilimizdə olan bu təxribatlar nəticəsində orduda olan bəzi pozğunluqlar nəticəsində kəndlərimizin, şəhərlərimizin ələndən getməsi ilə, yaxud bunun təhlükəsi ilə əlaqədar olaraq biz Ermənistanın rəhbərliyi ilə bilavasitə əlaqə saxlamışıq və ayın 23-nə qədər, yəni bax, bu günə qədər atəşin kəsilməsi və danışıqlar aparılması məsələsini irəli sürmüşük. Bəli, biz bu yola getmişik və mən hesab edirəm ki, düzgün eləmişik. Çünki insanlarımız qırılır, kəndlərimiz dağılır, içimizdə olan təxribatçılar öz çirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün xalqa, millətə, torpağa xəyanət edirlər. Biz danışıqlar aparıb müəyyən bir sazişə gəl-

məyi qərara almışıq. Ancaq bu dövrdə yenə də içimizdə təxribatlar baş verir.

Dünən mən Ermənistanın prezidenti Levon Ter-Petrosyanla telefonla daha iki dəfə danışıbmışam. Təəssüf ki, onun verdiyi və bizim sonra yoxlatdığımız məlumata görə, biz atəşin dayandırılması, sülh danışıqları aparılması haqqında saziş əldə etdiyimiz halda Ağcabədi tərəfdən bir batalyon – Lənkəranda peyda olmuş, özbaşına özünü hərbi komandan təyin etmiş Əlikram tərəfindən oraya göndərilmiş bir batalyon – heç kəsin göstərişi olmadan o tərəfə hücum edib, əldə olunmuş sazişi pozubdur. Hücum nəticəsində bir neçə nəfər həlak olub və 50-yə qədər əsir düşüb və heç bir müsbət nəticə əldə olunmamışdır. Əksinə, məğlubiyyət olub, nəticədə o tərəfə əsas verilib ki, bizi günahlandırın ki, biz əldə olunan sazişi pozmuşuq – özümüz atəşin dayandırılmasını istəmişik, özümüz də atəşi davam etdiririk.

Bax, belə özbaşınalıq bizim ən böyük bəlalımızdan biridir. Ona görə də respublikada vəziyyət həddindən artıq gərgindir və gərginləşməkdədir. Ancaq bu gərginliyin səbəbi təkcə cəbhədə olan vəziyyət deyil. Orada böyük təxribatlar gedib və bu məsələlər şübhəsiz ki, Milli Məclisdə müzakirə olunacaq, açılacaqdır. Mən xalqa söz verməmişəm və bu gün də xalqın qarşısında deyirəm ki, heç bir şey gizlədilməyəcəkdir. Çünki indiyə qədər bu beş il ərzində hər bir siyasi qüvvə, hər bir hakim öz fəaliyyətsizliyi-

ni, necə deyərək, ört-basdır etmək üçün, öz cinayətlərini ört-basdır etmək üçün xalqdan çox şeyi gizlədiblər. Mən hər şeyi açacağam. Qoy xalq hər şeyi bilsin. Əgər xalqın mənə inamı varsa – mən minlərlə teleqramlar alıram, on minlərlə teleqramlar və məktublar alıram ki, xalq mənə ümid bəsləyir – əgər doğrudan da belə inam varsa, bu gün mən bir daha sizin qarşınızda çıxış edib deyirəm – xalq hər şeyi bilməlidir. Hamısı bilinəcəkdir.

Milli Məclisin avqust ayının 16-17-də keçirilmiş iclaslarında xalq çox şeyi bildi. Biz canlı yayım vasitəsilə xalqa bilavasitə bildirdik nə var, nə yox, fikirlərimiz nədir, nə edirik. Ancaq mənə bu gün buraya – Azadlıq meydanına gəlməyə məcbur edən təkcə bu deyil və hətta tamamilə bu deyil. Son vaxtlar Azərbaycan Lənkəran, Astarə, Lerik, Masallı, Yardımlı, Cəlilabad, Biləsuvar rayonlarında baş verən qanuna zidd, konstitusiyaya zidd hərəkətlərdir və onların çox ağır nəticələridir. Bu barədə geniş danışmağın əhəmiyyəti yoxdur. Çünki avqust ayının 16-da və 17-də Milli Məclisin iclaslarında bu məsələ artıq müzakirə olundu və əhali xalq, Azərbaycanın bütün vətəndaşları bu məsələnin nədən başladığını, bu proseslərin nə cür şişib yığıldığını və nə üçün bu dərəcəyə gəldiyini bildilər və bunun günahkarlarını da bildilər.

Bu məsələlərə qayıtmaq, vaxtınızı almaq istəmirəm. Ancaq biz bu məsələni ətraflı müzakirə etdik. Yadıınıza

salmaq istəyirəm ki, Milli Məclisin iclasında və ondan bir gün qabaq Ali Sovetdə keçirilən geniş müşavirədə Lənkəran və onun ətrafındakı rayonlardan olan nümayəndələr, Azərbaycan ziyalıları, məclis üzvləri, xalq deputatları bizə və o cümlədən şəxsən mənə irad tutdular ki, nə üçün bu nalayiq hərəkətlərə, Azərbaycanı parçalamaq, dağıtmaq cəhdlərinə indiyə qədər lazımı qiymət verilməyib, laqeyd münasibət göstərilib və bunların qarşısı alınmayıb. Mən o vaxt izah etdim və indi bir daha demək istəmirəm: Biz sadəcə olaraq bir tərəfdən məsələyə səbirlə yanaşdıq, təmkinlə yanaşdıq, hesab etdik ki, bu rayonlarda olan hörmətli adamlarımız, ağısaqqallarımız, ziyalılarımız bu qeyri-qanuni, çirkin hallara yol verməyəcəklər, məsələləri özləri həll edəcəklər. Bizim problemlərimiz, xüsusən Qarabağ bölgəsində, Ermənistanla həmsərhəd olan yerlərdə Azərbaycan torpaqlarını müdafiə etmək problemləri və başqa problemlərimiz onsuz da bizim üçün bəsdir. Hesab etdik ki, o problemlər yerində həll olunar. Eyni zamanda o vaxtlar baş nazir Surət Hüseynov söz verdi ki, bu məsələləri həll eləyəcək. Biz də ona ümid bəslədik və çox səbir etdik, çox təmkinlə yanaşdıq.

Ancaq bunların heç biri nəticə vermədiyindən avqust ayının 16-da və 17-də bu məsələni Milli Məclisin iclasında ətraflı, müfəssəl müzakirə etdik və müvafiq qərar qəbul etdik. Bizdə olan məlumatlara görə, bizə gələn məktubla-

ra və teleqramlara görə, ictimai rəyin öyrənilməsinə görə bu qərar xalq tərəfindən tam yüksək dərəcədə bəyənilib müdafiə olunur, o cümlədən Lənkəran, Astara, Lerik, Masallı, Yardımlı, Cəlilabad, Biləsuvar rayonları əhalisinin demək olar ki, 99 faizi bu qərarımıza tərəfdar çıxıb müdafiə edib və hətta bunu gecikmiş bir qərar kimi qəbul edibdir. Ancaq gecikmiş olsa da, belə bir qərarın qəbul olunması bu rayonlarda əhalidə böyük bir siyasi fəallığa səbəb olub və əhali doğrudan da görüb ki, Azərbaycanın dövlət rəhbər orqanları belə cinayətkar, qeyri-qanuni, konstitusiyaya zidd olan hərəkətlərə yol vermək fikrində deyil və bundan sonra da yol verməyəcəklər.

Biz belə güman etdik ki, bu qərar qəbul ediləndən sonra həyata keçirilməlidir. Sizə çatdırı bilərəm ki, o rayonlardan bizə gələn məlumatlar bunu tam aydınlığı ilə göstərir ki, bu qərar bir tərəfdən böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılanıb, ikinci tərəfdən o rayonların əhalisində böyük siyasi-ictimai fəallıq mövqeyi yaradıb. Eyni zamanda Əlikram Hübətov və onun ətrafında olan bir qrup quldur dəstəsi bizim bu qərardan çox qorxub, çəkinib və müəyyən qədər öz fəaliyyətini dayandırıb.

Təəssüflər olsun ki, bir müddətdən sonra orada vəziyyət yenə də dəyişməyə başladı. Bu dəyişmənin də səbəbi ondan ibarət olmuşdur ki, avqust ayının 18-dən 19-na keçən gecə baş nazir Surət Hüseynov Gəncədə bir

müşavirə aparmış, orada bir çox rayonların icra hakimiyyəti başçıları, nazirlər, respublikanın başqa rəhbər şəxsləri iştirak etmiş və ora Əlikram da dəvət olunmuşdur. Milli Məclisin qərarının həyata keçirilməsi Surət Hüseynova tapşırılmışdı və özü təklif vermişdi ki, bunu mənə həvalə edin, mən həyata keçirərəm. Mən güman etdim ki, Gəncədə Surət Hüseynovla Əlikram arasında görüşlərdən sonra bu qərarın həyata keçirilməsi təmin olunacaqdır və ola bilər ki, biz bu problemlə qurtaraq və bu problem artıq bizi narahat etməsin. Təəssüflər olsun ki, Gəncədə keçirilən müşavirədən sonra Əlikram Hübətov Lənkərana qayıdıb yenidən bu çirkin fəaliyyətini davam etdirməyə başlayıbdır. Yerli televiziya ilə Milli Məclisin qərarının əleyhinə çıxış edib, onun ləğv olunmasını tələb edib və guya Gəncənin və bir neçə başqa regionların onlarla həmrəy olduğunu, onun bu hərəkətlərinə bəraət qazandırdığını bildirib və deyib ki, biz bu işimizi davam etdirəcəyik. Talış-Muğan Respublikası yaranacaqdır. Biz Məclisi saymırıq, onun qərarlarını qəbul etmirik və Milli Məclisin qərarları ləğv olunmalıdır.

Bu, yerli əhalini hiddətə gətirir. Yerli əhali tərəfindən Milli Məclisə, Azərbaycanın rəhbərliyinə müraciətlər olmuşdur. Ona görə də srağagün gecə bu məsələni müzakirə etdik və belə fikrə gəldik ki, baş nazir Surət Hüseynova tapşırılsın, – o, indi Gəncədədir, – bu işə cid-

di yanaşsın və Milli Məclisin verdiyi tapşırığı yerinə yetirsin, nəhayət, Əlikramın və onun quldur dəstəsinin bu cinayətə hərəkatlərinin qarşısını alsın. Eyni zamanda biz o bölgədən olan deputatların, vəzifəli adamların bir qrupuna göstəriş verdik ki, bu rayonlara getsinlər. Həmin rayonlarda camaat artıq ayağa qalxmışdır. Adamlar Əlikram Hübətovun bu çirkin hərəkətlərinə dözə bilmirlər. Həmin deputatlara və vəzifəli adamlara tapşırıdım ki, oraya gedib xalqla bir yerdə olsunlar ki, iğtişasa, toqquşmaya yol verilməsin. Eyni zamanda öz imkanlarından istifadə edib Əlikram Hübətovu bir daha qanuna dəvət etsinlər, onun ətrafında olan adamlara bir daha başa salsınlar ki, bu qanunsuz hərəkətlərdən əl çəkmək lazımdır, xalqı parçalamasınlar.

Əlikram Hübətovun bu qeyri-qanuni hərəkətləri, təkəcə həmin rayonlarda sakitliyin pozulması demək deyil. Təəssüf ki, Milli Məclisin qərarında qeyd edildiyi kimi, bir müddət bundan əvvəl keçmiş müdafiə naziri Rəhim Qazıyevin çirkin və satqın hərəkətləri nəticəsində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin böyük bir hissəsi heç bir hərbi səlahiyyəti, hərbi hazırlığı olmayan Əlikram Hübətovun ixtiyarına verilmişdir. O indi bu hərbi hissələrin hakimi olmuşdur.

Biz bəzi vəzifəli şəxslərlə, o cümlədən baş nazir Surət Hüseynovla da danışıqda deyirlər ki, filan yerdə Hüm-

bətovun briqadası vuruşur, filan yerdə Hübətovun briqadası getdi. Mən soruşuram, əcəba, bu Hübətov kimdir, hansı sərkərdədir? Məgər bu hərbi hissələr Hübətova babasından, yaxud ulu babasından qalmışdır? Mühəribə getdiyi bir vaxtda Azərbaycanın hərbi hissələri parçalanmışdır, ayrı-ayrı quldur dəstələrinə, o cümlədən ən böyük bir hissəsi Əlikram kimi quldura, caniyə verilmişdir. İndi onun nazı ilə oynamaq lazımdır? Bəziləri kimi, onun o tərəfinə-bu tərəfinə keçmək lazımdır ki, Əlikram Hübətov istəsə hissəsinin birini Ermənistanla döyüş bölgəsinə göndərəcəkdir, istəməsə göndərməyəcəkdir? Əlikram Hübətova bir söz deyilsə, o bu hissələri saxlayacaqdır? Bu ki, dövlətçilik olmadı. Bu, qanun olmadı.

Demək, burada ayrı-ayrı quldur dəstələri hərəkət edirlər. Mən isə dövlət adamı kimi, xalq tərəfindən, Milli Məclis tərəfindən mənə verilən səlahiyyətə görə, indi Azərbaycanın dövlət başçısı vəzifəsini yerinə yetirən adam kimi, belə şeylərə, şübhəsiz, dözə bilmərəm. Ona görə də mən prinsipial mövqeyimi Milli Məclisə də bildirmişəm, sonra ayrı-ayrı müşavirələrdə də demişəm. Baş nazir Sürət Hüseynovla danışıqlarımda da dəfələrlə bildirmişəm və ondan tələb etmişəm ki, Milli Məclisin qərarını yerinə yetirsin, bu məsələlərə düzgün münasibət bəsləsin.

Ona görə də biz son nəticəyə gəlib çıxdıq ki, Milli Məclisin qərarı yerinə yetirilməlidir. Ancaq yerlərdə buna

imkan vermirlər. Xalq ayağa qalxmışdır, öz etirazını bildirir. Bu da təbiidir. Onlar əliyalın, silahsız, dinclik, əmin-amanlıq istəyən adamlardır. Lakin Əlikram Hübətov dövlətə, xalqa məxsus olan silahlı dəstələri əlinə keçirmişdir, bir qrup adamı əlində oyuncağa çevirmişdir. Xalqa qarşı təcavüz edir, kimi istəyir tutur, kimi istəyir atır. Onun adamları qanunsuz olaraq tutması, onlara təzyiqlə göstərməsi Milli Məclisin qərarında əksini tapmışdır.

Son günlər o nə etmişdir? İki gün bundan əvvəl xəbər gəlir ki, Əlikram Hübətov öz dəstəsi ilə İrana səfər etmək istəyir. Hansı səlahiyyətlə nə üçün? Kim onu dəvət etmişdir? Mən dünən İran hökumətinə xəbərdarlıq etdim ki, belə bir quldurun sərhədi keçib İrana getməyə ixtiyarı yoxdur. Onlar bildirdilər ki, buna heç vaxt yol verməzlər. Ancaq Əlikram Hübətov buna nail olmaq üçün Lənkəran rayonunun polis rəisini həbs edir ki, sərhədi keçmək üçün ona sənəd versin. Başqa adamları da həbs etmişdir.

Bütün bunlar xalqın nifrətinə, etirazına səbəb olur. Dünən Lənkəran şəhərində izdihamlı mitinq olmuşdur. Lənkəran sakinləri Əlikramın bu çirkin hərəkətlərinə etirazlarını bildirmiş və tələb etmişlər ki, onlardan əl çəksin. Astarada və Cəlilabadda da mitinqlər olmuşdur. Əhali mitinqlərdə öz sözünü demək istəyir. Bəs Əlikram nə etmişdir? Bir tərəfdən silah işlətməyə çalışmış, o biri tərəfdən dünən Lənkəranlıları bir daha təhqir etmiş, onları al-

datmaq üçün, guya içərisində cənazə olan tabut gətirmişdir ki, camaat dəfn mərasiminə getsin. Lakin xalq bunu duymuş, onun arxasınca getməmişdir. Adamlar mifinqi davam etdirərək çıxışlarda Əlikramı satqın, xəyanətkar adlandırmışlar. Lakin Əlikram Hübətov yenə də öz əməllərini davam etdirir.

Məni buraya gəlməyə Lənkəranda alınmış həyəcanlı məlumatlar vadar etmişdir. Məlumat isə belədir: xalq tələb edir ki, Əlikram Hübətov nəinki öz çirkin hərəkətlərindən əl çəksin, hətta orqanları tərəfindən təcrid olunsun. O isə meydana toplaşmış silahsız adamlara, adi vətəndaşlara qarşı silah işlətmişdir, atəş açmışdır. Beləliklə də, camaatı qorxutmaq istəmişdir.

Ancaq o, xalqın iradəsi, gücü qarşısında dura bilməmişdir, qaçıb başqa yerlərdə öz dəstəsini düzəltmişdir və yenə də xalqa hücum etmək istəyir. Lakin xalq öz iradəsini bildirmişdir və indi Lənkəran icra hakimiyyətində xalqın nümayəndələri oturur, xalq tərəfindən irəli çəkilməmiş və bizim təsdiq etdiyimiz Dilruba Camalova bu gün mənim fərmanım ilə Lənkəran Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı təyin edilmişdir. O, iş yerində oturmuşdur, xalq onun ətrafındadır və onu müdafiə edir.

Lakin çox gərgin vəziyyət yaranmışdır. Bizə gələn məlumatlara görə, Əlikram Hübətovun yalan vədlərinə, firıldalarına, avantürasına uyan və onun dəstələrində

olan adamların əksəriyyəti ondan imtina etmişdir, onun əmr verməsinə baxmayaraq, əsgərlərin və zabitlərin əksəriyyəti atəş açmaqdan boyun qaçıraraq və onu tərk etmişdir. Onun Prişibdə, Lənkəranda olan hissələri onu tərk etmişlər. Mənə indi verilən məlumata görə, Əlikram Hübətov göstəriş verib ki, Ağcabədi tərəfdə guya onun tabeliyində olan hissələr geri çəkilsinlər. Beləliklə, onlar mənə təzyiq göstərmək istəyirlər: görürsünüz, belə hallar bu işə gətirib çıxarır. Mən o adamlara dedim və bu gün xalqın qarşısında da bildirirəm: vətənimizi Əlikram Hübətov kimi canilərin, quldurların yolu ilə müdafiə etməməliyik. Mən belə hesab edirəm ki, bölgələrdə vuruşan əsgərlərin, zabitlərin hamısı Azərbaycan xalqının mətin oğullarıdır. Onlar Azərbaycan Ordusunun əsgər və zabitləridir. Azərbaycan dövlətini müdafiə edirlər, Azərbaycan Respublikasının torpaqlarını qoruyurlar.

Ona görə də bu bəhanələri gətirib yenə də Əlikram Hübətova bəzi şəraitlər yaratmaq istəyən adamlara bu gün xalq qarşısında cavab verirəm. Güman edirəm və tam əminəm ki, Əlikram Hübətovun fikirlərini ola bilsin ki, ancaq onun ətrafındakı mafioz qruplar bölüşdürür. Heç kəs bu fikirlərlə həmrəy ola, onun arxasınca gedə bilməz. Heç bir ağıllı adam o cür avantürist, cani, vətəninə xəyanət edən adamın arxasınca gedə bilməz. Rəhim Qaziyev kimi adamlar və başqa havadarlar onu əllərində

alət etmişlər. Mən bunu Milli Məclisdə dedim Azərbaycanı parçalamaq istəyən xarici və daxili düşmənlərimiz Əlikram Hübətovu alətə çevirmişlər. O, bunun icraçısıdır. Ancaq onun ətrafında olan adamların tam əksəriyyəti sağlam adamlardır. Azərbaycan vətəndaşlarıdır. Azərbaycana sədaqətlə xidmət etməlidirlər və bu, onların borcudur.

Mən birinci növbədə hərbi hissədə qulluq edən əsgərlərə müraciət edirəm: milliyətindən, siyasi mənsubiyətindən, dilindən asılı olmayaraq siz, Azərbaycanın vətəndaşlarıdır. Əlikram Hübətov Azərbaycan xalqına xəyanət etmiş adamdır. Güman edirəm ki, orduda olan bütün əsgərlərimiz, zabidlərimiz, könüllülərimiz mənim sözlərimi eşidirlər və onlar şübhəsiz ki, belə avantüradan, bu cür fırıldaqçılardan uzaq olacaqlar. Cəbhədə komandanlıq edən, Lənkəran bölgəsindən olan general Zaur Rzayev dünən də, bu gün də telefonla zəng edib şəxsən bildirmişdir ki, o özü və tabeliyindəki bütün qoşunlar, o cümlədən Lənkəran bölgəsində olan əsgərlər Əlikram Hübətovun bu xəyanətkar hərəkətlərini pisləyirlər, etirazlarını bildirirlər və bəyan edirlər ki, onlar cəbhədə Azərbaycan torpağını, Azərbaycanı qoruyurlar və bundan sonra da mətanətlə qoruyacaqlar. Mən həm Zaur Rzayevə, həm də cəbhədəki bütün əsgərlərimizə, zabidlərimizə minnətdarlığımı bildi-

rirəm və əminəm ki, onlar heç vaxt Əlikram Hübətov kimi avantüristlərin hərəkətlərinə uymayacaqlar.

Bayaq dediyim kimi, onun ətrafında olan, indi Lənkərandə, Cəlilabadda, Astaradakı hərbi hissələrdə qulluq edən adamların əksəriyyəti ondan imtina etmişdir. Mən həmin zabidlərə, əsgərlərə müraciət etmək istəyirəm. Onlara bildirmək istəyirəm ki, gözlərini açsınlar, ayılsınlar, ağı qaradan seçə bilsinlər. Bilsinlər ki, onlar üçün, birinci növbədə vətən, əziz torpaq, Azərbaycanın dövlətçiliyi, milli birliyimiz lazımdır. Əlikram Hübətov isə bütün bu məfhumların əleyhinə çıxan adamdır. Ona havadarlıq edən, onu dəstəkləyən adamlar da təəssüf ki, bu yola düşmüşlər.

Ona görə də mən həmin bölgədə olan bütün əsgərlərə və zabidlərə müraciət edirəm və elə bilirəm ki, onlar bu gün mənim səsimi eşidirlər. Onlara atalığı qayğısı ilə müraciət edirəm, Azərbaycan dövlətinin başçısı kimi müraciət edirəm ki, Əlikram Hübətovun bu avantürist, fırıldaqçı hərəkətlərindən əl çəksinlər. Biz onların hamısını doğma övladımız kimi qəbul edirik. Onların hamısını bağrıma basıram. Hamısı Azərbaycanın bayrağı altında, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaşaması və möhkəmlənməsi uğrunda çalışmalıdır, döyüşməlidir, öz cəsarətlərini göstərməlidir.

Əlikram Hübətov və onun ətrafındakı mafioz dəstələr öz çirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün bir məsələ ortaya atmışlar: guya "Talış Respublikası" yaratmaq istə-

yirlər. Bilirsiniz, bizim Azərbaycan vahid Azərbaycandır. Onun vətəndaşlarının hamısı eyni hüquqlara malikdir. İndiyədək Azərbaycanda heç vaxt talış-azərbaycanlı, türk və sair söhbəti olmamışdır. Bu, süni surətdə ortaya atılmış şeydir. Talış köklü olan adamların hamısı azərbaycanlı kimi, Azərbaycanın ləyaqətli vətəndaşları kimi yüz illərlə Azərbaycanın vahid ailəsində yaşamışlar, birləşmişlər bir-birinə qovuşmuşlar. Onları bir-birindən ayırmaq olmaz. Bu əti dırnaqdan ayırmağa bərabərdir. Ayrı-ayrı avantüristlərdən savayı buna heç kəs yol verməz. Ona görə də, şəxsən mənim talış köklü adamların hamısına həmişə böyük hörmətim olub, o bölgənin adamlarına şəxsən mən, nəinki mən, bütün Azərbaycan rəhbərliyi böyük hörmət və rəğbətlə, qayğı ilə yanaşmışıq və bundan sonra da bu, davam edəcəkdir.

Bizim birliyimizi heç kəs poza bilməz, bizi bir-birimizdən heç kəs ayıra bilməz. Əlikram kimi şəxslər talış köklü adamlar üçün təhqirdir və kim onu özünə bir rəhbər kimi, yaxud lider kimi qəbul edirsə, o özünü mənəvi cəhətdən, siyasi, milli cəhətdən təhqir edir. Belələri varsa, onlar da ayılmalıdırlar və məsələləri özləri araşdıraraq bütün bu çirkin işlərdən uzaqlaşmalıdırlar. Nəinki uzaqlaşmalı, həm də etiraz səslerini ucaltmalıdırlar, həmin adamları təcrid etməlidirlər, Azərbaycanın birliyinə kömək etməlidirlər.

İndi Lənkəranda gərgin vəziyyət yaranmışdır, həm də

təkcə Lənkəranda yox, ətraf rayonlarda da. Sizə məlumat verdim ki, orada xalq ayağa qalxıb. Əlikram Hübətov atəş açsa da, silah işlətsə də xalqın gücü qarşısında dayanıb bilməmişdir. Qaçıb kənarda qüvvə toplayır. Yəni yenə xalqa təcavüz etmək istəyir.

Mən ən əvvəl Əlikram Hübətovu və onun ətrafında olan adamları xəbərdar edirəm: əgər onlar belə cinayətkar hərəkətlərini bundan sonra da davam etdirsələr, gələcəkdə daha böyük cəzaya məhkum ediləcəklər. Əgər onlar bu hərəkətlərindən əl çəksələr, bizim bağışlamaq üçün böyük ürəyimiz var. Mən bunu bildirirəm.

Eyni zamanda Lənkəran, Astara, Lerik, Yardımlı, Masallı, Cəlilabad, Biləsuvar rayonlarının əhalisinə müraciət edirəm: ayağa qalxın, öz insanlıq məhəlinizi göstərin, vətəndaşlıq məhəlinizi göstərin namusunuzu şərəfinizi qoruyun, Azərbaycanın bütövlüyünü qoruyun, Azərbaycan dövlətini qoruyun. Mən həyatım boyu çox imtahanlardan çıxmış adamam. Bu gün tam qətiyyətlə deyirəm ki, xalqın gücü qarşısında heç bir silah üstün gələ bilməz. Xalqın iradəsini heç vaxt, heç bir silahla qırmaq olmaz.

Ona görə mən də xalqa müraciət edirəm, həmin rayonların əhalisinə, onların ağsaqqallarına, ziyalılarına müraciət edirəm. Demək istəyirəm ki, ayağa qalxın, belə cinayətkarlara, belə xainlərə, xalqı, dövləti parçalamaq istəyən adamlara qarşı öz qüdrətinizi göstərin, cəsarəti-

nizi göstərin və bölgədə əmin-amanlıq yaradın.

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşlarına müraciət edirəm: bizimlə həmrəy olduqlarını bildirsinlər, respublika rəhbərliyinin bu qanuni, ədalətli hərəkətlərinə qoşulsunlar. Şübhəsiz ki, mən heç kimi bir-biri ilə davaya, toqquşmaya, vuruşmaya dəvət etmirəm. Mən həmişə sülh tərəfdarı olmuşam. Bu gün də sülh tərəfdarıyam. Hətta Ermənistanla gedən bu ağır müharibəni də indi sülhlə qurtarmaq tərəfdarıyam. Ona görə də mən sizi vuruşmağa, toqquşmağa deyil, sadəcə olaraq vətəndaşlıq mövqeyinizi bildirməyə dəvət edirəm. İnsanlıq mənəviyyatını, insanlıq şərəfini bildirməyə dəvət edirəm. Güman edirəm ki, xalqımızın əksəriyyətində bu keyfiyyətlər itməmişdir, qalır və xalq bunu göstərəcəkdir.

Fürsətdən istifadə edib bir-iki məsələyə də toxunmaq istəyirəm. Son vaxtlar Azərbaycanda cürbəcür şayiələr yayılır. Bu barədə öz fikrimi avqustun 16-17-də Milli Məclisin iclaslarında demişəm. Şayiə yayırlar ki, guya burada təxribatlar hazırlanır, dövlət çevrilişi olacaq. Gah deyirlər ki, Əlikram, Mütəllibov və Mütəllibovun Bakıda olan silahlı qüvvələri ilə çevriliş edəcəklər. Gah deyirlər ki, bu yaxınlarda naməlum səbəblərə görə buraya bir çox hərbi hissələr gəlib dolmuşdur, onlar hərbi çevriliş edəcəklər. Guya Xalq Cəbhəsi yenidən çevriliş edəcək və sairə. Mən xəbərdarlıq etmək istəyirəm, xalqı aqah etmək istəyirəm.

Bəli, Azərbaycanın bu ağır dövründə, daxili sabitliyin pozulduğu bir dövrdə öz şəxsi məqsədlərini güdən Rəhim Qaziyev kimi və ona bənzər ayrı-ayrı adamlar, şübhəsiz ki, cürbəcür çirkin hərəkətlərə əl atmaq cəhdindədirlər və bunu edə bilirlər. Ayrı-ayrı qruplar öz şəxsi məqsədlərinə nail olmaq üçün belə hərəkətlər edə bilirlər.

Ancaq mən belə hesab edirəm ki, Azərbaycan xalqı, Bakının əhalisi bütün bu hərəkətlərə qarşı öz etirazını, nifrətini bildirəcək və Azərbaycan dövlətçiliyini qoruyacaq, belə hərəkətlər baş verərsə, ona layiqli cavab verəcəklər.

Mən bəzi adamlara demişəm, şəxsən mənim heç bir silahım yoxdur: nə topum, nə tapançam, nə də avtomatım var. Mənim idrakım var, iradəm var və xalq mənə ümid bəsləyirsə, xalq mənə bu səlahiyyəti vermişdirsə, xalqı bu ağır vəziyyətdən çıxarmağı öz öhdəmə götürmüşəmsə, güman edirəm ki, xalq məni müdafiə edəcəkdir. Ona görə də nə çevrilişdən qorxuram, nə mənə qarşı terror aktları hazırlayan qüvvələrdən qorxuram. Heç bir şeydən qorxmuram. Demişəm və indi də deyirəm: həyatımın bundan sonrakı hissəsini xalqa bağışlamışam. Xalq onu harada kəsərsə, orada da kəsiləcəkdir. Mən həyatımı xalqın sərəncamına vermişəm. Hər dəqiqə, hər saat, gecə-gündüz xalqa xidmət edirəm. Heç bir qüvvəyə xidmət etmirəm, heç bir qüvvə də mənə təzyiq edə bilməz.

Həmin o "Lənkəran amilini" saxlayan adamlar açıqca

deyiblər ki, bunu Heydər Əliyevə təzyiq göstərmək üçün saxlamışıq. Başqa qüvvələr açıqca deyirlər ki, bunu Heydər Əliyevə təzyiq göstərmək üçün etmişik. Nə bilim Mütəllibov haqqında şayiə yayanlar, onun orada-buradakı silahlı dəstələri, Mütəllibovu hakimiyyətə gətirmək istəyənlər Heydər Əliyevə təzyiq etmək üçün, onu devirmək üçün etmişlər. Heç kim məni devirə bilməz. Mən bunu xalqım qarşısında deyirəm. Mən xalqın iradəsini yerinə yetirirəm. Azərbaycan Respublikasının dövlətçiliyini müdafiə edirəm. Bu yolda heç kəs məni sındıra bilməz, çəkindirə bilməz, heç kəs də qorxuda bilməz.

Ancaq söhbət təkçə məndən getmir. Mən bir şəxsəm, bir insanam. Ola bilər ki, mən olmayım. İndi söhbət Azərbaycan Respublikasının dövlətçiliyindən, Azərbaycanın müqəddəratından gedir. Lakin ayrı-ayrı qruplar Azərbaycan Respublikasının müqəddəratını hərraca qoymuşlarsa və bundan sonra da qoymaq istəyirlərsə, mən buna yol verməyəcəm. Bundan ötrü imkanlarım var. Ona görə də bütün həmvətənlərə müraciət edirəm. Azərbaycanın bütün vətəndaşlarına, bütün siyasi qüvvələrinə, siyasi partiyalara müraciət edirəm.

İndi Azərbaycan Respublikası üçün, Azərbaycanın dövlətçiliyi üçün birlik, milli həmrəylik, milli birlik, vətəndaş birliyi hava, su kimi lazımdır. Biz gərək torpaqlarımızı müdafiə edək, gərək işğal olunmuş torpaqlarımızı geri qaytaraq.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin edək. Azərbaycanın müstəqilliyini qoruyub saxlayaq. Ona görə də aramızda olan ayrı-ayrı şəxsi mənafe güdən qüvvələrə xəbərdarlıq edirəm: bütün bu işlərindən əl çəksinlər, bunların heç bir nəticəsi olmayacaq, onlar heç nəyə nail ola bilməyəcəklər. Çünki xalq artıq ayılmışdır, ayağa, qalxmışdır. Xalqın gücünün qarşısında heç bir qüvvə dayanıb bilməz. Mən də xalqın gücünə arxalanıram. Əgər xalq məni bu gün lazım bilməsə, sabah getməyə hazırım. Ancaq mənə gələn məlumatlara görə, xalq mənə ümid bəsləyir. Mən də bu ümidi doğrultmaq üçün həyatımın qalan hissəsini xalqa bağışlamışam və ona qurban verməyə hazırım.

Mən bu sözləri sizə çatdırmaq üçün özümə borc bildim. Lənkəranın və onun ətrafında olan rayonların əhəlisinə bir daha müraciət edirəm, onları mətin olmağa, cəsur olmağa, vətəndaş mövqelərini müdafiə etməyə və Əlikram kimi cinayətkarları təcrid etməyə çağırıram. Öz hakimiyyətlərini özləri qursunlar. Bayaq dediyim kimi, Lənkəranda icra hakimiyyətinin başçısı təyin olunmuşdur. Lənkəran camaatını onu müdafiə etməyə, işləmək üçün ona şərait yaratmağa çağırıram. Bu gün bütün başqa rayonlara da icra hakimiyyətinin başçıları təyin olunacaqdır. Onları da müdafiə etməyə, işləmək üçün şərait yaratmağa çağırıram.

Bir daha bütün xalqa müraciət edərək bu ağır günümüzə ondan səbir, təmkin və ağıllı addımlar göz-

ləyirəm. Azərbaycan xalqına bu ağır günlərdə səbir arzulaşdıram, Azərbaycan vətəndaşlarına sevgimi, məhəbbətimi bildirirəm. Bir daha demək istəyirəm ki, mənə göstərilən etimadı doğrultmağa çalışacağam. Sizinlə birlikdəyəm. Azərbaycan Respublikası yaşayacaq, müstəqil dövlət kimi inkişaf edəcək. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin olunacaq, onun daxilində milli həmrəylik, qardaşlıq təmin olunacaqdır.

Sağ olun, diqqətinizə görə minnətdaram!

Azərbaycanda cərəyan edən xoşagəlməz hadisələr bütün dünya telematbuatının diqqətini özünə cəlb etmişdir.

“Nezavisimaya qazeta”nın müxbirinə müsahibə

– Heydər Əliyev, prezident Elçibəyə etimad haqqında referendum keçirilməsinə dair qərar qəbul edilib. Görünür, hadisələrin inkişafının iki variantı mümkündür. Ona etimad göstərilməsə, üç aydan sonra yeni prezident seçkiləri keçiriləcək. Bəs cənab Elçibəy referendumda qalib gəlsə, onda bu, nəyə gətirib çıxaracaq?

– Bildiyiniz kimi, mən Bakıya onunla əlaqədar qayıtmı-

şam ki, Gəncədə törədilmiş qanlı hadisələrdən sonra Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərlərinin hamısı, Elçibəyin özü də mənə müraciət etdilər. Mən bir neçə gün razılıq vermədim, lakin nəhayət, qərara aldım ki, respublika olduqca ağır vəziyyətdədir. Artıq söhbət vətəndaş müharibəsindən gedir. Əbülfəz Elçibəyin son vaxtlar tutduğu əməllər nəticəsində Ali Sovetin iclaslarında dəfələrlə məsələ qaldırıldı ki, prezident Konstitusiyayı pozmuşdur, parlamentin onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq hüququ var. O, səlahiyyətə malik deyildir. Amma öz prezident vəzifəsindən istifadə edir. Mən bu məsələnin səsə qoyulmasından hər dəfə yayınmışam. Məni düz başa düşün, axı prezident Elçibəy xalq tərəfindən seçilib, hərçənd indi daha sübuta yetirilib ki, seçkilər saxtalaşdırılmışdı...

Daha olan olub, keçən keçib. Buna görə də real vəziyyəti nəzərə alaraq və demokratik prinsipləri əsas tutaraq, onun taleyini xalq özü həll etməlidir. Mən məsələ qaldırdım ki, referendum keçirilsin. Çünki əgər o, xalq tərəfindən seçilibsə, onda qoy xalq da ona öz münasibətini bildirsin. Bəs bu münasibət necə ola bilər? Bütün son vaxtlar Azərbaycanda nələr baş verdiyini nəzərə alsaq, onda görürük ki, münasibətin necə olacağı bəri başdan məlumdur.

– Deməli, yaxın vaxtlarda Azərbaycanda yeni prezident seçkiləri keçiriləcək?

– Konstitusiyaya görə, əgər Azərbaycan prezidentinin

səlahiyyətləri Ali Sovetin sədrinə verilibsə, bu halda o, həmin səlahiyyətləri üç aydan artıq icra edə bilməz. Deməli, seçkilər keçirilə bilər.

– Amma Azərbaycan prezidentinin vəzifəsini tamam ləğv etmək təklifi də var?

– Bəli, belə əhvali-ruhiyyə var. Mən hesab edirəm ki, bu qeyri-məqbuldur. Azərbaycanda prezident də olmalıdır, prezident idarə formaları da. Bu fikri söyləyənlərin özləri prezident vəzifəsinin ləğv edilməsinin bütün nəticələrini başa düşümlər. Biz parlament idarə formasına hələkət hazır deyilik.

Parlament idarə forması üçün gerek sabit ənənələr olsun. Bu ənənələr isə öz-özünə meydana gəlir. Dəqiq fəaliyyət proqramları olan güclü qanunlaşdırılmış partiyalar gerəkdir, onların proqramlarında zamanın şərtləri ilə səsleşən konkret məqsəd və vəzifələr nəzərdə tutulmalıdır.

Keçmişə, parlamentli respublikaların tarixinə öteri nəzər salsaq, onda yəqin edirik ki, bu proses bir neçə onillik ərzində yol keçmişdir. Siyasi mübarizənin kəşmə-kəşlərində, qaynaqlarında müxtəlif qüvvələr peyda olmuş, nurlu şəxsiyyətlər, zəkali siyasi istedadlar meydana çıxmışlar...

Lakin tam dəyərli siyasi partiyaların təşəkkül tapması üçün xeyli vaxt gerek idi. Biz isə çoxpartiyalılıq mərhələsinə yenice yaxınlaşmışıq, madam ki, söhbət siyasi mənzərədən gedir, onda kəmiyyət göstəriciləri yalnız kənar, qey-

ri-peşəkar müşahidəçiləri razı sala bilər. Qeyd edirəm ki, indi bizdə onlarca partiya var. Onların proqramları oxşardır, bu partiyaların başında elə adamlar dururlar ki, onlar öz əqidə və baxışlarına görə bir-birindən çox az fərqlənirlər. Parlaq liderlər yoxdur, hər halda hələlik yoxdur. Bu partiyalar lazımi sosial bazaya malik deyildirlər və əslində, hamısı da ibtidai siyasi modelə yaxındır. Buna görə də bu gün bizim şəraitdə əsl parlament idarə forması barədə düşünmək özünü aldatmağa bərabərdir. Bu, siyasətin ən adi əsaslarını faktik olaraq bilməmək deməkdir.

Nəzərdən keçirdiyimiz məsələyə dair öz axırıncı dəlili-mi gətirim: siyasi partiyalar geniş təbəqələrin mənafeələrini əks etdirməli, onların fəaliyyətinin strategiya və taktikasının mahiyyətini, heç olmasa, yaxın perspektivi təmin etməlidir. Bunu isə bizim partiyaların təmsalində, təəssüflər olsun, müşahidə etmirik...

– Siz son dövrün Azərbaycan rəhbərlərindən birinci olaraq təhlükəli siyasi addım ataraq, Dağlıq Qarabağ Respublikasının hakimiyyət orqanları ilə birbaşa dialoqa başladınız, hesab edirsinizmi ki, bu, erməni – azərbaycanlı münaqişəsini dinciliklə aradan qaldırmaq üçün son imkandır?

– Mən Bakıya qayıdan kimi, hərbi əməliyyatların real vəziyyətini obyektiv şəkildə araşdıraraq, bu məsələnin həllinin dinc yollarını axtarıb tapmağa çalışdım. ABŞ, Ru-

siya və Türkiyə sülh təşəbbüsü irəli sürmüşdülər, işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindən erməni silahlı birləşmələrinin çıxarılması haqqında BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 nömrəli qətnaməsi qəbul olunmuşdu. 1992-ci ilin martından ATƏM-in Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair Minsk konfransı fəaliyyət göstərir, lakin bu təşkilatın imkanlarından istifadə etmək məsələsi ilə Azərbaycanda heç vaxt indiki kimi belə fəal məşğul olmamışlar. Mən Minsk konfransının sədri cənab Mario Raffaelli ilə görüşdüm. O, Azərbaycanda olmuş və konkret surətdə yəqin etmişdir ki, indiki Azərbaycan rəhbərləri bu məsələnin dincliklə həllinə dair planı qətiyyətlə həyata keçirir. Qoşunların münaqişə zonasından çıxarılması üçün ATƏM-in nümayəndə heyətinin nəzərdə tutduğu plan və təqvimini, həm Azərbaycan, həm də Ermənistan rəhbərliyi bəyənməmişdir. Amma bilirsinizmi, Dağlıq Qarabağdakı qüvvələr bu plan və təqvimin əleyhinə çıxdılar və Mario Raffaelli də kimlərin əngəl törətdiyini, əslində aydınlaşdırdı.

ATƏM nümayəndələri qayıtdıqdan sonra nəticə çıxarıb, məsələyə yekun vurdular. Mən bu nümayəndə heyətinin obyektivliyindən razıyam. O, BMT-yə geniş məruzə təqdim etmişdir.

Erməni birləşmələri tərəfindən işğal olunmuş Ağdamdan erməni qoşunlarının təxirə salınmadan çıxarılması haqqında Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qərar ağıllı

qərar idi. Lakin sonradan məlum oldu ki, Dağlıq Qarabağdakı qüvvələr idarəedilməzdir və Ermənistan rəhbərliyinə tabe olmurlar. Bunu bizə Yerevandan dedilər. Əlbəttə, mən belə uydurmalarla razılaşa bilmərəm, Dağlıq Qarabağ kiçik bir vilayətdir. Təbiidir ki, o, kənardan kömək edilməsəydi, 7 milyonluq respublikaya müqavimət göstərmək iqtidarında olmazdı. Lakin bütün dünya bilməlidir ki, biz bundan sonra müharibə etmək istəmirik, buna görə də Azərbaycan tərəfindən hərbi rəhbərlik erməni birləşmələrinin komandanlığı ilə əlaqə yaratdı. Üç gün müddətinə barışıq haqqında razılığa gəldik. Sonra təkrarən danışıqlar apardıq və barışıqı daha 7 gün uzatmağı qərara aldıq. Biz, bəlkə, bundan sonra da bu yolla getdik.

– Siz inanırsınız ki, bu problemi yaxın gələcəkdə, ümumiyyətlə, həll etmək olar? Bunu ona görə soruşuram ki, təxminən bir il əvvəl prezident Elçibəylə görüş zamanı mən bu sözləri ondan da eşitmişdim. Demişdi ki, uzağı bir ildən sonra münaqişə aradan qaldırılacaq.

– Əbülfəz Elçibəyin hansı mülahizələri əsas tutduğunu söyləmək mənim üçün çətinidir. O, belə bəyanatları bir neçə dəfə vermiş və hər dəfə də qəti surətdə əmin edirdi ki, üçcə ayın içində qələbə qazanılacaq. Mən onu qınamıram. Çünki onun nə dövlət fəaliyyəti, nə də siyasi fəaliyyət sahəsində azca belə təcrübəsi yox idi. Odur ki, özünün ölçüb-biçilməmiş, götür-qoy edilməmiş əməllərinin bəhrəsini görməli olur.

Parlamentin iclasında mənim seçilməyim məsələsi həll edilərkən soruşurlar ki, mən Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasına nə kimi təminat verə bilərəm. Aydın cavab verib dedim: mən peyğəmbər deyiləm və heç bir təminat vermərəm və heç nə vəd etmirəm. Məsələ olduqca mürəkkəbdir və əgər onu beş il ərzində nəinki həll edə bilməmiş, əksinə, son həddədək ağırlaşdırmışdırlarsa, indi onun həllinin qeyri-adi yollarından danışmaq ən azı sadələşməyə ehtimaldır. Bununla yanaşı qeyd edim ki, hərbi əməliyyatların bundan sonra da aparılması münaqişədə iştirak edən tərəflərin hamısı üçün daha dəhşətli faciəyə gətirib çıxaracaqlar. Buna görə də inanıram ki, xalqların müdrikliyi, nəhayət, öz bəhrəsini verəcəkdir.

– Belə düşünürəm ki, hətta Naxçıvanda olduqda da, siz bu münaqişədə Rusiyanın rolunu izləyirdiniz. Rusiyanın hərəkətləri sizi qane edirmi?

– Mən Naxçıvanda da hər bir konkret bəyanat vermirdim. Demişəm və deyirəm ki, bu strateji məsələdir: Azərbaycanın Rusiya ilə normal, dostluq əlaqələri olmalıdır. Amma son vaxtlar bu münasibətlər şəxsən məni razı salmır. Bu, böyük bir siyasi səhvdir ki, hər şeydə günahı Rusiyanın, əvvəlcə sovet Rusiyasının, sonra da indiki Rusiyanın üstünə yıxırdılar, heç də həmişə hər şey normal olmamışdı, eləcə də Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən hadisələrdə Rusiyanın tutduğu mövqe də. Lakin mən

bunu bütünlüklə Rusiyaya aid etməzdim. Zənnimcə, burada ayrı-ayrı adamların və ya müəyyən strukturların münasibətindən danışmaq olar. Buna görə də əlbəttə, problemlər var, ola bilsin, iddialar da var. Buna baxmayaraq, ümidvaram ki, Rusiya indi ABŞ və Türkiyə ilə birlikdə Qarabağ probleminin dincliklə həllinə ürəkdən çalışır. Burada, Azərbaycanda belə bir fikir yayılıb ki, Rusiya birtərəfli mövqe tutur. Mən isə dövlət məsuliyyəti daşıyan bir şəxs kimi deyirəm: biz köhnə anlaşılmazlıqları xatırlayıb üzə vurmaqdansa, mehriban qarşılıqlı münasibətlər üçün imkanlar aramalıyıq.

– Siz artıq neçə dəfə təəssüflə söyləmişiniz ki, Azərbaycandan çoxlu rus gedib və gəlir...

– Ömrümün əsas hissəsi Azərbaycanda keçib, Azərbaycan öz çoxmillətliyi ilə səciyyəvidir. Bugünkü Azərbaycan isə XIX əsrdə təşəkkül tapmış Azərbaycana oxşayır, yəni son illərdə milli tərkibdə güclü dəyişikliklər baş vermişdir. Xüsusən 1990-cı ilin yanvar hadisələrindən sonra, rusdilli əhəlinin köçəköçü də məhz onda başladı. Mən bunu normal hal saymıram. Bütün sivilizasiyalı ölkələr çoxmillətlidir. Rusdilli əhəlinin olması Azərbaycan üçün və onun gələcəyi üçün olduqca mühüm amildir. Bir çox azərbaycanlılar rus dilində təhsil almış, öz övladlarına bu dildə oxumağa imkan yaratmışlar. Mən öz millətim və öz xalqımı sevərəm, amma bir çox xalqların

nümayəndələri ilə ünsiyyət zamanı rus dilindən istifadə etmişəm. Bu isə mənə yalnız fayda gətirmişdir.

Mən çalışacağam ki, ruslar, ukraynalılar, yəhudilər və başqa millətlərin nümayəndələri buradan köçüb getsinlər, adamlar özlərini azad və rahat hiss etsinlər. Azərbaycanın bütün vətəndaşları bərabər hüquqlara malik olmalıdır. Yoxsa elə düşünürsünüz ki, son illərin hadisələri ilə əlaqədar köçüb getməyə məcbur olmuş şəxslərin Azərbaycana qayıtması problemi məni narahat etmir? Biz bunun üzərində fikirləşirik. Çətinlik ondadır ki, bizdə çoxlu qaçqın var – ermənilər Ağdamı işğal etdikdən sonra qaçqınların sayı daha 200 min nəfər artmışdır. Lakin mənə elə gəlir ki, əgər biz müharibəni qurtarsaq, əgər adamlar daimi yaşayış yerlərinə qayıtmağa başlasalar, onda rahat nəfəs alarıq və çox dərd-sərimizi, vaxtı çatmış problemlərimizi həll edə bilərik. Çoxları öz torpağına qayıtmaq həsrətindədir, nisgillidir, adamlar qurub-yaratmaq eşqiylə yanırırlar.

– Rusiyada, Ukraynada, Qazaxıstanda çoxları indiki dövlətlər birliyinə nisbətən daha möhkəm ittifaq yaratmasına tərəfdardılar. Siz bu problemə necə baxırsınız?

– Suveren respublikaların yaranması obyektiv tarixi prosesdir. Yalnız Xalq Cəbhəsi adamların beyninə yeritməyə çalışırdı ki, Azərbaycanın müstəqilliyinə məhz o, nail olmuşdur. Bu, doğru deyildir. Bu prosesi dayandırmaq

çətin ki, mümkün idi. Lakin bunların hamısını, əlbəttə, ağrısız-acısız, sivilizasiyalı yolla – münaqişələrsiz, qan tökülmədən həyata keçirmək olardı. Hər hansı yeni ittifaq haqqında ideya həmçinin köhnəlməyibdir. Biz, məsələn, əgər keçmiş Sovet İttifaqından danışırıqsa, o bolşeviklərin iradəsi ilə yaranmışdı. Həmin ittifaqın əsas təşəbbüsçüsü Rusiya olmuşdur. Amma Ukrayna, Belorusiya və tərkibində üç respublika, o cümlədən də Azərbaycan olan Zaqafqaziya fəal rol oynamışdılar. Bununla əlaqədar mən belə bir nöqtəyi-nəzərə tərəfdaram: hər cür ittifaqlar, bloklar barəsində az düşünmək, az danışmaq lazımdır. Gərək bacardığın qədər çalışıb qonşularla itirilmiş əlaqələrin bərpa edilməsinə nail olasan. Tam müstəqillik, əsl suverenlik barədə heç bir şüar, bəyannamə istər böyük, istərsə də kiçik xalqların real tələbatını əvəz edə bilməz, harda ki, tamhüquqlu qarşılıqlı münasibətlər yaradılmasına cəhd göstərilir, orada hər şey çox sadə bir model – mehriban qonşuluq münasibətləri əsasında həll edilir.

– Rusiyada, elə burada, Bakıda da eşitdim ki, son vaxtlar Azərbaycan İrana və Türkiyəyə güclü meyil göstərir, din birliyi amili az qala milli birlik amili kimi qəbul edilmişdir...

– Hər dövlətin öz xarici siyasəti var. Milli xüsusiyyətlər, din – bunlar da əhəmiyyətli amillərdir. Şəxsən mən milli hisslərlə dini hissləri qarışdırmazdım. Bu kateqoriyalar

heç də hər cəhətdən oxşar deyildir, hərçənd əksər hallarda onları bəziləri az qala eyniləşdirməyə çalışırlar.

Bir vaxtlar bütün Qərb elə Şərq də sovet xalqlarının hamısına ən böyük şər kimi baxırdılar, səbəb də onların, Allaha "inanmaması" idi. Bəs indi, adamlar, xalqlar Allaha, dinə üz tutduqları vaxtla necədir, onlar yenə də günahkardırlar?.. Sonra təməlçilik niyyətləri və sair təhlükəli meyillər barəsində söhbətlərin əksəriyyəti mənə uydurma kimi görünür... O ki qaldı milli xüsusiyyətlərə, burada hətta səthi etnoqrafik bilik, zənnimcə, hər şeyi ətraflı şəkildə izah edir. Türk və Azərbaycan dilləri qohum dillərdir, elə bunun özü də yaxınlığın labüdlüyünü qabaqcadan müəyyənləşdirir. İranda on milyonlarla azərbaycanlı yaşayır. Məgər bu amillər iki böyük ölkə ilə yaxınlığın olmasını zərurətə çevirmirmi?

Daha bir məsələ barəsində – yetmiş ildən artıq bir müddətdə biz öz cənub qonşularımızdan, demək olar, tamamilə ayrı düşmüşdük, indi, birləşmə, inteqrasiya əhvali-ruhiyyəsi bütün dünyaya hakim kəsildiyi bir vaxtda nəyə görə də bizim qonşularla normal münasibətlərimiz olmasın? (Axı bu münasibətlər başqa dövlətlərə heç bir ziyan gətirə bilməz.) Mən bizim münasibətlərimizi nəzərdə tuturam... Azərbaycanı Türkiyə və İranla qədim tarix birləşdirir. Lakin təxminən 200 il Azərbaycan Rusiyanın tərkibində olmuşdur. Bu isə dərin iz buraxmışdır. Azər-

baycanın həm Rusiya, həm Türkiyə, həm də digər dövlətlərlə yaxşı dostluq münasibətləri olmalıdır. Misal üçün, Qazaxıstanda, Özbəkistanda, Türkmənistanda çoxlu azərbaycanlı yaşayır. Rusiyada onlar təqribən 2 milyon nəfərdir. Onların sayı Şimali Qafqazda xüsusilə daha çoxdur. Bütün bunlar ona dəlalətdir ki, son dərəcədə ağıllı xarici siyasət yeritmək lazımdır. Rusiyanın Qafqaz bölgəsində həmişə mənafevi olmuşdur. Azərbaycan Rusiya ilə sıx əlaqələr saxladığı dövrlərdə çox şey qazanmışdır. Rusiyanın mədəni təsiri ilə milli mədəniyyətimizin vəhdəti Azərbaycanda çox maraqlı sintez əmələ gətirmişdir. Rusiya ilə normal münasibətlər bərpa edilməlidir. Əlbəttə, bütün dünyaya olduqca güclü təsir göstərən ABŞ və digər böyük ölkələrlə də normal münasibətlər yaradılmalıdır. Əgər Rusiya kimi böyük bir dövlət ABŞ-ın mənafevi ilə hesablaşarsa, onda Azərbaycan kimi kiçik ölkələr bu mənafevi, sözsüz, nəzərə almalıdırlar. Dünya siyasəti sadə bir iş deyildir...

– Müsahibəni qurtararaq, bir daha Azərbaycanın daxili siyasətinə qayıdıram. Müxalifət, Xalq Cəbhəsi hadisələrin inkişafından razı deyildirlər. Bəs təyin edilmiş referendum nəticəsində və ya referendumdan sonra onlar Konstitusiyaya zidd hər hansı tədbirlərə əl atsalar, onda necə?

– Mən bunu istisna etməirəm.

– Belə isə, onda necə hərəkət edəcəksiniz?

– Yeri gəlmişkən, onlar artıq buna əl atmışlar. Əbülfəz Elçibəy apreldə fəvqəladə vəziyyət elan etmişdir. Sonra onu yenidən iki ay müddətinə uzatmışdır. Bu cəbhədə şəraitlə və daxili siyasi vəziyyətlə bağlı idi. Lakin Gəncə hadisələri başladıqda, Xalq Cəbhəsinin özü qanunu pozmağa və mitinqlər toplamağa başladı, doğrudur, mitinqlərə az adam gəlirdi – onlara, bir qayda olaraq, ən çox iki-üç min adam toplaşdı. Elçibəy qaçıb aradan çıxdıqdan sonra Xalq Cəbhəsi tərəfdarlarını öz iqamətgahının qarşısına toplayaraq mitinq keçirdi. Hüquq-mühafizə orqanlarımız fəvqəladə vəziyyət haqqında qanunu əsas tutaraq asayışı pozanlara qarşı sərt tədbirlər görülməsinə təkidlə çalışırdılar. Amma mən buna mane oldum, hətta televiziya icazəsiz keçirilən mitinqdən reportaj göstərdi. AXC əvvəlki şöhrətə malik deyil və məsələ də əsla mitinqlərdə deyildir. Onun üzvlərində çoxlu silah var. Onlar bax, bununla vəziyyəti mürəkkəbləşdirə bilirlər.

– Yaxın vaxtlarda Azərbaycanda iqtisadi vəziyyət necə olacaq, daha doğrusu, hökumət necə hərəkət edəcək?

– İqtisadiyyat son dərəcə bərbad vəziyyətdədir. Zavod və fabriklərin əksəriyyəti boş dayanır. Bütöv sahələr böhran içərisindədir, idarəetmə kadrlarının, texniki kadrların kəsik şəkildə çatışmadığı aydın nəzərə çarpır. Halbuki vaxt var idi, respublikanın yüksəlişini məhz onlar təmin etmişdilər. İqtisadi əlaqələr qırılmışdır. Biz əslində bütün

istiqamətlərdə iş görməliyik. İqtisadi islahatlar mümkün olan yerlərdə həyata keçirilməlidir, onlar lap köklü olsa da. Lakin sağlam haqq-hesab əsasında əvvəlki iqtisadi potensialdan da istifadə etmək vacibdir. Bəd əməllər az tutulubmuş kimi hələ bəziləri müxtəlif sıçrayış və sürətli irəliləyişdən dəm vurur. Mən bunun əleyhinəyəm: böhranın kor dünyünü yavaş-yavaş açmaq, inkişafın inqilabi yoluna deyil, təkamül yoluna, transformasiya metodikasına keçmək lazımdır... Biz çox tez-tez belə çağırışlar eşidirik ki, bazar yaradılması sahəsində fəaliyyəti gücləndirmək gərəkdir. Çoxları isə bizim artıq bazar şəraitində olduğumuzdan danışaraq özlərini də çaşbaş salırlar. Mən belə hesab edirəm ki, biz iqtisadi mənada bazara deyil, olsa-olsa adi bazara maliklik, o da ki çox bəsitdir. Bəs bu adi bazarı iqtisadi bazara necə çevirməli? Bax, məsələ də bundadır. Bax, burada yada salmaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatının və əmək bazarlarının infrastrukturunu, texnologiyaları, vergi sistemlərini ardıcıl surətdə yaratmaq və bir çox digər məsələləri yoluna qoymaq lazımdır. Biz intellektual ehtiyatlar olmadığı təqdirdə də işin öhdəsindən gələ bilməyəcəyik.

– Sizin bu vəzifədə hər hansı səfəriniz nəzərdə tutulurmu?

– Mən hələ heç nəyi nəzərdə tutmamışam. Yalnız daxili problemlərlə məşğulam. Bir tərəfdən müharibə davam edir, təxminən bir milyon adam öz torpağında qaç-

qına çevrilmişdir, digər tərəfdən, hüquqi özbaşınalıq baş alıb gedir, qanunsuz yaradılmış silahlı dəstələr var. Bu problemlərin hamısı ilə hesablaşmaq və onların üzərində işləmək gərəkdir. Lakin xalq mənə inanır. Bu isə ən başlıca məsələdir. Buna görə də belə düşünürəm ki, həmvətənlərimin etimadını doğruldacaq və ölkəni sabitliyə gətirib çıxaracağam.

Söhbəti

Vitali Tretjakov aparmışdır.

“Nezavisimaya qazeta”

24 avqust 1993-cü il

“Azərbaycan”

30 avqust 1993-cü il

* * *

Taleyinə olduqca çox ağır günlər yazılmış Azərbaycanın yeni tarixi yaşantıları haqqında ürəyi yetərincədən artıq kədər yüklü olan Heydər Əliyev elə bil çəkdikləri bu acılardan başını alıb **TÜRKÜN BÖYÜKLÜYÜNƏ** pənah aparmışdı. Köksü içini yandıranları bir-bir izhar etmək üçün. Heç bilmirdi ömrünün bu çağında qarşılaşdığı Azərbaycan yaralarının hansı tərəfindən başlasın dinmə-

yə. Amma, bütün gücünü toplayıb sarsılmaz, böyük kamalının zirvəsindən sanki bütün türk dünyasına, bütün bəşərə Azərbaycanın kədərini aram-aram vərəqləməyə başladı.

İstanbulda mətbuat mərkəzində jurnalistlər və kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələri üçün mətbuat konfransında bəyanat:

11 fevral 1994-cü il

Türkiyəyə səfərimiz sona çatır. Bir-iki saatdan sonra Türkiyədən ayrılacağıq. Gördüyünüz işlər haqqında, mənim Türkiyəyə səfərimin məqsədi haqqında sizə məlumat vermək üçün görüşünüze gəlmişəm.

Bilirsiniz ki, Azərbaycan prezidenti kimi fevralın 8-də mən Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti hörmətli Süleyman Dəmirəlin dəvəti ilə buraya rəsmi səfərə gəlmişəm. Səfərin məqsədi Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əlaqələri daha da genişləndirmək və inkişaf etdirməkdir. Bilirsiniz kimi, son illərdə bu əlaqələr sürətlə inkişaf etmişdir. **Türkiyə Azərbaycanın istiqlaliyyətini dünyada tanıyan ilk dövlətdir.** Türk xalqı ilə Azərbaycan xalqının tarixində, milli ənənələrində, mədəniyyətində çox oxşarlıq var. Dəfələrlə demişik və bu gün də qeyd edə bilərəm ki, hətta biz bir kökdən gələn xalqlarıq. Ona görə də Türkiyə ilə

Azərbaycan arasındakı əlaqələrin sıx olması təbii bir haldır. Ancaq biz daim bu əlaqələri daha da inkişaf etdirməyə çalışırıq. Bu məqsədlə də Türkiyə prezidenti hörmətli Süleyman Dəmirəlin dəvətini qəbul edərək Türkiyəyə gəldim. Mənimlə birlikdə Azərbaycandan böyük bir heyət də gəlmişdir.

Burada dörd gün ərzində görülən işlər mətbuatdan sizə məlumdur. Doğrudur, bəzi qəzetlərə baxanda görürük ki, onlar bu barədə çox az və qısa məlumat verirlər. Ola bilər, bu, Türkiyə mətbuatının xüsusiyyətləridir. Ancaq mən güman edirəm ki, Türkiyə ictimaiyyəti, Türkiyə xalqı bu dörd gün ərzində Azərbaycan prezidentinin səfərindən lazımcına xəbərdardır, bizim görüşlərimiz, danışıqlarımız ictimaiyyətə məlumdur.

Burada mən Türkiyə prezidenti hörmətli Süleyman Dəmirəllə çox ətraflı, geniş söhbətlər apardım. Türkiyənin baş naziri hörmətli Tansu Çillərlə ətraflı danışıqlarımız oldu. Türkiyə parlamentinin başçısı hörmətli Hüsəməddin Cindoruqla görüşümüz və çox mənalı söhbətlərimiz oldu. Mənim üçün çox mühüm hadisələrdən biri də Türkiyə Böyük Millət Məclisində millət vəkiliyinə xitabən Azərbaycan haqqında, Azərbaycan ilə Türkiyənin əlaqələri haqqında və bu əlaqələrin genişlənməsi üçün Azərbaycan tərəfinin düşüncələri haqqında danışmağıma verilən imkan idi. Mən bu hadisəni yüksək qiymətləndirirəm

və Türkiyə Böyük Millət Məclisində millət vəkiliyi qarşısında çıxış etməyimdən çox məmnunam.

Bütün bu danışıqların, görüşlərin çox əhəmiyyətli nəticəsi olmalıdır. Bu nəticə ondan ibarətdir ki, Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq müqaviləsi imzalanmışdır. Həmin müqavilədə çox əhəmiyyətli müddəalar var və bu sənəd gələcək əlaqələrimizin inkişafı üçün çox dəyərli və gərəkli əsasdır. Bununla yanaşı, biz Türkiyə Cümhuriyyətinin dövlət rəhbərləri ilə, nazirlərlə 16-dək müqavilə və protokol imzaladıq. Həmin sənədlərdə də ayrı-ayrı sahələrdə əlaqələrimizin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi proqramı öz əksini tapmışdır. Bizim əsas məqsədimiz əlaqələrimizi daha da çətinləşdirmək, daha da genişləndirmək, dərinləşdirməkdir.

Danışıqlarımızda bir problem də olmuşdur. Həmin problem ondan ibarətdir ki, indi Azərbaycan ağır müharibə şəraitində olduğuna görə, Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində torpaqlarının 20 faizini itirdiyinə görə işğal olunmuş həmin ərazilərdən bir milyondan artıq vətəndaşımız qaçqın düşdüyünə görə Azərbaycana Türkiyə Cümhuriyyəti tərəfindən daha kəsərli, tutarlı yardım göstərilməsini Türkiyə Cümhuriyyətinin rəhbərlərindən rica etmişdik. Türkiyə hökuməti bundan əvvəl Azərbaycana 250 milyon dollar kredit vermişdir. Həmin kredit

tin az bir hissəsindən istifadə olunmuşdur, qalanından da indi istifadə edilməkdədir. Bəzi səbəblərə görə həmin kreditdən istifadə olunmasında çətinliklər yaranmışdır. Bunları aradan qaldırmaq üçün də müvafiq danışıqlar apardıq. Eyni zamanda bizim yeni kreditə ehtiyacımız var. **Bir də Azərbaycan əhalisini çöhrəklə təmin etmək üçün ehtiyatlarımız tükəndiyinə görə və müharibə şəraitində başqa imkanlarımız olmadığına və yaxud bu imkanlar məhdud olduğuna görə Türkiyənin Azərbaycana pulsuz-para-sız taxıl verməsini Türkiyə rəhbərlərindən xahiş etdim.**

Məmnuniyyət hissi ilə deyə bilərəm ki, bizə 100 min ton taxıl verilməsi barədə xahişimizə müsbət yanaşılmış, Türkiyənin rəhbərləri həmin xahişin yerinə yetirilməsi üçün müəyyən tədbirlər görüldüyü haqqında bizə məlumat vermişlər. Ümidvaram ki, Azərbaycanın bu dar, çox ağır günündə Türkiyə Cümhuriyyəti Azərbaycan xalqına qardaş köməyini əsirgəməyəcəkdir.

Bizim danışıqlarımızda Azərbaycan ilə Türkiyənin xarici siyasət sahəsində də fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məsələsinə toxunulmuşdur. Hər iki tərəf belə fikrə gəlmişdir ki, Türkiyə xarici siyasət sahəsində də Azərbaycana kömək edəcək və biz beynəlxalq təşkilatlarla, böyük dövlətlərlə əlaqələrimizdə Türkiyənin dünyadakı nüfuzundan və təsirindən bundan sonra da istifadə edə biləcəyik.

Azərbaycan müstəqillik yoluna çıxmış gənc dövlətdir,

biz xarici siyasətdə ilk addımlarımızı atırıq. Ona görə də bütün sahələrdə məsləhətlərə ehtiyacımız var və danışıqlarda bu barədə də razılığa gəlmişik.

İndi Azərbaycanın ən ağır problemi ölkəni erməni təcavüzündən xilas etməkdir. Bildiyiniz kimi, Ermənistan altıncı ildir ki, Azərbaycana qarşı hərbi təcavüz edir. Bunun nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsi işğal olunmuş, onun ərazi bütövlüyü pozulmuş, bir milyondak vətəndaşımız öz yaşayış yerlərindən didərgin düşmüşdür. Onlar Azərbaycanın başqa bölgələrində çox çətin şəraitdə yaşayırlar. Ona görə də Azərbaycanla Ermənistan arasında gedən müharibəyə son qoymaq, respublikamızın ərazi bütövlüyünü və sərhədlərinin toxunulmazlığını təmin etmək məsələsi danışıqlarımızda mühüm yer tutmuşdur. Türkiyə Cümhuriyyətinin rəhbərləri Azərbaycan Respublikasının bu sahədə həm diplomatiya yolu ilə gördüyü işlərə, həm də xalqı səfərbər edib torpaqlarımızı qorumaq üçün gördüyü tədbirlərə müsbət qiymət vermişlər. Bu məsələlər ətrafında geniş fikir mübadiləsi aparmışığı və deyə bilərəm ki, mövqelərimiz eynidir.

Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü misli görünməmiş təcavüzdür. Bəlkə də dünya miqyasında buna bənzər təcavüz olmamışdır. Azərbaycanın əvvəlki dövlət orqanları, ölkənin ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq üçün lazımı tədbirlər görə bilmədiyindən Ermənistan si-

lahlı qüvvələri öz niyyətlərini həyata keçirmiş və qeyd etdiyim kimi, Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini işğal etmişdir. Biz bu məsələ ilə çox ciddi məşğul oluruq. Çünki bu, Azərbaycan üçün ən başlıca problemdir. Şübhəsiz ki, biz bu məsələni sülh yolu ilə danışıqlar vasitəsilə həll etmək istəyirik. Bu baxımdan biz daim Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və başqa beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən ATƏM-in, onun Minsk qrupunun, böyük dövlətlərin imkanlarından istifadə etməyə çalışırıq.

Bildiyiniz kimi, bir müddət öncə Amerika Birləşmiş Ştatları, Türkiyə və Rusiya Azərbaycanla Ermənistan arasındakı müharibəyə son qoymaq üçün təşəbbüs göstərmişdilər. Azərbaycan tərəfi bu təşəbbüsü bəyənmiş və qəbul etmişdi. Təəssüf ki, bu təşəbbüs də həyata keçirilmədi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi ilə əlaqədar dörd qətnamə qəbul etmişdir. Bu sənədlərin hamısında erməni silahlı qüvvələrinin işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarından çıxarılması tələb olunur. Ancaq təəssüf ki, Ermənistan Təhlükəsizlik Şurasının bu qətnamələrinə məhəl qoymamışdır və özünün işğalçılıq siyasətini davam etdirir. ATƏM-in Minsk qrupunun rəhbərləri 1993-cü ilin iyulunda Bakıda olmuş və biz çox danışıqlar aparmışdıq. O vaxt erməni silahlı qüvvələrinin

işğal olunmuş Kəlbəcər və Laçın rayonlarından çıxması haqqında protokollar hazırlanmışdı. Biz həmin protokolların həyata keçirilməsinə razılıq verdik. Təəssüf ki, erməni tərəfi bununla razılaşmadı. Hətta ATƏM-in, onun Minsk qrupunun fəaliyyətinə hörmətsizlik edərək, Minsk qrupunun sədri cənab Mario Raffaelli Azərbaycanın Yuxarı Qarabağ və Ağdam bölgələrinə səfər edib gedəndən bir neçə gün sonra erməni silahlı qüvvələri respublikamızın Ağdam şəhərini işğal etdilər.

Beləliklə, yaqın ki, sizdən ötrü aydındır: Ermənistan tərəfi məsələni zor ilə, güc ilə həll etmək istəyir. **Azərbaycan Respublikasını diz çökdürmək, öz iddialarını həyata keçirmək istəyir. Biz isə beynəlxalq təşkilatların imkanlarından istifadə etməyə çalışırıq. Diplomatiya yoluna daha çox üstünlük veririk. Bunları görərməni silahlı qüvvələri onları dəstəkləyən xarici qüvvələrin və ayrı-ayrı qrupların yardımı ilə Azərbaycanın yeni-yeni ərazilərini işğal etməyə çalışırlar.**

Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan xalqı öz gücünü, qüdrətini toplamalı idi. Yəni bir halda ki, bizim sülhsevər siyasətimiz nəticə vermir, deməli, döyüş yolu ilə torpaqların azad edilməsinə nail olmalı idik. Bunu əvvəl də etmək lazım idi. Təəssüflər olsun, tam qətiyyətlə demək olar ki, əvvəlki illərdə Azərbaycanda sağlam, bir mərkəz-

dən idarə olunan və güclü ordu olmamışdır. Azərbaycanla Ermənistan arasında gedən müharibədə Azərbaycan tərəfi pərakəndəliyə yol vermiş, ayrı-ayrı siyasi qüvvələr, siyasi qruplar dövlət vəzifələrində olarkən yalnız öz siyasətini yeritmiş, bu isə Azərbaycanı zəiflətməmiş, yaxud da ona qüvvələrini toplamağa imkan verməmişdir. Erməni silahlı qüvvələri isə bu fürsətdən istifadə edərək Azərbaycan torpaqlarını işğal etməyə başlamışdır. Təsəvvür edin ki, Azərbaycanın bəzi torpaqları işğal olunarkən heç döyüş də getməmişdir. Erməni silahlı qüvvələrinin bir neçə tankının bölgəyə girməsi və daxildə ayrı-ayrı təxribatçı qrupların hay-küy salması nəticəsində adamlar həmin bölgələrdən qaçmışlar.

Məsələn, indi Kəlbəcər bölgəsində ay yarımındır ki, qanlı döyüşlər gedir. Azərbaycan ordusu işğal olunmuş Kəlbəcər torpaqlarının bir hissəsini geri almışdır. Ancaq bu, asan başa gəlmir, erməni silahlı qüvvələri güclü müqavimət göstərilir. Azərbaycan ordusunun üstünlüyü nəticəsində erməni qüvvələri böyük itki verərək geri çəkilirlər. Halbuki bir il bundan öncə erməni silahlı qüvvələri heç bir döyüş əməliyyatı aparmadan, asanlıqla Kəlbəcər bölgəsini işğal etmiş və oranın 60 min nəfər əhalisi hay-küyə uyaraq öz yerlərindən qaçıb getmişdi.

Yəni demək istəyirəm ki, Azərbaycan son illərdə ordu yaratmaq üçün lazımi tədbirlər görmədiyinə, öz torpaq-

larını etibarlı müdafiə etmək üçün ordusu olmadığına görə erməni silahlı qüvvələri üstünlük əldə etmişlər. Ona görə də biz son aylarda Azərbaycan ordusunun yaradılmasına çox fikir veririk. Şübhəsiz ki, belə böyük iş qısa müddətdə həyata keçirilə bilməz. Ancaq biz müharibə şəraitini nəzərə alaraq gecə-gündüz bu məsələ ilə məşğul oluruq və bu iş ilk nəticələrini verir. Həmin nəticələr isə ondan ibarətdir ki, əvvəlki illərlə müqayisədə indi Azərbaycan xalqında milli şüur, torpaqları müdafiə etmək əhvali-ruhiyyəsi, vətənpərvərlik əhvali-ruhiyyəsi, döyüş ruhu, qəhrəmanlıq ruhu yüksəlmişdir. İndi Azərbaycan əsgərləri, zabitləri qorxmadan, çəkinmədən döyüşə girir, erməni silahlı qüvvələrinə ağır zərbələr endirərək çox yerlərdə onları geri oturdur və işğal olunmuş kəndləri, qəsəbələri geri almağa çalışırlar.

Tam həqiqəti sizə çatdırmaq üçün bir daha deyirəm ki, bu, çox ağır və çətin məsələdir. Çünki Azərbaycan ordu quruculuğuna biganə münasibət bəslədiyi vaxtlarda Ermənistan tərəfi ordu yaratmağa çox ciddi fikir verirdi. Onlar çox təcrübəli zabitlər, tankçılar, topçular hazırlamışlar. Ona görə də bizim qısa müddətdə hazırladığımız zabitlər və əsgərlər məhz qəhrəmanlığına, cəsərinə görə, bəzən təcrübələri az olmasına baxmayaraq, mərdliyi, mətanəti sayəsində çox yerdə erməni silahlı qüvvələrinə qalib gəlirlər. Bu iş davam edir, ancaq açıq demək

istəyirəm ki, o qədər də asan iş deyildir. Çünki bildiyiniz kimi xaricdən Ermənistana kömək edən qüvvələr çoxdur, ayrı-ayrı dövlətlər, maliyyə cəhətdən böyük imkanları olan qruplar, müxtəlif beynəlxalq siyasi qruplar Ermənistanına siyasi, maddi və başqa yardım göstərilir. Bütün bunlar torpaqlarımızı azad etmək uğrunda apardığımız ədalətli müharibəni, şübhəsiz ki, çətinləşdirir.

Ancaq ən önəmli cəhət, ən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, əsgərlərimizin, zabitlərimizin hazırlığı o qədər çox olmasa da, qeyd etdiyim kimi, artıq onlarda güclü vətənpərvərlik hissi yaranmışdır. Məsələn, beş-altı ay bundan əvvəl Azərbaycanda ordudan fərarilik edənlərin sayı çox idi. Bu, böyük bir problemə çevrilmişdi. Təklif edirdilər ki, fərariləri ciddi cəzalandırmaq, hətta güllələmək lazımdır. Əslində bu haqlı təkliflər idi. Çünki hər bir adam öz vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməlidir. Hər bir vətəndaşın ən ümdə borcu orduda xidmət etməkdən, torpağını qorumaqdan ibarətdir. Əlbəttə, mən hərbi xidmətə yararlı olanları nəzərdə tuturam.

Son aylarda gördüyümüz tədbirlər nəticəsində fərarilərin bir qrupunu həbs edərək cəzalandırdıq. Sonra mən prezident kimi, onları bağışladım. Qalan fərarilərə müraciət etdim, bildirdim ki, fərariliklə özünüzü xalqın gözündən salacaqsınız. Möhlət verdim ki, kim yanvarın 10-dək könüllü şəkildə gəlib hərbi komissarlıqlara, hərbi proku-

rorluğa müraciət edərsə və orduya qayıdarsa, onların günahları bağışlanılır. Təsəvvür edin ki, indi onların əksəriyyəti ordu sıralarına qayıtmışdır, bəziləri cəsarətlə vuruşaraq hətta şəhid olmuşdur. Bu da onu göstərir ki, indi gənclərimiz arasında milli vətənpərvərlik ruhu yüksəlmişdir. Belə vəziyyət bizə imkan verir ki, bütün vasitələrdən – həm sülh danışıqlarından, diplomatik vasitələrdən, həm də ordumuzun, xalqımızın gücündən istifadə edərək Azərbaycan torpaqlarını işğalçılardan təmizləyək, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və sərhədlərinin toxunulmazlığını təmin edək.

Mən burada Türkiyə dövlətinin rəhbərləri ilə, rəsmi şəxslərlə danışıqlarda bu sahədə bizim mövqeyimizin, siyasətimizin dəyişməz olduğunu bildirdim. Sizə də bu barədə məlumat verdim.

Son illərdə Azərbaycanın daxilində, ictimai-siyasi həyatında da çox böyük çətinliklər olmuşdur. Həmin çətinliklər indi də davam edir. Bu, nə ilə bağlıdır? Azərbaycanda bir tərəfdən müharibə getdiyi, onun torpaqlarının bir hissəsi erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildiyi halda, bu vəziyyətdən istifadə edən ayrı-ayrı siyasi qruplar, qüvvələr ölkə daxilində hakimiyyət uğrunda mübarizə aparırdılar, torpaqlarımızın qorunmasını isə yaddan çıxarmışdılar. Son beş-altı ildə Azərbaycanda bir neçə dəfə hakimiyyət dəyişikliyi olmuşdur. Sonuncu belə dəyişiklik isə, bildiyiniz

kimi, 1993-cü ilin yayında baş vermişdir. Şübhəsiz ki, bütün bu hakimiyyət dəyişiklikləri müstəqil Azərbaycan Respublikasının daxilində ictimai-siyasi proseslərin sivilizasiyalı səviyyədən aşağı olmasından irəli gəlmişdir. Yəni ayrı-ayrı adamlar öz şəxsi mənafeələrini, şəxsi məqsədlərini xalqın, ölkənin, dövlətin mənafeələrindən üstün tuturlar. Nəticədə isə xalq böyük zərər çəkir.

Ona görə də son vaxtlar biz bu problemlərlə də məşğul oluruq. Bilirsiniz ki, 1993-cü ilin iyununda Azərbaycanda daxili ictimai-siyasi vəziyyət çox kəskinləşmişdi, artıq vətəndaş müharibəsi başlanmışdı. Gəncədə, Bakının ətrafında qardaş qanı tökülmüşdü. Bu fürsətdən istifadə edən ayrı-ayrı siyasi qruplar, xaricdən olan düşmənlərimiz, deyə bilərəm ki, erməni millətçiləri tərəfindən dəstəklənən qüvvələr Azərbaycanı bir neçə bölgəyə parçalamaq niyyətlərini həyata keçirməyə çalışırdılar. Elə vəziyyət yaranmışdı ki, Azərbaycan, doğrudan da, parçalana bilərdi. Biz bunun qarşısını almağa nail olduq.

İndi Azərbaycanda dövlət rəhbərliyində müəyyən qədər formalaşma gedir. Biz çalışırıq ki, Azərbaycanın daxilində ictimai-siyasi vəziyyət daha da sabitləşsin. Onu da deyim ki, biz bu işlərin hamısını demokratiya, fikir azadlığı yolu ilə aparırıq və aparacağıq. Azərbaycan müstəqil dövlətdir və bu günlərdə mən dəfələrlə demişəm ki, Azərbaycan xalqı öz müstəqilliyini heç vaxt əldən ver-

məyəcəkdir. Müstəqil respublika kimi Azərbaycan demokratiya yolu ilə gedir. Dünya demokratiyasının təcrübəsindən bəhrələnən Azərbaycan bu təcrübəni öz milli, tarixi ənənələrinə uyğun olaraq həyatına tətbiq etməklə demokratiya yolu ilə irəliləyəcəkdir.

Daxili siyasətimizin əsas prinsipləri Azərbaycanda hüquqi demokratik dövlət qurmaq, cəmiyyət yaratmaqdır. Biz elan etmişik ki, Azərbaycanda milliyyətdən, dinindən, dilindən və siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaş eyni hüquqa malikdir. Azərbaycan dövləti vətəndaşların bu hüququnun qorunmasına təminat verir. Biz Azərbaycanda çoxpartiyalı sistem olmasına şərait yaratmışıq. İndi ölkəmizdə 40-a qədər partiya var, mətbuat azadlığı geniş yayılmışdır. Kiçik bir dövlət olan, 7 milyon əhali yaşayan Azərbaycanda 600-dək qəzet, jurnal çıxır və hər kəs öz fikrini sərbəst ifadə edə bilər.

Ancaq təəssüf ki, Azərbaycanın daxili həyatında demokratik prinsiplər sahəsində lazımi təcrübə olmadığına görə, bəzən ictimai-siyasi qüvvələrin bir-birinə münasibəti respublikanın ümumi mənafeəsinin qorunmasına deyil, bir-biri ilə düşmənçilik etməyə yönəldilir. Ola bilsin ki, bu, təbiidir. Dediğim kimi, Azərbaycan gənc müstəqil dövlətdir. Demokratik prinsiplər, siyasi plüralizm, fikir ayrılığı onun üçün yeni amillərdir. Bilirsiniz ki, Azərbaycan 70 il kommunist ideologiyası ilə yaşamışdır. Ona görə də

insanların birdən-birə demokratik prinsiplərlə yaşamağa keçməsi çətinidir. Bəzən də son illər ayrı-ayrı qruplar, təəssüf ki, bu demokratik prinsipləri ləkələmiş, təhrif etmişlər. Adamlar demokratiya bayrağı altında hay-küylə cürbəcür mitinqlər təşkil edərək öz şəxsi məqsədlərini həyata keçirməklə məşğul olmuşlar.

Bunlar hamısı Azərbaycanın daxili həyatının təbii prosesləridir. Mənə belə gəlir ki, biz, dövlətimizin rəhbərləri qətiyyətli yol tutmuşuq və Azərbaycan Respublikası demokratiya yolu ilə, insan hüquqlarının qorunması, siyasi plüralizm yolu ilə gedəcəkdir. Həmin çətinliklər yavaş-yavaş aradan götürüləcəkdir.

İqtisadiyyat sahəsinə gəldikdə isə, Azərbaycan yeni iqtisadi sistemə keçir. Əslində bu, təzə kəşf olunmuş sistem deyil, dünya təcrübəsində öz müsbət nəticələrini vermiş sərbəst iqtisadiyyat sistemi, təşəbbüskarlıq, sahibkarlıq prinsipləri əsasında qurulan iqtisadi sistemdir. Biz bunlar üçün imkan yaratmışıq və gələcəkdə də yaradacağıq. Həm ictimai-siyasi, həm də iqtisadi sahədə islahatlar apararaq Azərbaycanın tam demokratiya yolu ilə getməsinə çalışacağıq. Buna heç kimin şübhəsi olmasın. Azərbaycanın indiki vəziyyəti haqqında ayrı-ayrı qrupların dedikləri, yaxud qəzetlərdə yazdıqları böhtançı fikirlər – Türkiyədə də belə şeylər yazılır – heç kəsi çaşdırmasın.

Türkiyədə də, başqa ölkələrdə də hamı əmin ola bilər

ki, Azərbaycan müstəqil dövlətdir və günbəgün bu müstəqilliyi möhkəmləndirəcəkdir, nəyin bahasına olursa olsun öz ərazi bütövlüyünü təmin edəcək, işğal olunmuş torpaqlarını erməni silahlı qüvvələrindən təmizləyəcəkdir. Kimi hansı məsələlər maraqlandırsa, Azərbaycana gəlib öz gözü ilə görsün. Hansı məsələlər aydın deyildirsə, bizimlə görüşsün. İstəməzdim ki, Azərbaycanın belə ağır vəziyyətində ayrı-ayrı qüvvələr, şəxslər respublikamıza kömək etmək əvəzinə öz hərəkətləri ilə ona zərər vursun. Güman edirəm ki, onların hərəkətləri zərər vura bilməz, siyasətimizə heç bir ləkə gətirə bilməz.

Mən həm buradakı görüşlərimizin əsas məzmunu haqqında, həm də Azərbaycandakı mövcud vəziyyət barədə, elə bilirəm, yetərinə məlumat verdim. Çıxışımın sonunda demək istəyirəm ki, biz dörd gün ərzində Türkiyədə dostluq və mehribanlıq şəraitində olmuşuq, bizə çox böyük qonaqpərvərlik göstərmişlər. Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti Süleyman Dəmirəl də, ölkənin digər rəhbərləri də, sadə vətəndaşlar da azərbaycanlılara, Azərbaycana dostluq, qardaşlıq münasibəti göstərirlər. Səfər proqramımızın səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsi üçün bütün imkanlardan istifadə olunmuşdur. Ona görə də mən Türkiyənin rəhbərlərinə – hörmətli prezident Süleyman Dəmirələ, hörmətli baş nazir Tansu Çillə-

rə, parlamentin başçısı, hörmətli Hüsaməddin Cindoruqa, bizi müşayiət edən nazirlərə və başqa şəxslərə minnətdarlığımı bildirirəm.

Əmin ola bilərsiniz ki, hər biriniz Türkiyədən Azərbaycana gəldiyiniz vaxt həmin dostluq və mehribanlıq şəraitində olacaqsınız. Mən sizi Azərbaycana dəvət edirəm. Gəlin, Azərbaycanı öz gözünüzlə görün.

Diqqətinizə görə sağ olun. Sizin suallarınıza cavab verməyə hazırım.

Sual: Hörmətli Heydər Əliyev, ermənilərin Qarabağla əlaqədar belə bir son təklifi var ki, erməni qüvvələri Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsindən çıxarıldıqdan sonra Dağlıq Qarabağda sülh qüvvələri yerləşdirilsin. Bu barədə nə deyə bilərsiniz?

Cavab: Sizə bildirdim və bir də deyirəm ki, biz Ermənistanla Azərbaycan arasındakı müharibəyə son qoymaq istəyirik, bu məsələni sülh danışıqlar yolu ilə həll etməyə çalışırıq. Lakin son vaxtlar erməni silahlı qüvvələri Azərbaycan ordusundan ağır zərbələr aldığına görə ermənilər təklif etmişdilər ki, üç həftəlik atəşkəs haqqında saziş bağlansın və bu müddətdə Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Ermənistanla Azərbaycan arasında danışıqlar aparılsın. Biz bu təklifi rədd etmədik, lakin öz şərtlərimizi irəli sürdük. Bu da ondan ibarətdir ki, erməni silahlı qüvvələri işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarını sözsüz tərk etsin.

Belə olarsa, biz hər cür sülh danışıqlarına gedə bilərik. Ancaq bizə deyirlər ki, gəlin üç həftəlik atəşkəs elan edək və bu müddətdə danışıqlar aparaq. Lakin bilmirəm ki, nədən danışıcağıq? Çünki keçmişdəki danışıqlar zamanı Ermənistan həmişə Azərbaycanın zərərinə olan təkliflər irəli sürmüşdür. Bu təkliflər bizə əl vermədiyinə görə razılaşmamışıq.

Sual: Ermənistan prezidenti Londona səfəri zamanı təklif etmişdir ki, Qarabağ Birləşmiş Millətlər Təşkilatının mandatlığına verilsin. Buna necə baxırsınız? İkincisi, Azərbaycandakı PKK-nın fəaliyyəti haqqında nə deyə bilərsiniz?

Cavab: Ermənistan prezidentinin Londondakı bəyana-tı mənə məlum deyil. Əgər sizin söylədiyiniz onun dediklərinə müvafiqdirsə, biz bunu qəbul edə bilmərik.

Azərbaycanda PKK-nın fəaliyyəti barədə sualınıza gəldikdə isə, təəssüflər olsun, Azərbaycanın bu ağır vəziyyətində burada, qardaş Türkiyə Cümhuriyyətində də elə qüvvələr var ki, Azərbaycanın daxilində təxribat aparmaq istəyirlər. Həmin qüvvələr bu cür böhtançı şayiələr yayırlar. Mən sizə qətiyyətlə deyirəm ki, Azərbaycanda PKK-nın heç bir fəaliyyəti yoxdur və ola da bilməz.

Sual: Hörmətli Heydər Əliyev, sizə iki sualım var. Birincisi, siz Ankarada hörmətli Həsən Həsənovun bir fikrini təsdiq etdiniz ki, Azərbaycanla neft sahəsində müqə-

vilə bağlamaq istəyən ölkə Qarabağ məsələsində onu dəstəkləməlidir. Məsələn, Amerika desə ki, Qarabağı biz azad edəcəyik, nefti bizə verin, nə edərsiniz? Bunu bir qədər açıqlaya bilərsinizmi? İkincisi, Rusiya bölgəyə – Qafqaza başqa ölkələrin girməsinə razı olarmı?

Cavab: Yəqin ki, cənab Həsənov belə deməmişdir. Bu barədə bizim fikrimiz eynidir. Yəni neft Azərbaycan xalqının əvəzsiz sərvətidir və biz ondan birinci növbədə xalqımızın ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə etməliyik. Əgər neftin çıxarılmasında xarici ölkələrin şirkətləri ilə əməkdaşlıq edəcəyiksə, bu əməkdaşlıq gərək bizə eyni zamanda siyasi dəstək olsun. Fikrimiz belədir. Biz neftimizdən xarici şirkətlərlə müştərək istifadə edə bilərik. Lakin ilk növbədə Azərbaycan xalqının mənafeyini qorumağıq. Amerika da heç vaxt deməz ki, mən Qarabağı xilas edəcəyəm, yaxud torpaqlarınızı azad edəcəyəm, nefti bizə verin. Bu ola bilməz. Yəqin ki, fikirlərimizi düzgün ifadə etməmişiniz. Biz neft məsələsində çox danışıqlar aparmışıq. Son vaxtlar Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti bu barədə konkret təkliflər vermişdir. Mən fərman imzalamışam. Qərb neft şirkətləri – “Amoko”, “Pennzoil”, “Britiş Petroleum-Statoyl”, Türkiyənin neft şirkəti və başqaları Azərbaycana dəvət olunmuşlar və onlarla danışıqlar aparılaraq müqavilələr bağlanmalıdır. Ancaq bilin ki, bu müqavilələr hər iki tərəf üçün faydalı olmalı-

dir. Eyni zamanda, bu sərvətin sahibi olan Azərbaycan tərəfinin mənafeyi ilk növbədə ödənilməlidir.

İkinci sualınıza cavab verirəm. Qafqaz elə bir yerdir ki, böyük dövlətlər, o cümlədən Rusiya əsrlər boyu buraya maraq göstərmiş, Qafqazda öz mövqelərini möhkəmlətməyə çalışmışdır. Əlbəttə, indi Rusiya çalışacaq ki, Qafqazda mövqeyini saxlasın. Bilirsiniz ki, Ermənistanda və Gürcüstanda Rusiyanın hərbi bazaları var. Rusiyanın Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışması təbii haldır. Bunu başqa cür başa düşmək lazım deyil. Başqa dövlətlər də çalışacaqlar, Türkiyə də çalışmalıdır ki, Qafqazda mövqə tutsun.

Sual: Burada, Türkiyə mətbuatında müəyyən yanlış xəbərlər verilməsindən narahat olaraq Sizdən bəzi şeyləri soruşmaq istəyirəm. Xahiş edirəm, öz həyat yolunuza bir qədər açıqlayasınız.

Cavab: Mən istərdim ki, hamı həqiqəti bilsin. Həqiqət isə, əgər sizi maraqlandırırsa, ondan ibarətdir ki, mətbuat sahəsində Türkiyədə yanlış fikirlər çoxdur. Mən buna təbii baxıram. Çünki bir halda ki, demokratiyadır, fikir ayrılığıdır, siyasi plüralizmdir, kim nə istəyirsə onu da yazır. Türkiyədə də, Fransada da, Amerikada da, indi Azərbaycanda da belədir. Ancaq eyni zamanda, doğru yazmaq lazımdır. Yanlış, böhtançı yazılar gərək deyil.

Əgər həyatım sizi maraqlandırırsa, mənim həyatım həmişə xalqla bağlı olmuşdur. Gənc yaşlarımdan xalqı-

ma xidmət etmişəm. Sosialist sistemi daxilində xalqım üçün çox dəyərli işlər görmüşəm. Siz bunu başqa cür qəbul etməyin, çünki Azərbaycana, Bakıya gələn hər bir adam sağa da, sola da baxsa Heydər Əliyevin vaxtında-kı işlərin nəticələrini öz gözü ilə görəcəkdir. Ancaq sonra mən Moskvaya getmişəm. Mən orada beş il çalışdım. Orada da xalqıma, millətimə kömək etmək istədim.

Yalnız sonra, Azərbaycanda vəziyyət pisləşdiyinə görə və xüsusən 1990-cı ildə 20 Yanvar hadisəsi baş verdikdən sonra, yəni sovet hökumətinin, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının başçıları Azərbaycan xalqına qarşı hərbi təcavüz etdiyinə görə, qoşun yeridərək azərbaycanlıları qırdığına görə mən daha Moskvada dözə bilmədim, səsimi qaldırdım. Gedib mitinqdə sözümü dedim, mətbuat konfransında fikrimi bildirdim, Kommunist Partiyasının, Sovet İttifaqının, Azərbaycan Kommunist Partiyasının, Azərbaycan hökumətinin rəhbərlərini günahlandırdım. Təbii ki, məndən ötrü bu, asan olmadı. Məni təqib etməyə başladılar. Əslində əvvəllər də təqib edirdilər, məni həbs etmək istəyirdilər. Moskvada ev dustağı idim. Azərbaycana qayıtmaq istəyirdim, qoymadılar. On dörd il Azərbaycana rəhbərlik etdiyim dövrdə yetişdirdiyim adamlar, Azərbaycana başçılıq edən adamlar gəlib Bakıda yaşamağıma imkan vermədilər. Naxçıvana getməyə məcbur oldum, çünki orada doğulmuşam. Üç il orada mühacirətdə qaldım. Bilirsiniz ki,

Naxçıvan Azərbaycanın əsas hissəsindən Ermənistan ərazisi ilə ayrılmışdır. Biz orada blokada şəraitində yaşayırdıq. Orada da torpağıma, xalqıma xidmət etdim, Naxçıvanı ağır vəziyyətdən çıxarmağa çalışdım. Bu işdə də Türkiyənin və xüsusən hörmətli dostum və qardaşım Süleyman Dəmirəlin köməyindən çox istifadə etdim. Sonra isə xalq lazım bilərək məni Bakıya dəvət etdi.

Mən həyatımdan çox razıyam. Həyatımın bütün mərhələlərini özüm üçün çox önəmli sayıram. Bilirsiniz ki, mən nəinki Azərbaycanda, həm də sovetlər birliyində Kommunist Partiyasının başında duran adamlardan biri olmuşam. Ancaq 1991-ci ildə, hələ Kommunist Partiyası, sovetlər birliyi güclü olan vaxtda mən Moskvada bəyanat verərək Kommunist Partiyasından çıxdım. Bakıda parlamentdə dedim ki, sovetlər birliyi dağılır, onu dağıtmaq lazımdır. Azərbaycan müstəqil olmalıdır. O zaman səsimi boğmağa çalışdılar. Mənim bu çıxışlarım kitabça halında burada yayılmışdır, özünüz tanış ola bilərsiniz. Bir sözlə, mən mövqeyimdən dönmədim. Çünki mənim həyatım xalqa xidmət etməkdən ibarət olmuşdur. Son nəfəsimədək də xalqıma xidmət edəcəyəm. Bəzi adamların burada yanlış məlumatlar yayması isə fil ilə qarışqanın məsələsinə bənzəyir. Əgər qarışqa fili sanca bilərsə, o adamlar da məni sanca bilərlər.

Sual: İrandakı azərbaycanlıları da birləşdirmək niyyətiniz varmı?

Cavab: Bilirsinizmi, biz Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda çalışırıq. Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi işğal olunmuşdur. Onu azad etmək lazımdır. Bu bizim ən başlıca problemimizdir. Bu problemi başa düşmədiyiniz halda mənə nə üçün başqa suallar verirsiniz?

Sual: Hörmətli prezident, dörd gündür ki, biz Türkiyədəyik. Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin üzvləri İbrahim İbrahimov, Vurğun Əyyubov, Tofiq Qasimov burada prezidentin əleyhinə iş aparırlar. Türkiyə televiziyası da bunu yayır. Sadə türklər deyirlər ki, prezidentin əleyhinə təbliğat aparmaq onun xalqına qarşı təbliğat aparmaq deməkdir. Siz necə düşünürsünüz, Xalq Cəbhəsinin bu işlərinə nə vaxt son qoyulacaq?

Cavab: Bilirsiniz, mən bunların heç birisinə əhəmiyyət vermərəm və heç də düşünmürəm ki, bunlar Türkiyədə Azərbaycan prezidentinin əleyhinə aparılan təbliğatdır. Ayrı-ayrı adamlar, gücləri çatırsa, qoy təbliğat aparsınlar. Gücləri çatmayacaq.

Sual: Türkiyənin Azərbaycan ordusuna yardım göstərməsi nəzərdə tutulurmu?

Cavab: Biz xaricdən, o cümlədən Türkiyədən heç bir hərbi yardım istəmirik. Biz taxıl verilməsini, kreditlər ayrılmasını istəyirik. Mən dünən iş adamları ilə görüşərək onları dəvət etdim ki, Azərbaycana gəlsinlər, investisiya qoysunlar. Biz belə yardım istəyirik. O ki qaldı müharibə

məsələsinə, bunu biz özümüz həll edirik. Ancaq eyni zamanda Türkiyənin hərbi məktəblərində Azərbaycan gənclərinin təhsil alması bizim üçün, ordumuzun qurulması üçün çox lazımdır. Çünki Türkiyə hərbi məktəblərinin çox böyük imkanları var və biz bundan istifadə edərək hərbi kadrlar hazırlayacağıq.

Sual: Sizdən əvvəlki prezident Elçibəy Türkiyənin ən böyük dostu kimi qəbul edilirdi. Siz iqtidara gələndə hamı qorxurdu ki, görəsən, əlaqələr pozulacaqmı, Elçibəy Türkiyəyə çox arxalanırdı. Sizinlə Elçibəy arasındakı fərq nədir?

Cavab: Mən Əbülfəz Elçibəy haqqında bir şey demək istəmirəm. Çünki o, bir ilə yaxın Azərbaycanın prezidenti olmuşdur. Amma hər kəsin öz siyasəti var. Yəqin bilirsiniz ki, mən siyasət sahəsində təcrübəli adamam. Bu təcrübəmdən istifadə edərək Azərbaycanın xarici siyasətini dövlətimizin mənafeyi üçün lazımi yollarla aparmağa çalışıram. Əbülfəz Elçibəyin Türkiyənin yaxın dostu olması fikrinə gəldikdə isə, deyə bilərəm ki, Heydər Əliyev də Türkiyənin dostudur. Amma dostluq hay-küylə, populist sözlərlə deyil, qəlbədən gəlməlidir. Azərbaycanın prezidenti kimi, mən türk xalqına, Türkiyə Cümhuriyyətinə, onun tarixi keçmişinə, bugünkü siyasətinə hörmətimi, məhəbbətimi bu dörd gün ərzində bütün çıxışlarımda, o cümlədən Böyük Millət Məclisində, hörmətli prezident Süleyman Dəmirəlin təşkil etdiyi böyük ziyafətdə demişəm.

Sual: "Britiř Petroleum-Statoyl" alyansı ilə danışıqlar, nəhayət, bir bağışlama ilə nəticələncəkmi?

Cavab: Mən sizə bildirdim ki, bütün şirkətləri – "Amoko", "Britiř Petroleum-Statoyl", "Pennzoyl" şirkətlərini, Türkiyə neft şirkətinin müqavilələr bağlamaq üçün danışıqlar aparmağa dəvət etmişik və yaqın ki, yaqın vaxtlarda müqavilələr bağlanacaqdır.

Sual: Ərəb dünyasına münasibətinizi və keçmiş prezident Əbülfəz Elçibəyin siyasəti barədə fikrinizi açıqlamağı xahiř edirik.

Cavab: Azərbaycan ərəb dünyasına çox müsbət münasibət bəsləyir. Bir dinə mənsub olmağımız, ənənələrimizin, mədəniyyətlərimizin oxşarlığı tarixən bizi yaqınlaşdırmışdır. Ona görə də Ərəb dünyasına münasibətim müsbətdir və güman edirəm ki, bu, xarici siyasətimizdə önəmli yer tutacaqdır.

Elçibəyin siyasətinə gəldikdə isə, mən, ümumiyyətlə, bu barədə danışmaq istəmirəm.

Sual: Cənab prezident, birinci sualım belədir: bildiyiniz kimi bu yaqınlarda Ermənistan prezidenti Levon Ter-Petrosyan İngiltərəyə getmiş və orada Dağlıq Qarabağ haqqında danışıqlar aparmışdır. Sizcə, Dağlıq Qarabağ məsələsində İngiltərənin vasitəçiliyi necə ola bilər? İkinci sualım: – Siz Naxçıvanda olarkən Ermənistan prezidenti ilə yaqşı münasibətləriniz olub, həmin münasibətlər indi də qalırımı?

Cavab: Birinci sualınıza cavab verirəm. Ermənistan prezidenti Levon Ter-Petrosyanın Londonda nə kimi danışıqlar apardığını bilmirəm. Ancaq onu deyə bilərəm ki, bu yaqınlarda mən Londonda gedəcəyəm. Oraya rəsmi dəvət olunmuşam. Yaqın ki, orada İngiltərə hökuməti ilə Azərbaycan – İngiltərə münasibətləri haqqında, o cümlədən Dağlıq Qarabağ barədə danışıqlar aparacağıq. Əgər İngiltərə bu məsələdə bizə hər hansı bir köməklik etmək istəsə, biz bunu məmnuniyyətlə qəbul edəcəyik.

İkinci sualınız barədə. Doğrudan da, Naxçıvanda olarkən Ermənistan prezidenti Levon Ter-Petrosyanla əlaqələrimiz var idi və bunun sayəsində mən Naxçıvanla Ermənistan arasında münaqişəyə yol verilməsinə nail oldum. Eyni zamanda Ter-Petrosyan da orada müharibə olmaması üçün öz səylərini göstərdi. İndi Azərbaycanın prezidenti kimi, mən yenə də Ter-Petrosyanla əlaqə saxlayıram. Moskvada, Aşqabatda onunla görüşdüm, telefonla danışırdıq. Çalışırım ki, bu məsələ sülh yolu ilə həll edilsin. Ancaq necə olacağını gələcək göstərər.

Sual: Türkiyədə bəzi qəzetlərdə Azərbaycan haqqında yaqlı məlumatlar verilir. Bu, müəyyən dərəcədə Azərbaycandan informasiya axınının azlığı ilə bağlı deyilmi? Son vaxtlar belə fikir yayılır ki, Azərbaycanda demokratiya pozulur, demokratiya tərəfdarları həbs edilir. İkinci sualım isə belədir ki, Gürcüstanda Rusiyanın qoşun yerləşdirməsi müstəqil Azərbaycan dövləti üçün daha bir

təhlükə törətmirmi? Bu məsələyə Azərbaycan rəhbərliyinin münasibəti necədir?

Cavab: Doğrudan da, Türkiyədə Azərbaycan haqqında məlumat azdır. Mən belə hiss etdim ki, Türkiyənin bəzi qəzetləri çalışırlar ki, mənfi məsələlərlə məşğul olsunlar. Ona görə də ictimaiyyətə doğru-dürüst məlumat çatdırılmır. Siz haqlısınız. Azərbaycanda informasiya məsələsi lazımı səviyyədə qurulmamışdır. Bununla əlaqədar tədbirlər görürük. Məsələn, son vaxtlar mən Qabil Hüseynlini yeni dövlət müşaviri təyin etmişəm. O, bu işlərlə məşğul olacaqdır. Lakin siz də burada çalışın ki, Azərbaycan haqqında doğru məlumat yayılsın. Hamınıza müraciət edirəm. Mən demirəm ki, qəzetlər Azərbaycan haqqında təriflər yazsın. İstərdik ki, vəziyyət haqqında düzgün məlumat verilsin.

İkincisi, siz deyirsiniz ki, Rusiya Azərbaycanın müstəqilliyinə təhlükə törədə bilər. Azərbaycan belə vəziyyət-dədir ki, daim təhlükə altındadır. Çünki bir tərəfdən Azərbaycan müharibə aparır, digər tərəfdən bizim ətrafımızda – Ermənistanda və Gürcüstanda Rusiyanın hərbi bazaları var. Buna görə də, əlbəttə ki, Azərbaycanın vəziyyəti çətinidir. Lakin mən demişəm və yenə deyirəm: Azərbaycan öz müstəqilliyini heç vaxt əldən verməyəcək və müstəqillik bizim üçün əbədidir.

Sual: Sizcə, buradakı danışıqlarınızın başlıca nəticəsi

nədir? Türk cümhuriyyətlərinin zirvə toplantısının keçirilməsi nə ilə bağlıdır?

Cavab: Ən böyük nəticə odur ki, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin yeni səhifəsi açıldı, yeni mərhələsi başlandı. Bir daha təsdiq olundu ki, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələri davam edəcək və heç bir qüvvə buna təsir göstərməyəcəkdir. O ki qaldı zirvə toplantısına, bəzi səbəblərə görə onun vaxtı dəyişdirilmişdir.

Təşəkkür edirəm, sağ olun!

* * *

Heydər Əliyevin təklif etdiyi sülhməramlı bütün məqsədləri boşa çıxdı. OMON başkanı Rövşən Cavadov onun haqq yolunu qəbul etmədi. Özünün mütləq hakimiyyətini yeritməkdə qaldı.

Bu gecə, Dövlət Başçısının xalqla görüşdüyü günün növbəti axşamı idi. Və çox qəribə bir toranlığın qoxusu vardı. Qəlb üşüdən, könül sökən, ürək dağlayan. İnsan düşünməkdən belə ehtiyat edirdi. Çünki qan yaddaşında dillə ifadə olunmaz nələrsə nəqş olunmaqda idi. Və güc, iradə gərək ki, ona diqqət edə bilsin.

Şəhərdə tədriclə hakimiyyət ruhunu əldə edən OMON dəstələri hücumla keçmişdi. Bu, onların 2-ci basqını idi. Ayaqlarının xor səsi, həqiqətən, matəm harayı idi. Korlaşmış, karlaşmış. Bu gecə heç bir düşüncə sahibi deyildilər. Kimsəni eşitmək və sonunda nələrin baş verə biləcəyini duymaq iqtidarından qat-qat uzaq idilər. Yer, göy fərqi qədər.

Bu ağır gecənin sonu yox idi, elə bil. Zaman durmuş, yer də fırlanmırdı öz oxu ətrafında. Tünd toranlıq içində qütbün üföqlərində qan sızartıları göz oxşayırdı. Nə isə pıçıldayırdı. Lakin dilini başa düşən yox idi.

Müdafiə naziri Məmmədrəfi Məmmədovun iş otağında müşavirə gedirdi. Çox ciddi plan üzrə müxtəlif müzakirələr olunur və əsas mahiyyətin dəyəri dəqiq ölçülüb-biçilirdi. Demək, bu qütb vahimələrinin sonu olmalıdır. Bəli, Heydər Əliyevin qəti qərarı.

Quduz canavar sürüləritək qaynaşan OMON-çular daha məskunlaşdıqları tin-bucaqlara sığışa bilmirdilər. Yaman narahət idilər. Kəskin, sərt, heyrətamiz dərəcədə əsəbi gərginlik içində çalxalanırdılar. Dözümləri tükənmiş, çarəsizlikləri isə baş alıb getməyini davam edirdi.

Yaratdıqları vahimə öz içlərini yeməyə başlamışdı. Biri-birinə şübhə ilə boylanır, ehtiyatla davranırdılar. Çox acınacaqlı, dözülməz idi. Baxışları miskinləşmiş, hətta diqqətləri toranlaşmışdı. Əbədiyaşar qara damğanın qorxunc kölgəsini duymağa başlamışdılar elə bil. Məhz buna görə də onlardan biri qəzəbli bir bağırtı ilə:

– Şefi görənlər olmayıb? – deyər soruşdu.

Heç kim dinmədi. Lakin o susmadı və təkrar soruşdu. Amma yenə də cavab almadı. Bundan ağılını itirən OMON-çu qeyri-ixtiyari olaraq avtomatından göyə atəş açdı. Sən demə, bu düşüncəsiz addım "qiyamətin" başlanğıcı oldu.

Qütb gecəsini vahimə dolu, dəli bir alov qapdı. Yandıranı da, yananı da mat, yox edən. Bu, qeyri-adi bəla qasırğası idi. Və onun dil-dil daha uzaqlara baş alan məşhəri içindən qəlb sökən dəli bir haray qopdu:

– Dayanın!!! Atəş açmayın! Qardaş qardaşına atəş açmaz! Yox! Yoox!!! Əl saxlayın!!!

Lakin təəssüflər olsun ki, o qeyri-adi harayı eşidən olmadı. Bu atəşdə yanan, dağ, köz olan yalnız, qütbün dəli vahiməsi içində öz qapı-pəncərəsindən oğrun-oğrun, ürkək-ürkək, qorxa-qorxa boylanmış insanlar oldu.

...Zülmət göylərin bağırtısını yenə də min bir könül sökən qeyri-adi bir fəryad qopuq-qopuq yandırmaqda idi. Xə-

fif-xəfif sayrışan ulduzlar bu yanğıya saçın yolur, yaxalarını sağa-sola çəkir, dolu-dolu göz yaşları axıdırdılar. Buludlar baş-başa durmuş, boğula qalmışlar. Çünki eşitdikləri dəli səs atəşində qarşıyaraq, elə bil, tamam donmuşlar. Qütbün dərinliklərindən ürkək-ürkək boylanan Ay isə baş aldığı məkan yolunda çaşib, sanki əbədi heykələ dönmüşdü. Bəli, bu qeyri-adi ələm, yerlə göy arasında qırıq-qırıq şivən qoparan çocuq idi. Rəbbin özü də onun önündə mat qalmışdı.

Həmən çocuq idi, qütb gecələrinin viranəliklərinə qarşı üsyan edən. Mışıl-mışıl yatmışdı. Lakin bu gecə qəfil açılan atəşdən yaman diksinib oyandı. Yanar-yanar fəryad etməyə başladı. Bu sonsuz kədər önündə beşiyi üstündən asılmış oyuncaqları pərişan oldu, boyun bükdü və sonra isə baş-başa verib, xısın-xısın ağlaşdılar. Özlərini aram-aram gah sağa, gah da sola çırpıldılar. Lakin çocuq susmurdu. Daha da şirin-şirin ağlayırdı. Ağlayırdı... Olacağa çarə olmadığı üçün!..

Ulu Xudavəndinin haqq səsinə diqqət kəsilən Heydər Əliyev yenə lal sükut içində mürgü döyən iş kabinetində dərin, ünyetməz düşüncələr qoynuna baş qoymuşdu. Elə bil, düz-dünyada tək-tənha, yetim qalmışdı. Onu ürəyincə başa düşən, dərk edən yox idi. Heç bilmirdi nə, necə etsin. Ağrıyan ürəyinin göynəyinə baş qoyub onunla için-

için giley-güzərini söküb-tikirdi. Axı bu necə ola bilər ki, ölkə daxilində yetərincə törədilən cinayətkarlıqları bağışlayaraq OMON başqanını haqq yoluna dəvət etdiyi halda, onun bu humanist məqsədi rədd edilsin? Məgər Rövşən Cavadova bunlar gərək deyil?

– Demək, belə?.. – deyər Heydər Əliyev dişlərini biri-birinə sıxdı. Sonra isə qəzəbli bir pıçılı ilə: – Daha yetər! – dedi və pəncərə önündən çəkilib, ağır-ağır yenə, sanki bircə anda düz-dünyanın bütün ünsiyyətini ona bağlayan akademik kommutatoruna doğru addımladı. Yaxınlaşib önündə ayaq saxladı. Tərəddüd etmədən, tam qətiyyətlə məqbul düyməni basdı. **Və hökmü qəti oldu...**

Müdəfiə naziri Məmmədrəfi Məmmədov keçirdiyi son müşavirədə üzünü rəhbər işçilərinə tutub xırıltılı bir etiraf-la kəskincəsənə açıqladı:

– Bu gecə bütün özbaşınalıqlara qəti son qoyulmalıdır. Buna görə hər bəşərbər olunur. İtki olmamaq şərtilə. Yox, əgər... – nədənsə susdu general, fikrini tamamlamadı. Amma sonra, bəlkə də çox çətinliklə: – əgər, – deyər yenə qətiyyətini davam etdi: – təslim olmayıb müqavimət göstərsən, o zaman yerində qətlə yetirilsin! Kimliyindən asılı olmayaraq! Bu, Ali Baş Komandanın əmridir. – ani susaraq: – Sizə uğurlar! – dedi.

Müdafiə Nazirliyi tərəfindən səfərbər olunmuş xüsusi alay qrupu OMON-un bütün dəstələri üzərinə yeridildi. Və çox az bir zaman keçdi. Sonra isə qəribə, heyrətamiz bir sima əks olunmağa başladı. Lakin vurulan cizgilər o qədər də diqqəti cəlb etmirdi. Çünki toranlıq qatı kölgə salmışdı üstünə. Lakin bu qorxunc zülmətin bağrından qopan tükürpədicə haray, şivən səsləri odlu atəş burulğanları vahiməsində itib yox olurdu. Bakı sakinləri şahid olduqları ürək dağlayan kadrlar önündə dili tutulmuş kimi donub qaldılar. Və daha səs belə çıxarmadan qapı-pəncərələrinin gizli görünüşlərindən qorxa-qorxa boylanmağa başladılar. Qütb gecəsinin bu heyrətamiz varlığı onların gözü qarşısında edam olunurdu. Bəli, divan... qardaşın qardaşa qənimidir. Bu sitəmin qarşısı mütləq alınmalı idi. Bu gecə!

Aradan qısa bir vaxt ötdü, keçdi. Və çox şeylər oldu. Bütün OMON qruplaşmaları az müqavimətdən sonra hamılıqla təslim oldu. Rövşən Cavadov xeyli inadkarlıq etsə də, lakin sonra məğlubiyətinin həqiqətini dərk edib hara isə baş aldı. Amma davamiyyət heç də məqsədinə uyğun alınmadı. Hadisə yerindən uzaqlaşmaq istərkən ona doğru açılan snayper atəşi onun niyyətini alt-üst etdi. Bəli, tarix belə bir ağıllı səhifəni öz yaddaşına həkk etmiş oldu:

17 mart 1995-ci il

Rövşən Cavadovu təcili olaraq hərbi qəspitala çatdırdılar. Vaxt gözləmədi və tez də əməliyyata başlandı. Lakin...

Rövşən Cavadov al-qana bələdiyi günahsız qütbün parçalanmış qanlı köynəyi içindən tək bircə dəfə göz açdı dünyaya. Bu toranlı baxışlarda bircə görən, dərk edən olsaydı ki, nə boyda peşmançılıq və onun köksündən baş qaldırıb dünyaya boylanın elə dünyanın özü boyda həyat eşqi vardı. Əlbəttə, qeyri-adi həyat eşqi! Bəli, OMON başqanı Rövşən Cavadov yaşamaq istəyirdi. Lakin, artıq gec idi. Çox gec! Çünki özünün yazdığı taleyin tarixi qara, son səhifəsini pozmaq mümkün olmadı.

Bəxtiyar kişi düşdüyü qara tarixin burulğanı içində mat qalmışdı. Hospitalın dəhlizi boyu aşağı-yuxarı gəzişir, axır bir qərara gələ bilmirdi. Çox çətin idi onun üçün. Onu başa düşmək hava-su kimi gərək idi. Gəncliyi dövründən üzübəri çəkdiyi bütün zəhmətləri bəhərdə ikən yanib fəqan olmuşdu. O, belə gözləmədi. O, el içində xar edilmişdi. İllər uzununu övlad bəslə, onun üçün çəkdiyin əzablar içində bir şam kimi ömrünü ərit... axırda da belə?.. Yəni səni hamının gözündə başaşağı etsin?!

Əgər nankorluq olarsa, ananın qarğışı övladı tutmur. Çünki verdiyi süd bu yanğıya siper çəkilir. Lakin atanın ahı kəsir. Pendiri bıçaq kəsən kimi!

Bəxtiyar Cavadov oğlunun yanına keçmədi. Ağır-ağır əlini alnına çəkib, sonra isə qətiyyətlə hospitala tərk etdi.

Rövşən Cavadov qan itirməkdən dünyasını dəyişdi. Onu şəhər qəbiristanlığında dəfn etdilər. Bundan sonra atası Bəxtiyar Cavadov 1994-1995-ci il mart hadisələri haqda bəzi açıqlamalar verdi.

Mahir Cavadov, elə bil, qeybə çəkilməmişdi. Heç kimin gözünə dəymirdi. Hiyləgər dəst-xətti ona yaman sipər çəkmişdi. Bu, qeyri-adi sədd idi. Onu yarmaq mümkün deyildi.

* * *

Qütb gecələrinin sonu olmuşdu. Səhər açılmışdı. Günəş doğsa da, lakin könlü şad deyildi. Çox soyuq idi. Gecənin aqibətindən qopan kadrlar önündə mat qalmışdı. Şahid kəsildiyi görüntülər elə bil, müharibə lövhələri idi. İnsanların üzündə olan hədsiz qorxu, təlaş adamı dəhşətə gətirirdi. Məcburən silaha sarılıb öz can qardaşının qanına susayan günahsız "günahkarlar" tamam tərk-silah olmuşdular. Dövlət qoşunları onları mühasirəyə almışdı. Səhərin bəyaz dumanlığı içində olduqca qorxunc vəziyyətdə idilər. Bütün millət bu heyrətamiz görüntülərə dəhşətlə boylanırdı. Baxdıqca da doymurdular. **Hamı bir**

cür düşünürdü: Əgər düşmən Azərbaycanın 17 kv. km torpağını işğal edən məkrli qonşu ermənidirsə, bəs bunlar kimdir? Onlar necə adlanır? Əlbəttə, elə bu vəziyyətləri ən doğru, vahid cavab idi. Daha dəhşətli. Çünki xarici, açıq düşməne nisbətən, daha qorxulusu, daxili, gizli düşməndir. Bəli, onlar idilər. Dövlətinə xəyanət etmiş xalq düşmənləri. Bunları bağışlamaq mümkünmü?

* * *

Qoca kişi ağır düşüncələrinin toranlı bağından sıyrılib ürkək-ürkək başı üzərinə boylandı. Göz önünü cəllad kimi kəsdirən şəxsə diqqət edib sakitcə:

– Mənim nəvəm səni ötürəcək! – dedi.

– Sən məni tanıyırsan, qoca?

Qoca eynilə ona yenə sakitcə diqqət edərək, soyuq-qanlı halda:

– Mən televiziyaya baxmıram. – dedi və baxışlarını ondan qaçıрмаğa çalışdı. – Bəlkə də, ona görə çox yaşayıram. – deyə əlavə etdi.

Lakin müəmmalı şəxs ondan əl çəkmədi:

– Yox, məni hamı tanıyır.

Qoca daxili, dəhşətli bir qorxu içində ürkək-ürkək ona

çönüb, sanki titrək bir pıçılı ilə:

– Hə, – dedi, – indi tanıdım.

Şəxs dinmədi və ona bir qədər diqqət edib, əlini sağ cibinə saldı. Çıxardığı pul dəstəsini onun qarşısına atdı.

Qoca gizli bir vahimə içində:

– Əlbəttə, hamı səni tanıyır, elə mən də...

Bəli, hamının diqqətində olduğu kimi, qocanın da yad-daşında əbədi vahimə qorxusu yaradan şəxs Mahir Cavadov idi.

Azərbaycan – Rusiya sərhədi

Buludlara boy-boy baş alan şam ağacları qalın qar örtüyü altında xısın-xısın mürgü döyürdülər. Dadlı qış nağili yaman bərk gəlmişdi onlar üçün. Pəmbə-pəmbə papaqları, yupyumşaq da xalıları ayaqları altında baş alıb gedirdi. Bəmbəyaz idi. Ecazkar parıltısı göz qamaşdırırdı. Nəfəsində kəskin şaxta vardı. İnsanın canını qılınc kimi kəsib doğrayırdı. Yüksək dərəcədə soyuq olduğu üçün səthində heç bir ləpir izi yox idi. Elə bil, bu yerlərdə nə heyvan vardı, nə də köçəri bir quş. Hətta həşəratın da mövcudluğu inanılmaz idi.

Vurğun cah-calallı təbiətin taxt-tacı üstə dəhşətli qış bərqərar olmuşdu. Elə bil, yüz illər boyu Azərbaycan – Ru-

siya sərhədi belə soyuqluq görməmişdi. Bəlkə də bu, həqiqət idi. Əsl həqiqət. Çünki şam ağaclı meşələr əsrlər boyu yaşamış, lakin qoynu xəyanətkar varlıq görməmişdi. Lakin belə bir mövcudluqla bu gün qarşılaşdı. Bəli, hakimiyyət ehtirası ilə uzun müddətdir gecəyarısı qətlər törədən nankor bir vücut öz el-obasının qəzəbindən qurtulub sərhədi adlayaraq onun xanımına ayaq basmışdı. Onun əlləri, ayaqları, ürəyi, baxışları, hətta nəfəsi, büsbütün ruhu da qana batmışdı. Bəli, günahsız "günahkar"ların al-qanına. Bəmbəyaz qış nağili içində mışıl-mışıl mürgü döyən şam meşəsi köksünə düşən addımların zərbindən diksinərək qəfil oyandı. Göz qapaqlarını açıb ətrafına boylananda dəhşətə gəldi. Bəmbəyaz xalısının üzəri qan ləpirlərinə bələnmişdi. Bu qorxunc izlərin sonundakı heybətli varlıqla qarşılaşanda, elə bil, düz-dünyanın zülməti gözlərinə çökdü. Dözdü. Çünki bu heybətli varlıq öz mənzilə doğru baş almışdı. Bu məkanda qərarı yox idi.

Bəli, Mahir Cavadov Rusiya xətti ilə tamamilə başqa məmləkətə üz tutmuşdu. Məhz bu həqiqətə görə müvəqqəti dəhşətə dözüdü şam meşəsi.

Mahir Cavadov ağır-ağır qarı yararaq rahat yola can atırdı. Meşə dərin, kimsəsiz idi. Lakin bu, onu heç də narahat etmirdi. Çünki əsas təhlükə artıq sovuşmuş, çox uzaqlarda qalmışdı. O, şamın bəmbəyaz nağili qoynunda tam azad idi. Yəne də "qəhrəmanlığı" toxunulmaz

olaraq davam etdi. Lakin belə "azadlığın" şirinliyi içində yaman üşüyürdü. Ürəyi az qala donmaq üzrə idi. Çıxış yolu gəzirdi. Və tapdı da. Keyləşmiş əllərini bir-birinə sür-tə-sürtə ovutduğu halda birdən insan hənirtisi eşitdi. Ürkək-ürkək sağa çönəndə gözlərinə inanmaq istəmədi. Yanlış deyildi. Qarşılaşdığı, təxminən 17-18 yaşlarında olan gənc oğlan idi. Mat-mat ona diqqət edib, titrək bir səslə:

– Ey oğlan, – dedi, – bura haradır?

Oğlan ona soyuq bir nəzər yetirib sakitcə:

– Bura Rusiyanın sərhədidir. – deyə cavab verdi. Sonra isə laqeydcəsinə yoluna üz tutdu.

Bu zaman Mahir Cavadov tələskən:

– Ey... ey... – dedi, – tı kuda?..

Oğlan çönüb eyni soyuqqanlıqla:

– Davay! – deyə yoluna davam etdi.

Mahir Cavadov daha dinmədi. Və oğlanın arxasınca baxa-baxa qaldı. Soyuqdan yamanca tir-tir əsirdi.

* * *

Qütbün ənginliklərinə zərif bir qızartı çökmüşdü. Burada üfüqlər sakit idi. Elə bil, illərdən bəri həsrətində olduğu dincliyinə qovuşmuşdu. Bundan başqa, daha heç nə

istəmirdi. İndi onu yaşayırdı. Dolu-dolu. Bu əvəzsiz həyat mənbəyindən başqa ona heç nə lazım deyildi. Çünki bu qeyri-adi, əvəzsiz nemət onun qovuşduğu **AZADLIQ** idi.

Bəli, Azərbaycan qurtulmuşdu, uzun müddət yaşadığı əzablı bir tələdən. Əvvəlki dinc həyatı bərqərar olmuşdu. İndi qütbün gecələri vahiməli yox, yalnız romantika ilə dopdolu idi. Bu dəyərli yaşantıların dadı indi tamam başqa cürdür. Qeyri-adi! Çünki onlar əzablı ömrün hesabına əldə olunub.

Bəli, azadlıq qazanıldı. Amma bu, heç də asan olmadı. Onun uğrunda çarpışdığı əzablı yollarda ürək çəkdiyi yükün zərbindən artıq çox şey itirdi. Çox şey!

Lakin, sən demə, əsl əzablı yollar qarşıda imiş. Çünki Azərbaycanın həll olası çox böyük problemləri varmış. İşğal altında olan torpaqlar azad olunmalı, bir milyon iki yüz min məcburi köçkün öz ata-baba yurdlarına qayıtmalıdır. Ümumi işsizlik problemləri həll edilməli, yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün ciddi perspektivlər həyata keçirilməlidir. Əhalinin sosial şəraiti azı 70-80%-ə çatdırılmalıdır.

Bəli, Heydər Əliyevin xəstə ürəyinin bir tərəfi şad idisə, digər tərəfi yenə də acı göynək içində sızılıdaırdı.

Şad ona görə idi ki, o, Azərbaycanı çox ağır bələdan xilas etmişdi. Bu, qardaş qırğını idi. Digər tərəfi ona görə ağrıyırdı ki, o, Ermənistanın işğal etdiyi 17 kv. km torpaqlarının necə olursa olsun azad edilməsinə nail olmalıdır.

Mümkün olarsa, diplomatik yolla, yox, əgər bu yolla alınmasa, onda hər b gücü ilə. Belə ağır yüklər onun həssas, odu qəlbini çox üzürdü. Çox!

Can əritdiyi ali məqsədləri heç də onun könlüncə alınmırdı. Çünki beynəlxalq rinqdə istənilən vaxt Azərbaycanın varlığına müxtəlif zəncirlər bağlanırdı. Hər dəfə bu qarmaqları qoparmaq çox çətin olur. Hiyləgər siyasətin daima simasını dəyişməsi labüd və adi haldır. Beynəlxalq qurum ATƏT-in uzun illər fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, lakin bu müddətdə o, Azərbaycanın Qarabağ probleminin müsbət həll edilməsi üçün heç bir təsir gücü göstərmədi. Mənasız danışıqlar, dəyərsiz ekskursiyalar baş alıb getdi.

Belə boş tarixi bütün tərffüatı ilə aydın dərk edirdi Heydər Əliyev. Bu haqda dəfələrlə, qurumda cəmləşmiş nümayəndələrin məxsus olduğu ölkələrdə yüksək kürsülərdən açıqlamışdı. Həmçinin Azərbaycanın canlı televiziya bağlantısında da. Amma neynəsin ki, onların bütün fikir-düşüncələrini vahid xəttə qərarlaşdırmaq onun imkanı daxilində deyildi. Sadəcə, gücü çatdığı qədər çalışdı, vuruşurdu.

...Ağrılı dünyası içində tək-tənha qalmışdı Heydər Əliyev. Fikir köhləni gah dağa, gah da arana çapırdı. Üzərinə düşən məsuliyyəti nüfuzedicilərin uzaqgörənliyində misqal-misqal ölçməklə sabahdan deyil, elə bu

gündən nəyi necə başlamaq lazım olduğunu götür-qoy edirdi. Və birdən ona elə gəlirdi ki, o, iş otağında yox, nəhayətsiz, ucqar bir səhradadır. Yenə də tənha! Hər tərəf eyni biçim, eyni nəfəsdə. İndi mənzil başına üz tutmaq üçün istiqaməti dəqiq götürmək lazım idi ki, yanlış olmasın.

Qorxulu deyildi. Çovğun ötüşmüşdü. Dinclik, rahatlıq hökmran idi. Addımlamaq asandı. Və getdi də. Çünki yolçu yolunda gərək. Lakin tənha yox. Yol boyu Azərbaycanın ağrılı taleyi içindən qeyri-adi bir cüt göz boylanırdı Ona. Və tale karvanı köksündə Böyük Hökmrana bir-birindən qorxulu Şəhrizad nağılları söyləyirdi. Bu, Tülpan idi. Al-qanına bələnmiş şəhid göynəyi içində ağrıyan Azərbaycanın bütün yaralarını cild-cild vərəqləyirdi Onun qan yaddaşında. Tufanda da, şaxtada da, çiskin, dumanda da susmadı, hər an dil-dil ötdü, danışdı Onunla. Yalnız yağışlar yağanda dinmədi. Sanki əbədi bir heykəllə döndü. Danışan ağrıyan ürəyi oldu. Heydər Əliyev heyretimiz dərəcədə diqqət kəsilmişdi, "Şəhrizad hekayətlərinə." Və özü də qeyri-ixtiyari olaraq, qorxulu nağılların əsl qəhrəmanına çevrildi. Qızıl Kəcavəsinin narın, ipək pərdəsi yönündən nüfuzedicilərin uzaqlara dikmişdi. Üfüqlər çox sakit, lakin olduqca sirli idi.

– Qədim bir zaman vardı...

AZƏRBAYCANIN XƏZƏRSAHİLİ ƏRAZİLƏRİNİN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞAL EDİLMƏSİ

Hələ 1700-cü ildən başlayaraq rus çarı I Pyotr yerlərdəki vəziyyəti öyrənmək üçün Cənubi Qafqaza öz nümayəndələrini göndərirdi. 1716-cı ildə xüsusi ekspedisiya Xəzərsahili vilayətlərin ətraflı təsvirini xəritəyə köçürür və yürüşə gizli hazırlıq görülürdü. Bu dövrdə Səfəvilər dövlətində mərkəzi hakimiyyət xeyli zəifləmiş, separatçılıq meyilləri artmışdı. 1721-ci ildə Hacı Davud üsyan qaldıraraq Şamaxını ələ keçirdi. Türkiyə sultanı Hacı Davudun Şirvan hakimi təsdiq olunmasına razılıq verdi. Səfəvi dövlətinin paytaxtı İsfahanda isə əfqan qəbilələri şah sarayını ələ keçirərək, Sultan Hüseyin başda olmaqla, bütün Səfəvi xanədanını həbsə aldı, təkə şahın oğlu Təhmasib qaçmağa imkan tapdı. O, İranın şimal əyalətində özünü II Təhmasib (1722-1732) adı ilə şah elan etdi.

1722-ci ilin yazında I Pyotr böyük bir qoşunla Həştər-xandan yürüşə başladı. I Pyotr Azərbaycan dilində "Manifest" nəşr edərək Şirvana və Xəzərsahili vilayətlərə göndərdi. 1722-1723-cü illərdə Dərbəndin, Bakının, Salyanın və Rəştin tutulması ilə Xəzərsahili vilayətlərin Rusiyaya birləşdirilməsinin birinci mərhələsi başa çatdı.

Rusiya imperiyası bu ərazilərdə möhkəmlənmək üçün hərbi-diplomatik və inzibati idarəetmə sahəsində tədbir-

lər gördü. Xəzərsahili ərazilərə yeni qüvvələr və hərbi ləvazimat göndərilmişdi.

XVIII əsrin 20-30-cu illərində Rusiyanın Azərbaycanın Xəzərsahili vilayətlərinə yiyələnmək təşəbbüsü qəti müqavimətə rast gəlir və Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi təxminən bir əsrə qədər ləngidilir.

1723-cü ilin yazında türk ordusu Kartli və Kaxetiyanı tutduqdan sonra Gəncə, Şamaxı və Bakı üzərinə hərəkət etdi. Türk ordusunun irəliləməsi rus dövlətinin mənafeyi üçün ciddi təhlükə yaradırdı. 1724-cü il iyunun 12-də rus hökuməti Türkiyə ilə sülh imzalamaqla, 1723-cü il 12 sentyabr tarixli Peterburq müqaviləsi şərtlərinin təsdiq edilməsinə və Dərbənd, Bakı, Salyan, Lənkəran, Rəşt, Ənzəli və s. Rusiyaya ilhaq edilməsi faktının qəbul olunmasına nail oldu.

1724-cü ilin avqustunda türk qoşunları Naxçıvan, 1725-ci ilin iyulunda isə Təbriz üzərinə böyük qüvvə ilə hücum edir. Təbriz şəhəri tutulduqdan sonra 1725-ci ilin dekabrında Ərdəbil türk ordusu tərəfindən ələ keçirilir. Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarında türk inzibati idarələri yaradılaraq, çoxlu vergi və mükəlləfiyyətlər təyin edilir.

Əfşar tayfasından çıxmış məşhur sərkərdə Nadir İranda əfqan tayfalarını qovaraq II Təhmasibi taxtdan salmış və onun dörd aylıq oğlunu III Abbas adı ilə şah elan etmişdi. 1736-cı ilin fevralında Muğanda keçirilən qurultayda vəfat etmiş kiçik yaşlı III Şah Abbasın yerinə Nadir şah seçilir.

Beləliklə, Səfəvi sülaləsi hakimiyyətdən kənarlaşdırılır. 1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra ayrı-ayrı xan, sultan, məlik və bəylər öz müstəqilliyini qorumağa çalışır və qüvvələri birləşdirərək, vahid Azərbaycan dövləti yaratmaq siyasəti aparan xanlara qarşı çıxış edirdilər.

Şimali Azərbaycan xanlıqları içərisində ən qüvvətli Şəki, Qarabağ və Quba xanlığı idi. Cənubi Azərbaycan ərazisində isə Urmiya, Qarabağ, Xoy, Maku xanlıqları daha böyük əhəmiyyətli feodal dövlətləri olmuşdur. Daha kiçik dövlət birləşmələri olan Qəbələ, Ərəş, İlisu, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları Dağlıq Qarabağ məlikləri xanlıqlarından asılı idilər.

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞAL EDİLMƏSİ

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazda daha artıq siyasət yeritməyə başladı. 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstan Rusiyaya birləşdirildi. Rus çarı Gürcüstanın ardınca Azərbaycanı ələ keçirmək niyyətində idi. Qafqazda rus qoşunlarının baş komandanı olan general Sisiyanov Azərbaycanı işğal etmək üçün hərbi plan hazırlamağa başladı. İlk hədəfi böyük hərbi-strateji əhəmiyyətə malik Car-Balakən oldu. 1803-cü ildə rus qoşunları Car-Balakən camaatının müqavimətini qırdı. 1803-cü ilin aprel ayının 12-də onların nümayəndəsi Tiflisdə rus

hökuməti nümayəndələri ilə müqavilə imzaladılar. Müqavilənin şərtlərinə görə, Car-Balakən camaatı Rusiyanın ali hakimiyyətini qəbul etməli, hər il çar xəzinəsinə 220 rub. ipək verməli və rus qoşunlarının orada yerləşdirilməsinə şərait yaratmalı idi. Rusiya hökuməti öz növbəsində Car-Balakənin daxili işlərinə qarışmalı idi. 1804-cü ildə Gəncə xanlığının ciddi müqavimətinə baxmayaraq, şəhər rus qoşunları tərəfindən zəbt edilib inzibati dairəyə çevrildi.

1805-ci il mayın 14-də Gəncə yaxınlığındakı Kürəkçay adlı yerdə Sisiyanovla Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xan arasında andlı öhdəlik imzalandı. Müqaviləyə görə, Qarabağ xanı Rusiya çarının vassalı olur, xarici dövlətlərlə müstəqil münasibətlər saxlamaq hüququndan Rusiya çarının xeyrinə imtina edirdi. Öz növbəsində müqavilənin ikinci maddəsində çar Qarabağ xanlığının və onun varislərinin ölkəsinin bütövlüyünün saxlanılmasına zəmanət verirdi.

1806-cı ildə Bakı və Quba, 1809-cu ildə isə Talış xanlığı Rusiyaya qatılır. Müstəmləkəçilər 1805-ci ildə Şirvan xanlığını, 1806-cı ildə isə Bakını işğal etmişdilər. Azərbaycanın şimal ərazisində üsyanlar yatırıldıqdan sonra Quba və Dərbənd əraziləri də Rusiyaya qatıldı.

1804-cü ildə başlanmış Rusiya-İran müharibəsi 1813-cü ilin oktyabr ayının 12-də Qarabağın Gülüstan kəndində sülh müqaviləsi imzalanması ilə başa çatdı. Gülüstan

müqaviləsi Azərbaycanın Rusiya və İran tərəfindən iki yerə bölünməsinin başlanğıcı oldu.

1826-cı ildə yeni Rusiya-İran müharibəsi başladı. Rus qoşunları İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını işğal edib, 1827-ci ilin sonlarında Azərbaycanın cənub torpaqlarına da hücum keçdi. Onlar tezliklə Urmiya və Ərdəbili tutdular. 1828-ci ilin fevral ayının 10-da Təbrizdən cənubda yerləşən Türkmənçay kəndində Rusiya ilə müqavilə imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları da daxil olmaqla, Cənubi Qafqaz qəti şəkildə Rusiyaya birləşdirildi. Müqavilə cəmi 16 maddədən ibarət idi. 15-ci maddə İranda yaşayan ermənilərin Azərbaycana köçürülməsini nəzərdə tuturdu.

İctimai quruluş

Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldıqdan sonra xanların, həmçinin Rusiya tərəfinə keçməkdən imtina edib İrana və Türkiyəyə qaçmış feodalların torpaqları dövlət xəzinəsinin ixtiyarına keçmişdi. Bu torpaqlarda yaşayan və onu becərən kəndlilər dövlət xəzinəsinin ixtiyarına keçmişdilər. Belə kəndliləri dövlət kəndliləri adlandırırdılar. Dövlət torpaqları ilə yanaşı, mülk sahibi olan feodal və bəy torpaqları da var idi. Feodallardan hüquqi cəhətdən asılı olan həmin torpaqları becərən kəndlilər isə sahibkar kəndliləri hesab olunur-

dular. Çar Rusiyası torpaqları əsasən dövlətin ixtiyarında cəmləşdirdiyinə görə, say etibarilə sahibkar kəndlilər dövlət kəndlilərindən təxminən üç dəfə az idi. Sahibkar və dövlət kəndliləri rəiyyətlərə və rəncbərlərə bölünürdülər. Xanlıqlar dövründə olduğu kimi rəiyyətlər xəzinə və bəy torpaqlarını öz əmək alətləri ilə becərir, götürdükləri məhsulun bir hissəsini xəzinəyə, yaxud feodala verirdilər. Rəncbərlərin isə tamamilə asılı təbəqə kimi nə torpağı, nə də əmək aləti var idi. Onlar hüquqi cəhətdən də rəiyyətlərdən fərqlənir, daha ağır vəziyyətdə yaşayırdılar.

Azərbaycan kəndlilərinin istifadəsində olan torpaqlar onun ailəsinin ehtiyaclarını ödəmirdi. Digər tərəfdən isə çar hökuməti erməniləri və Rusiyanın müxtəlif yerlərindən əhali-ni Azərbaycana köçürür, ən yaxşı torpaqları onların istifadəsinə verirdi. Bəzən isə elə hallar olurdu ki, yerli kəndlilərin istifadəsindəki torpaqların bir qismi onlardan alınıb gəlmələrə verilir. Bu isə Azərbaycan kəndində aztorpaqlı və tamamilə torpaqsız kəndlilərin sayının artmasına səbəb olurdu.

Rusiya imperiyası Azərbaycanı öz imperiyasına qatdıqdan sonra yerli şəraiti iqtisadi siyasətlə bağlı olaraq, buranın istehsal və maliyyə imkanlarını dəqiq öyrənməyə başladı.

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA 1905-1911-Cİ İLLƏR DEMOKRATİK MİLLİ-AZADLIQ HƏRƏKATI

İran rejimi Cənubi Azərbaycan ərazisini şah hakimiyyətinin aqrar xammal bazası əlavəsinə çevirmiş, əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində kənd və icma torpaqlarının böyük hissəsi fars məmurlarının, iri mülkədarların və ali ruhanilərin əsas gəlir mənbəyi olmuşdur. Fars hakimləri, yerli mülkədar-ərbablar Cənubi Azərbaycanda yüzlər, bəzən isə minlərlə kəndə sahib idilər.

Cənubi Azərbaycan əhalisi, zəhmətkeş kəndlilər hüquqsuz təbəqə kimi tamamilə fars satraplarının və mülkədarların hakimiyyətindən əzab çəkirdi. Hətta kəndlilər öz ağalarının icazəsi olmadan oğlunu evləndirə, qızınıərə verə bilməzdi. Mülkədar kəndlini döyə, həbs edə və yaşadığı yerdən sürgün edə bilərdi.

Şah hökuməti Cənubi Azərbaycanda çoxsaylı vergilər toplayırdı. Kəndlilər 50-yə qədər müxtəlif vergilər və rəntə ödəməli olurdular.

Cənubi Azərbaycanın 1896-cı ildən 1906-cı ilə qədər canişini olmuş şah taxt-tacının vəliəhdi Məmmədəli Mirzə yerli əhaliyə qarşı soyğunçu siyasət aparır və onları hüquqlardan belə məhrum edirdi. Xalq Cənubi Azərbaycanı tərk edərək işləmək üçün yer axtarırdı. Şimali Azər-

baycana məcburiyyət üzündən gəlmiş mövsümi işçilər Bakının neft sənayesində çalışanların 22%-ni təşkil edirdilər.

1905-ci ildə xalq şah rejiminə, qacarlar sülaləsinin zülmünə, ümumilikdə despotizmə qarşı mübarizəyə qalxdı. Cənubi Azərbaycan, onun paytaxtı Təbriz Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını müəyyən etmək hüququnun mərkəzinə çevrildi. Bu mübarizəyə İranın demokratik təbəqəsi də qoşuldu. Artıq silahlı mübarizə yetişirdi.

Şah hökuməti 1906-cı il avqustun 5-də bəzi güzəştlər etməyə məcbur olur. Belə ki, Məclisin çağırılması və Konstitusiyanın qəbul edilməsi barədə qanun verilir.

Cənubi Azərbaycanda olan deputatlar Məclisdə demokratik qrupda təmsil olunurdular. Onlar despotizmin ləğv edilməsi və yeni islahatlarla ölkənin dövlət quruluşunun demokratikləşməsinə çalışırdılar. Tacirlər, ruhanilər və digər yuxarı silkdən olanlar Məclisin çağırılması və Konstitusiyanın qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq inqilabın dayandırılmasını və inkişaf etdirilməsinin qarşısının alınmağını tələb edirdilər. Lakin xalq hərəkatı öz inkişafı ilə davam edirdi.

1906-cı ilin sentyabrında Təbrizdə Azərbaycan dövlət tarixində özünəməxsus idarəetmə orqanı – əncümənlər yaranırdı. Hərəkata başçılıq etmək üçün yaranmış inqilabi-demokratik qurum olan əncümənlər Təbrizdən sonra Xoy,

Salmas, Sərab, Culfa, Mərənd və digər şəhərlərdə təşkil edilərək hakimiyyəti öz əlinə alır. Əncümənlər inzibati hakimiyyəti özlərində birləşdirərək, məhkəmə hakimiyyətini yaradılar. Onlar Təbriz və digər şəhərlərdən gələn şikayətçiləri araşdırıb qərar çıxarırdı. Təbriz şəhər əncüməni özünüidarə orqanı kimi şah hakimiyyəti orqanlarına tam nəzarət edirdi. Əncümənlər şəhərdəki qiymətləri tənzimləyir, çörək, ət və digər ərzaqların qiymətini aşağı salaraq möhtəkirlərin və iri mülkədarların əmlakını müsadirə edirdi.

1907-ci ildən Təbriz əncüməni tədricən Cənubi Azərbaycana nəzarət etməyə başlayır. İran Məclisinə daha çox təsir etməyə başlayan əncümən ölkədə demokratik dəyişikliklərin keçirilməsini, irticaçı məmurların vəzifələrindən kənarlaşdırılmasını, Cənubi Azərbaycana muxtariyyət verilməsini tələb edirdilər.

Əncümənlərdən başqa, Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının inqilabi orqanı-mücahidlərin mübarizə dəstəsi yaradılmışdı.

Təbriz mücahidləri Cənubi Azərbaycanın demokratik təbəqələrinin inqilabi mərkəzinə çevrilmişdi. Onlar səylə xalq arasında inqilabi təbliğat aparır, xalqın istək və arzularını ifadə edirdilər.

1906-cı ilin sonlarında vəfat etmiş Müzəffərəddin şahın yerinə hakimiyyətə oğlu Məhəmmədəli Mirzə keçir. Xalq hərəkatını yatırımağa cəhd edən şah ciddi müqavimətlə

rastlaşır. 1907-ci ilin fevralında Təbrizdə tətillər başlayır.

Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalından olan kiçik torpaq mülk sahibinin oğlu Səttarxan demokratik hərəkatın önündə gedirdi. 1907-ci ildən Təbrizdə könüllü fədai dəstələri yaradılır. Fədailər inqilabi hərəkatın əsas hərbi qüvvələrini təşkil edirdilər.

1906-cı ilin oktyabrında Təbrizdə "Əncümən" adlı qəzet və "Azərbaycan" jurnalı nəşr edilir.

1907-ci ildə şah rejimi Qaradağ hakimi Rəhim xanı Təbrizin üzərinə göndərir. Fədailər düşməni məğlub edərək, geri oturdurlar. 1907-ci ilin dekabrın 7-də Təbriz əncüməni vali Məhəmmədəli şahın hakimiyyətini tanımaqdan imtina edir və Təbrizdə bütün hakimiyyəti öz üzərinə götürür.

1908-ci ildə Maku və Ərdəbil istisna olmaqla, fədailər bütün Cənubi Azərbaycanı azad edirlər. Rəşt şəhərində üsyan etmiş xalq hakimiyyətə yiyələnir.

1909-cu ildə ingilis qoşunları İranın cənub limanlarına daxil olur. 1907-ci il Rusiya-İngiltərə müqaviləsinə uyğun olaraq İranın şimalını öz təsir dairəsinə daxil etmiş Rusiya Təbriz şəhərini tutur.

Çar qoşunları xalqdan qorxaraq fədailəri tərksilah etməyə cürət etmirlər.

Rusiya və İngiltərənin təzyiqindən sonra 1910-cu ilin aprelində Səttarxan Təbrizi tərksilah edərək Tehrana gəlir. Tehran polisinin basqını erməni-daşnak Yefrem Səttarxandan iki

gün ərzində silahları təhvil verməyi tələb edir. Lakin əvəzində fədailər 1910-cu ilin avqustunda Tehranın "Atabəy" parkında müdafiə istehkamını quraraq müqavimət göstərirlər. Hökumət qoşunları ağır döyüşdən sonra parkı ələ keçirir, fədailər və yaralanmış Səttarxanı həbs edirlər.

1911-ci ilin payızında Cənubi Azərbaycanın digər ərazilərində şah rejimi ilə fədailər arasında qanlı döyüşlər olur. Dekabrda isə hökumət qoşunları Təbrizi mühasirəyə alır. Cənubi Şücaüdüvlənin silahlı dəstələri yalnız 1912-ci ilin yanvarında fədailərin müqavimətini qıra bilir.

1905-1911-ci il Cənubi Azərbaycan inqilabı Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq mübarizəsi tarixinin ən şanlı səhifələrindən biridir. Təbriz əncüməni xalqın qələbəsini təmin edə bilməsə də, özünüidarə orqanlarının yaradılması, sosial sahədəki tədbirlər, xalqın özünü dərk etməsi, inqilabi şüurunun artması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

XIX əsrin əvvəllərindən Rusiya imperiyasının tərkibində olan Azərbaycan 1918-ci il mayın 28-də müstəqilliyini elan edərək Şərqdə ilk demokratik respublikanı yaratdı. ADR-in yaranmasının bir sıra siyasi və hüquqi əsasları mövcud olmuşdur. Xalqın milli mənlük şüurunun artması, müstəmləkə əsarətindən qurtulmaq, öz milli dövlətini yaratmaq, demokratik respublika idarəsinin formasına üstünlük vermək, az vaxt ərzində dövlət mexanizmini, qanunvericilik, idarəetmə və hüquq institutlarını təşkil et-

mək Azərbaycan xalqının XX əsrin əvvəllərində ən böyük nailiyyəti olmuşdur.

Rusiyada bolşevik çevrilişindən sonra dövlət aparatı tamamilə dağılır və yaranmış Zaqafqaziya Seymi də heç bir iş görə bilmirdi. Digər tərəfdən 1918-ci il aprelin 25-də yaradılmış Bakı Quberniya Xalq Komissarları Soveti ("Bakı Kommunası") Ümumrusiya Mərkəzi Hökumətini Azərbaycanda təmsil edərək onun qəbul etdiyi bütün dekret və qərarları özü üçün vacib bilirdi. Bakı Sovetinin daşnak-bolşevik qüvvələri Bakıdakı mart soyqırımını hadisələrini Azərbaycanın digər ərazilərində davam etdirdiyinə görə Zaqafqaziya Seymi Bakı Xalq Komissarları İcraiyyə Komitəsinin sədri C.Şaumyanla danışıqlar aparmaq üçün nümayəndələrini Bakıya göndərdi. C.Şaumyan heç bir danışığa girməyərək azərbaycanlı nümayəndəni dərhal həbs etdirdi. Seym sədrinin müavini, erməni nümayəndəsini isə geriye – Tiflisə qayıtdı. Zaqafqaziyada federativ dövlətin yaradılmasının perspektivsizliyi məlum oldu. 1918-ci ilin mayın 27-də Seymin müsəlman üzvləri fəvqəladə yığıncağa toplaşaraq Azərbaycan Milli Şurası yaratdıqlarını elan etdilər. Müsəlman fraksiyası bütövlükdə Milli Şuranın tərkibinə daxil olaraq M.Ə.Rəsulzadəni sədr seçdi.

Milli Şuranın yaranması və onun tərəfindən müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikasının (I respublika) elan edilməsi hüquqi cəhətdən əsaslandırılmış proses

idi, çünki 1917-ci il noyabrın 26-28-də Ümumrusiya Müəssislər Məclisində keçirilmiş seçkidə iştirak etmiş Azərbaycan xalqı öz səlahiyyətli nümayəndələrini ali orqana tam hüquqi əsaslarla seçmişdir. Həmin səlahiyyətli nümayəndələr Milli Şuranın Azərbaycanın idarə olunmasında tam məsuliyyəti üzərlərinə götürdüklerini bildirərək, 9 nəfərdən ibarət icra orqanı – İdarə Heyətini təşkil etməyə başladılar. İdarə Heyətinin icra orqanları yaradıldı. F.Xoyski icra orqanının sədri seçildi. Mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının ilk iclası oldu. İclasda Zaqafqaziya Seyminin buraxılması və Gürcüstanın müstəqilliyinin elan olunmasından sonra Azərbaycanın vəziyyəti müzakirə edildi. Milli Şura 24 səsle Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqda qərar qəbul etdi və "İstiqlal bəyannaməsi"ni (Milli and) elan etdi. Müstəqillik haqqındakı aktda deyilirdi ki, böyük Rusiya inqilabı gedişində Rusiyada dövlət orqanizminin ayrı-ayrı hissələrinin dağılması və rus ordusunun Zaqafqaziyanı tərk etməsi ilə burada yeni siyasi vəziyyət yaranmışdır. Taleləri öz ixtiyarına buraxılmış Zaqafqaziya xalqları Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasını yaratdılar. Lakin siyasi hadisələrin sonrakı gedişində gürcü xalqı Zaqafqaziya Federativ Respublikasının tərkibindən çıxmağı və müstəqil Gürcüstan Demokratik Respublikası yaratmağı münasib bildi. Rusiya və Osmanlı imperiyası arasındakı müharibənin

dayandırılması, eyni zamanda ölkə daxilindəki görünməmiş anarxiyanın ləğvi ilə bağlı olan Azərbaycanın mövcud siyasi quruluşu Azərbaycan xalqlarını düşdükləri ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün Şərqi və Cənubi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycanın öz dövlət orqanizmini yaratmaq zərurətini qarşıya çıxarır.

Buna əsasən, xalq səsverməsi yolu ilə seçilmiş Azərbaycan Milli Şurası elan edir:

Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqları suveren hüquqlara malikdirlər, Cənubi və Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan tamhüquqlu müstəqil dövlətdir.

Müstəqil Azərbaycanın siyasi quruluş forması demokratik respublikadır.

Azərbaycan Demokratik Respublikası bütün millətlər, xüsusilə qonşu xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmağa çalışır.

Azərbaycan Demokratik Respublikası öz sərhədləri daxilində milliyətindən, dinindən, sosial vəziyyətindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar təmin edir.

Azərbaycan Demokratik Respublikası öz ərazi daxilində yaşayan bütün millətlərə azad inkişaf üçün geniş imkanlar verir.

Müəssislər Məclisi çağırılana kimi bütün Azərbaycanın idarəsi başında xalq səsverməsi yolu ilə seçilmiş Mil-

li Şura və onun qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti hökumət durur.

Milli Şura Müvəqqəti hökuməti təşkil etməyi F.Xoyskiyə tapşırırdı. Həmin gün F.Xoyski Milli hökumətin tərkibini elan etdi. İlk hökumətin tərkibində X.Xasməmmədovun başçılıq etdiyi Ədliyyə Nazirliyi də daxil edilmişdi. Beləliklə, ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının (I respublika) elan edilməsi, Azərbaycan xalqının çoxdan arzusunda olduğu müstəqillik ideyasının gerçəkləşməsi idi.

1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Demokratik Respublikasının varisliyi (I respublika), 1920-ci ildə ictimai quruluşu və dövlət idarəçilik formasının dəyişdirilməsi ilə yeni Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası (II respublika) və 1991-ci ildə isə müstəqil Azərbaycan Respublikasının (III respublika) rəsmi elan edilməsi ilə tamamlanır. Azərbaycan xalqını və onun dövlətini təmsil etmək hüququ müvafiq olaraq göstərilən respublikaların (sovet rejimi dövründə istisnaların olmasına baxmayaraq) ali hakimiyyət orqanlarına məxsus olmuş və hazırda da məxsusdur.

İyunun 16-da Müvəqqəti hökumət Tiflisdən Gəncəyə köçdü. 4 iyun 1918-ci il hərbi yardım müqaviləsinə uyğun olaraq Azərbaycanda olan Türkiyə qoşunlarının komandanı Nuru paşa Milli Şura üzvlərini qəbul etməkdən imtina etdi. Milli Şuraya etinasızlıq hökumət böhranına səbəb oldu. İyunun 17-də Milli Şura üç mühüm qətnamə ilə böhr-

randan çıxmağa çalışdı. Birinci qətnaməyə görə yeni yaradılmış ikinci hökumətə yenə də F.Xoyski başçılıq edirdi. İkinci qətnamə yeni Müvəqqəti hökumətin hüquqi vəzifələrinə aid idi. Qətnamədə göstərilirdi ki, Müvəqqəti hökumət dövlət müstəqilliyini və mövcud siyasi azlıqları ləğv etmək, aqrar islahat və digər mühüm məsələlər barəsində qanunları dəyişmək səlahiyyətinə malik deyildir və yaxın 6 ay ərzində Müəssislər Məclisinin çağırılmasını təmin etməlidir. İdarəetmənin digər məsələlərində isə hökumət tam sərbəstdir. Üçüncü qətnamə Milli Şuranın buraxılması barədə idi. Qətnamədə deyilirdi ki, Azərbaycanın ağır daxili və xarici vəziyyətini nəzərə alaraq bütün hakimiyyət F.Xoyskinin başçılığı ilə yeni yaradılmış hökumətə verilir, hökumət isə hakimiyyəti qısa müddətdə çağırılmalı olan Müəssislər Məclisindən başqa heç bir orqana verə bilməzdi. Beləliklə, iyun böhranı aradan qaldırıldı. Müvəqqəti hökumət bütün Azərbaycana nəzarət etmək üçün Bakı şəhərini daşnak-bolşevik işğalından qurtarmalı idi. İyunun əvvəllərində Azərbaycanda hərbi-siyasi vəziyyət daha da mürəkkəbləşdi. Ayın 7-də Bakı Sovet qoşunları Gəncə istiqamətinə hücumla başladılar. Bakı quberniyasına nəzarət edən Xalq Komissarları Soveti Moskvanın göstərişi ilə bütün Azərbaycanda bolşevik rejiminin qurulmasına çalışırdı.

Azərbaycan Milli Şurasının "İstiqlal bəyannaməsi" Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918-ci il

mayın 29-da keçirilmiş iclasında müzakirə edildi və qətnamə qəbul edilməsi ilə nəticələndi. Qətnamədə göstərilirdi ki, biz (Bakı Soveti) öz müqəddəratımızı inqilabçı Rusiyanın müqəddəratı ilə bağlayırıq. Zaqafqaziyanın Rusiyadan ayrılmasını mümkün hesab etmir, belə qüvvələrə (ADP-ə) qarşı mübarizə aparacağımızı bildiririk.

1918-ci il mayın 28-də RSFSR Xalq Komissarları Soveti neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bakı Xalq Komissarları Soveti isə Sovet hökumətinin bu qərarına əsasən 1918-ci il iyunun 2-də Bakı neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında dekret verdi. Neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında dekretin ardınca iyunun 5-də Xəzər ticarət donanmasının milliləşdirilməsi haqqında dekret elan edildi. Hər iki dekret sahibkarlar tərəfindən müqavimətlə qarşılandı.

Bakı Xalq Təsərrüfatı Şurası yanında milliləşdirilmiş bütün neft istehsalı və emalı müəssisələrini idarə etmək üçün xüsusi kollegiya təşkil edildi. Lakin bütövlükdə Bakı quberniyasında fabrik və zavodlar dayanmış və bu, işsizlərin sayının artmasına səbəb olmuşdu.

RSFSR Bakı bolşevikləri ilə birlikdə sovet hakimiyyətini bütün Cənubi Qafqazda yaymağa hazırlaşdı. Erməni-daşnak hərbi hissələri həvəslə Bakı Soveti qoşununun tərkibinə daxil edilirdi. Komanda heyəti də vaxtilə çar ordusunda xidmət etmiş daşnak zabitinin təsiri altında idi.

Mərkəzdən Bakı bolşeviklərinə müntəzəm olaraq hərbi yardım göndərilirdi. Bakı Soveti qoşununa qısa müddətdə hərbi işdə səriştəsi olmayan 18 min nəfər cəlb edildi. Sovet Rusiyasının havadarlıq etdiyi Bakı Soveti Azərbaycan Demokratik Respublikasını məhv etmək üçün bütün qüvvələrini səfərbər edirdi.

Azərbaycan hökuməti Azərbaycan dövlətini xilas etmək üçün 1918-ci il iyunun 19-da hərbi vəziyyət elan etdi. Müsəlman korpusu "Əlahiddə Azərbaycan korpusu" adlandırıldı. İyulun 1-də Göyçay ətrafında məğlub edilən Bakı Soveti qoşunlarının Gəncəyə hücumunun qarşısı alındı. İyulun 20-də Şamaxı istiqamətində məğlub olan A.İ.Mikoyan teleqrafla Bakı Sovetinə bildirdi ki, briqadanın səylərinə baxmayaraq, erməni daşnak Amazaspın piyadaları mövqelərini tərk edib geri çəkilməmişdir. İyulun axırlarında isə Milli Ordu hissələrinin Bakı ətrafında mövqeləri möhkəmlənirdi.

1918-ci il iyunun 16-da Bakı Sovetinin fəvqəladə iclası oldu. İclasda ingilislərin Bakıya çağırılmasını təklif edən qətnamə rədd edildi. Bakı Xalq Komissarları Soveti Sovet Rusiyasına müraciət edərək, ordu göndərilməsini xahiş edirdi.

İyunun 25-də Bakı Sovetinin fəvqəladə geniş iclası oldu. Yenidən ingilislərin Bakıya çağırılması məsələsi gündəlikdə idi. İngilisləri Bakıya çağırmaq qərarı səs çoxluğu ilə qəbul edildi. M.Əzizbəyov, doğrudan da, Bakı Soveti

hökumətinin yad bir qurum olduğunu ifadə edirdi: "Biz iki dildə danışırıq, buna görə də bir-birimizi anlamırıq. Birimiz Federativ Sovet (Rusiya) Respublikası dilində danışır, digərlərimiz isə Müəssislər Məclisi (Milli hökumət) dilində".

1918-ci il iyulun 31-də C.Şaumyan başda olmaqla Bakı Xalq Komissarları Soveti vəziyyəti müzakirə etdikdən sonra öz səlahiyyətlərini üzərindən götürməyi qərara alaraq istefa verdi.

1918-ci il avqustun 1-də Bakıda Sovetlərin Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin Direktoriyası (Sektrokaspi) adlanan hakimiyyət orqanı yaradıldı. Sektrokaspi diktaturasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi əsasən daşnak, eser və menşeviklərdən ibarət idi. Diktatura İranda kə ingilis hərbi hissələrini Bakıya dəvət etdi.

Sektrokaspi rejimi avqustun 28-də Bakı Sovetinə seçkilər keçirdi. Seçkilər vasitəsilə öz hakimiyyətini möhkəmləndirməyə çalışan Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi heç bir müvəffəqiyyət əldə edə bilmədi. Sektrokaspi diktaturasının əhali arasında dayağı yox idi.

Sentyabrın 15-də Azərbaycan hərbi hissələri Bakıya daxil oldular. Bir gün əvvəl isə Derstervilik ingilis qoşun hissələri Bakıdan Ənzəliyə yola düşmüşdü. Onların ardınca Sektrokaspi diktaturası üzvləri və Bakı Soveti Komissarları şəhəri tərk etdilər.

Sentyabrın 17-də Milli Hökumət Gəncədən Bakıya köçdü. Birinci dünya müharibəsinin sona yaxınlaşması, Türkiyənin məğlub tərəf kimi 30 oktyabr Mudros barışıqı imzalaması noyabrın 17-də türk qoşunlarının Bakını tərk etməsi ilə nəticələndi. Azərbaycanda ingilis ağalığı dövrü başladı. İngilis generalı Tomson bəyanatla çıxış edərək özünü general-qubernator elan etdi və şəhər idarəçiliyini öz əlinə aldı. Azərbaycanın de-yure tanınması məsələsinin isə Paris sülh konfransında həll olunacağını bildirdi. Tomson hələ də Qafqazı ingilislərin müttəfiqi olan Rusiyanın bir hissəsi hesab edirdi. Gəncə, Şuşa və Naxçıvanda ingilis qoşun hissələri yerləşdirildi. Azərbaycan xalqının sərvəti olan neftə sahiblik ingilislərin əlinə keçdi. Onlar 30 milyon pud neft daşıyıb apardılar.

Bununla belə, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində əhəmiyyətli bir hadisə baş verdi. Beş aylıq fasilədən sonra toplanan Azərbaycan Milli Şurası yenidən işə başlayaraq parlamentin yaradılması haqqında qanun qəbul etdi.

Üçüncü F.Xoyski hökumətini tanıyan general Tomsonun bəyanatı "vahid və bölünməz Rusiya" bayrağı altında çıxış edən qüvvələrin pozucu fəaliyyətini daha da gücləndirirdi. Belə ki, onlar 1919-cu ilin yanvarında Bakıda oyuncaq "Qafqaz-Kaspi hökumətini" yaratdılar. Qafqazdakı müttəfiq qoşunların komandanı general Milton F.Xoyskini qəbul edərək Qafqazda yaradılacaq dövlətlə-

rin daxili işlərinə qarışmayacağını bildirdi. Beləliklə, L.Biçeraxovun oyuncaq "Qafqaz-Kaspi hökumətinin" taleyi həll edildi. 1919-cu il fevralın 28-də Biçeraxovun qoşunları 24 saat ərzində Bakını tərk etdilər, erməni-daşnak dəstələri isə tərk-silah olundu.

1919-cu ilin avqustunda general Tomsonu əvəz etmiş general Korinin başçılığı ilə ingilis qoşunları Azərbaycanı tərk etdilər. 1920-ci ilin yazında Azərbaycanda xarici və daxili vəziyyət mürəkkəbləşdi. Sovet Rusiyasının ADR-ə təzyiqi daha da güclənmişdi. Onlar öz hərəkətlərini daşnak Ermənistan ilə sıx əlaqələndirirdilər. Moskvanın təhriki ilə 1920-ci ilin martında ermənilər Qarabağ və Gəncəbasarda qiyam qaldırdılar. Azərbaycan hökuməti daşnakların törətdiyi soyqırımın qarşısını almaq məqsədi ilə hərbi hissələri Qarabağa göndərməyə məcbur oldu. Şimal sərhədləri tamamilə müdafiəsiz qaldı.

Azərbaycan KPMK Azərbaycan parlamentinə hakimiyyəti təhvil vermək barədə ultimatum verdi. Parlament aprelin 27-də toplanaraq hakimiyyətin təhvil verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 23 ay mövcud olmuş Azərbaycan Demokratik Respublikası süqut etdi.

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN 1917-1920-Cİ İLLƏRDƏ

1917-ci il fevral burjuva-demokratik inqilabının Rusiyada çarizmi devirməsi Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq

hərəkatının yüksəlməsinə öz təsirini göstərdi. 1917-ci ilin aprelinde Təbrizdə demokratik yönümlü qəzetlər nəşr olunmağa başladı.

İyun ayında Təbriz şəhərində 1905-1911-ci illər milli-azadlıq hərəkatında qəhrəmanlıqla həlak olmuşların şəərəfinə böyük izdihamlı mitinq oldu. Nümayişçilər "Azad Azərbaycan", "Azad İran" şüarı ilə şəhidlərin qəbirlərini yad etdilər.

Bütün İranda demokratik hərəkat başlandı. Cənubi Azərbaycanda Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılıq etdiyi milli azadlıq hərəkatı xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Cənubi Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının lideri Xiyabani 1880-ci ildə Təbriz yaxınlığındakı Xamnə kəndində tacir ailəsində doğulmuşdur. Dini təhsili olan Xiyabani rus və fransız dillərini mükəmməl bilirdi, fəlsəfə, riyaziyyat və astronomiya elmlərini yaxşı mənimsəmişdi. Şeyx Məhəmməd Xiyabani Rusiya imperiyasında bir qədər yaşamış, 1905-1911-ci illər Cənubi Azərbaycan milli hərəkatında fəal iştirak etmiş və təqiblərə məruz qalmışdır. İran Məclisinin 1909-1911-ci illərdə deputatı olmuş Xiyabani öz xalqının milli hüquqlarının müdafiə olunmasına çalışmışdır.

1917-ci ilin may ayında Xiyabani Tiflisə gəlmiş və Qafqazdakı inqilabi hadisələrlə yaxından tanış olmuşdur. İyunun ortalarından başlayaraq Təbriz şəhərində şah rejimi əleyhinə çıxışlar başlamışdır. Təbriz qubernatoru Tehrana

qaçmağa məcbur olur. Azərbaycanın digər şəhərləri də azadlıq hərəkatına qoşulur. Ərdəbil şəhərinin inqilab komitəsi Azərbaycan xalqını silahlı mübarizəyə çağırırdı.

1917-ci ilin avqustunda İran rejiminə və fars zülmünə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə 480 nəfərin iştirak etdiyi demokratik təşkilatların konfransı çağırıldı. Cənubi Azərbaycanın bütün şəhərlərinin iştirak etdiyi konfransda vilayət komitəsi seçilərək demokratik hərəkatın inkişaf perspektivlərini müəyyən etdi. Konfransın qərarı ilə Xiyabaninin başçılıq etdiyi Azərbaycan Demokratik Partiyası yaradıldı. "Tərəddüd" ("Yeniləşmə") qəzeti partiyanın mərkəzi orqanı oldu.

Azərbaycan Demokratik Partiyası Cənubi Azərbaycanı azad etmək və demokratik dövlət qurmağı əsas məqsəd hesab edirdi. Partiya xırda və orta burjuaziyanın, sənətkarların, kəndlilərin və ziyalılının maraqlarını ifadə edirdi.

Cənubi Azərbaycan milli azadlıq hərəkatına kömək məqsədilə 1917-ci ilin yazında Bakıda "Ədalət" təşkilatı yaradıldı.

1917-ci ilin payızında Cənubi Azərbaycanın şərq rayonlarında hərəkat güclənir. Burjuaziya və mülkədarların mənafeyini ifadə edən Kiçik xanın başçılığı ilə "İttihadi islam" təşkilatı yaradıldı. Şah rejimi Kiçik xana qarşı dəfələrlə hökumət qoşunları göndərsə də, hər dəfə məğlub edilirdi.

İngilis komandanlığı 1918-ci ildə İranda öz mövqelərini möhkəmləndirə bilmişdi. 1919-cu il avqustun 9-da Vüsuquddövlət hakimiyyəti Britaniya ilə saziş bağladı. Müqavilə İran Məclisində təsdiq edilməsə də, ingilis qoşunları ölkədə qalmaqda davam edirdi. Avqust müqaviləsi Cənubi Azərbaycanda da ciddi müqavimətlə qarşılandı. Vüsuquddövlət hökumətindən müqavilənin ləğv edilməsi tələb edilirdi.

1919-cu ilin oktyabr-dekabr aylarında ingilis imperialistlərinə qarşı Təbriz şəhərində üsyan başladı. Təbrizdən və Azərbaycanın digər şəhərlərindən şah məmurları qovuldu.

1920-Cİ İL TƏBRİZ ÜSYANI VƏ MİLLİ HÖKUMƏTİN YARANMASI

1920-ci il aprelin 7-də Azərbaycanın demokratik qüvvələrinin imperialistlərə qarşı yönəlmiş üsyanı bütün Cənubi Azərbaycanı əhatə edirdi.

Üsyana rəhbərlik etməkdən ötrü Xiyabani və demokratik hərəkatın digər nümayəndələrindən ibarət olan İctimai Komissiya yaradıldı. İctimai Komissiya xalqa müraciət edərək başlanmış mübarizəni axıra qədər davam etdirməyə çağırırdı.

Silahlı üsyançı dəstələr Təbrizdəki dövlət idarələrini tutaraq şah rejimi məmurlarını qovdular. Azərbaycanın demokratik qüvvələri ingilis imperialistlərini ölkədən qovmağı, demokratik islahatlar keçirməyi, xalq qoşununu təşkil etməyi,

demokratik hökumət yaratmağı, xalqın inkişafı üçün maarifçilik ideyalarını artırmağı əsas məqsəd hesab edirdilər.

Xiyabani və onun tərəfdarları müstəqil burjuva-demokratik respublikası yaradılması ideyasını təbliğ edirdilər.

Təbrizdə hakimiyyətə gəlmiş demokratik qüvvələr yaratdıqları hökuməti "Azadistan" adlandırırdılar. 5 aydan artıq bir müddətdə demokratik qüvvələr Cənubi Azərbaycanda hakimiyyəti qoruyub saxlaya bilmişdilər.

Dövlət hakimiyyəti qurmağa başlayan demokratik qüvvələr hökumət idarələrinə rəhbərlik etmək üçün əhalinin bütün təbəqələrini əhatə edən kollegiya yaratdılar. Təbriz şəhərinin ətraf rayonlarında, Ərdəbil, Qaradağ, Marağa, Urmiya, Sərab və başqa ərazilərdə demokratik partiyanın görkəmli xadimləri hakimiyyət strukturlarının təşkil edilməsinə başladılar. Təbrizdə və digər şəhərlərdə qayda-qanunun təmin edilməsi üçün milli qvardiya hissələri yaradıldı.

1920-ci il iyunun 24-də İctimai Komissiyanın Milli hökumətə çevrildiyi elan edildi. Daxili islahatlar keçirmək üçün 5 nəfərin daxil olduğu komissiya təşkil edildi. Komissiya torpaq, maliyyə, hərbi, maarif və digər sahələr üzrə layihələr işləyib hazırladı. Milli hökumət Təbriz əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaqdan ötrü ərzaq qiymətlərini keyli aşağı saldı. Əhaliyə tibbi xidməti yaxşılaşdırmaqdan ötrü müalicəxanalar açıldı. Təbriz şəhərində milli dildə üç məktəb təşkil edildi. Milli hökumət bank təsis etdi.

Azərbaycan demokratik hərəkatı İranda siyasi proseslərə ciddi təsir göstərirdi. 1920-ci ilin iyununda Vüsuquddövlət hökuməti istefa verdi. Fars şovinisti Mürşüddövlə yeni hökumət kabinetinə başqanlıq edirdi.

İran rejimi demokratik hərəkatı boğmaqdan ötrü bütün səylərini birləşdirirdi. Yeni hökumət ingilis hərbi məsləhətçilərinin daxil olduğu silahlı qüvvələri Təbriz üzərinə göndərdi.

Millətçi rejim yenidən hiyləyə əl ataraq general-qubernator Müxbirüssəltənəti Təbriz hökuməti ilə danışıq aparmağa göndərdi. Danışıqların vaxtını uzadan Müxbirüssəltənət hərbi qüvvələrin şəhərə yaxınlaşmasını təmin etdi. Azərbaycan Milli Hökuməti müqaviməti təşkil etsə də, sayca üstün olan İran rejimi qoşunları sentyabr ayında Təbrizi tuta bildilər. Şeyx Məhəmməd Xiyabani və 300 nəfərdən çox demokratik edam edildi, minlərlə azərbaycanlı həbsxanaya salındı. Cənubi Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı müvəqqəti məğlubiyyətə uğrasa da, bu hərəkat 1945-1946-cı illərdə davam etdirildi. Xalqın azad demokratik dövlət qurmaq ideyasını tamamilə məhv etmək İran rejiminə nəsis olmadı.

1920-1936-CI İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN SOVET SOSIALİST RESPUBLİKASI

(II respublika)

1920-ci il fevralın 11-12-də Bakıda Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının qurultayı keçirildi. Qurul-

tayda Rusiyanın maliyyə və silahlı yardımı ilə tezliklə çevriliş həyata keçirmək qərara alındı. Moskva təcrübəli kadrlarını, ilk növbədə daşnak-bolşevik Mikoyanı bu işə cəlb etdi. Mart ayında bolşeviklər ermənilərin vasitəsi ilə Qarabağda qiyam qaldırmağa cəhd etdilər.

Bolşevik işğalı ərəfəsində Azərbaycanda hökumət böhranı yaranmışdı. İstefa vermiş N.Yusifbəyli hökumətini əvəz etmiş M.Hacinski koalisiya hökumət yaratmaq barədə kommunistlər də daxil olmaqla, sol qüvvələrlə danışıqlar aparırdı. Bolşeviklər çevrilişə hazırlaşdıqlarından Milli Hökumətin tərkibinə daxil olmaqdan imtina etdilər. Aprelin 22-də yeni hökumətin yaradılmasının qeyri-mümkünlüyü barədə Hacinski parlamentə məlumat verdi. N.Yusifbəyli hökuməti müvəqqəti olaraq hökumətin fəaliyyətini bərpa etdi. Lakin artıq böhran yaranmışdı.

Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən bolşeviklər xalqa müxtəlif vədlər verir, əhalini öz tərəfinə cəlb etməyə çalışırdı. 1920-ci il aprelin 22-də XI Qızıl Ordu nümayəndələrinin iştirakı ilə PK (b) P Qafqaz Diyar Komitəsi Bakı Bürosunun fəvqəladə müşaviri oldu. Müşavirədə Milli Hökumətə hakimiyyəti təhvil vermək haqqında ultimatum verilməsi qərara alındı. Aprelin 26-da çevriliş yolu ilə hakimiyyətin ələ alınması planı müəyyən edildi. Çevrilişə rəhbərlik etmək üçün N.Nərimanov, D.Bünyadzadə, A.Əlişov, M.D.Hüseynov, Ə.H.Qarayev, Q.Musabəyov, B.H.Sultanovdan ibarət müvəqqəti Azərbaycan İnkilab Komitəsi yaradıldı.

Azərbaycan Milli Hökuməti Zəngəzurda və digər sərhəd ərazilərində daşnak ordularını məğlub etdikdən sonra Ermənistan hökuməti aprelin 26-da barışıq imzalamaq xahişilə çıxış etməyə məcbur oldu. Lakin Qızıl Ordu dəstələri şimaldan artıq Azərbaycan Respublikası sərhədlərinə daxil olmuşdular.

Aprelin 27-də H.Sultanov başda olmaqla, bolşeviklər hakimiyyətin yaxın 12 saat ərzində təhvil verilməsi barədə Milli Hökumətə ultimatum verdilər. Parlamentdə M.Ə.Rəsulzadə və Ş.Rüstəmbəyovun kəskin etirazlarına baxmayaraq, hakimiyyətin bolşeviklərə verilməsi qərara alındı. Dinc yolla hakimiyyəti təhvil verən Milli Hökumət bir sıra tələblərlə çıxış edirdi. Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanılması, yeni yaranan hökumətin müvəqqəti orqan olması, hökumət və parlament üzvlərinin toxunulmazlığı və s. şərtlərlə hakimiyyət müsəlman bolşeviklərə verildi. Aprelin 28-də dörd zirehli qatarda A.Mikoyan, R.Musabəyov və başqalarından ibarət heyət Bakıya daxil oldu. Bolşeviklər bütün dövlət idarələrini zəbt etdilər. Azərbaycan Hərbi İnkilab Komitəsi Azərbaycanı Müstəqil Sovet Sosialist Respublikası (II respublika) elan etdi. Mövcud ictimai quruluş və dövlət idarəçilik formasının dəyişdirilməsi yeni II respublikanın yarandığını söyləməyə əsas verirdi. II respublikanın yaranması və onun müstəqil olması müvəqqəti xarakter daşıyırdı. Bolşeviklərin lideri Le-

nin, Stalinin təqdim etdiyi, vaxtilə Rusiya imperiyasına daxil olmuş xalqların muxtar qurum kimi gələcəkdə SSRİ-nin tərkibinə daxil edilməsi ideyasına etiraz etməsinə baxmayaraq, həmin xalqlar, o cümlədən Azərbaycan 1922-ci ildə başqa formada yaradılmış "könüllü" Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqına - "könüllü" imperiyaya daxil edildi.

Müvəqqəti Hərbi İnqilab Komitəsi Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin təşkilinə başladı. Hökumətin sədri və xarici işlər naziri N.Nərimanov, daxili işlər komissarı H.Sultanov, ədliyyə və əmək komissarı Ə.H.Qarayev, həmçinin Q.Musabəyov, M.D.Hüseynov, Ç.İsmayıl, D.Bün-yadzadə, C.Vəzirov və A.Əlişovun daxil olduğu milli tərkibli müstəqil Azərbaycan SSR hökuməti yaradıldı. Lakin real olaraq Moskvadan göndərilən dekretlərlə idarə olunan Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi və milliliyi müvəqqəti idi. Sovet Rusiyası ilə gələcək əməkdaşlığı qurmaq üçün Azərbaycan müvəqqəti idi. Sovet Rusiyası ilə əməkdaşlığı qurmaq üçün Azərbaycan İnqilab Komitəsi ədliyyə naziri B.Şaxtaxtinskiyin rəhbərliyi altında fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndə heyətini danışıqlar aparmaq üçün Moskvaya göndərir. Nümayəndə heyəti RSFSR hökuməti tərəfindən yaradılmış komissiya ilə birlikdə müqavilə hazırladı. 1920-ci il sentyabrın 30-da Moskvada RSFSR və Azərbaycan SSR arasında hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında müqavilə bağlandı. Müqavilədə göstərilirdi:

1) Rusiya və Azərbaycan biri-biri ilə sıx hərbi və maliyyə-iqtisadi ittifaq bağlayırlar;

2) RSFSR hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası hökuməti ən qısa müddətdə aşağıdakıları birləşdirirlər:

a) hərbi təşkilatı və hərbi komandanlığı;

b) xalq təsərrüfatını və xarici ticarəti idarə edən orqanları;

c) təchizat orqanlarını;

ç) dəmiryol nəqliyyatını və su nəqliyyatını, habelə poçt və teleqraf idarəsini;

d) maliyyə işini.

RSFSR və Azərbaycan SSR arasında bağlanmış hərbi və hərbi-dəniz donanması üzrə müqavilənin şərtlərinə görə Azərbaycan SSR-də, bir ədəd tam silahlanmış diviziya və xüsusi sazişlə sayları müəyyən ediləcək hərbi gəmilərdən ibarət hərbi donanma qüvvələrinin yerləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Hərbi və hərbi-donanma üzrə Azərbaycan SSR Xalq Komissarlığı təşkil edildi. Quberniya və qəzalar-da isə komissarlıqlar fəaliyyət göstərirdi. Qərara alındı ki, hərbi əməliyyatların davam etdiyi dövrdə Azərbaycan SSR hərbi idarəçilikdə Qafqaz Cəbhəsinin Hərbi İnqilab Şurasına və RSFSR ordusu komandanlığına tabe etdirilsin.

Hərbi-dəniz donanması da RSFSR hərbi donanması komandanlığının sərəncamına verildi. Qafqaz Cəbhəsi ləğv edildikdən sonra RSFSR və Azərbaycan SSR arasında hərbi əməkdaşlığın inkişafı sonrakı müqavilələr üzrə müəyyən

etmək nəzərdə tutulurdu. RSFSR-in Xəzər dənizi donanmasının komandanı, eyni zamanda Azərbaycan donanmasının da komandanı idi. Azərbaycan SSR-in hərbi donanması komandanlığının təyin edilməsi və ya vəzifədən kənarlaşdırılması RSFSR hərbi İnqilab Şurasına həvalə edildi.

Azərbaycanın pul nişanları yalnız respublika ərazisində və Zaqafqaziya, İran və Türkiyə ilə ticarət hesablaşmalarında istifadə edilə bilirdi. 1920-ci il 30 sentyabr RSFSR və Azərbaycan SSR arasındakı səmimi əməkdaşlığa əsasən müqavilənin nəticəsi olaraq, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurasının sədri N.Nərimanovun qeyd etdiyi kimi, Bakı nefti bütövlükdə Rusiya proletariyatına verildi. Əvəzində Azərbaycan Rusiya bolşeviklərinin apardıqları siyasətlə erməni daşnaklarının Azərbaycana qarşı, onun ərazi bütövlüyünə qəsd edən təcavüzü ilə "mükafatlandırılırdı".

1920-ci ilin yayında yaranmış şəraitdən istifadə edən ermənilər Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Zəngəzur, Göyçə, Qarabağ və Naxçıvanı işğal etməyə cəhd göstərdilər. İyun ayının sonlarında daşnaklar Zəngəzuru işğal edib, Naxçıvan istiqamətində irəlilədilər. Yaranmış təhlükəni aradan qaldırmaqdan ötrü türk qoşunları Naxçıvanı nəzarət altına aldılar. Öz maraqlarından çıxış edən bolşeviklər Qızıl Ordunu erməni təcavüzünün qarşısını almaqdan ötrü Zəngəzur istiqamətinə göndərir. İyunun 6-da Gorusu tutan Qızıl Ordu hissələri ermənilərin hücumlarının qarşısını alır. Bolşeviklər

Ermənistandakı daşnak hökumətini devirmək, Sovet respublikası yaratmaq məqsədilə bu ərazilərdə daha fəal siyasət yeritməyə məcbur idi. Bu məqsədlə Ermənistan ərazisində daşnak hökumətinə qarşı silahlı çıxışlar təşkil etməyə çalışırdı. Üsyanın baş tutması isə Azərbaycan üçün ağır nəticələrə gətirib çıxardı. Belə ki, üsyanı yatıran daşnak hökuməti üsyanları təqib edə-edə Qazax və Şəmkir qəzalarına soxularaq talanlar törətdi. Digər tərəfdən isə avqustun əvvəllərində müqavimətsiz Zəngəzur qəzasının bir hissəsini işğal etdi. Azərbaycanlı əhali erməni qoşun hissələri tərəfindən məcburi surətdə deportasiya edilirdi. Azərbaycan bolşevik hökumətinin fəaliyyətsizliyindən istifadə edən daşnak hökuməti Karyaqın qəzası və Qarabağda erməni qiyamı qaldırılmasına nail ola bildi. Azərbaycanın milli müqavimət hərəkatını qəddarcasına yatırmış Qızıl Ordu erməni separatizmini açıq-aşkar dəstəkləyirdi. Ermənilərin zəbt etdikləri torpaqlar onların nəzarətində qalırdı. Azərbaycan Milli Hökumətindən hakimiyyəti qəbul etmiş bolşevik hökuməti Moskvanın vədlərinə inanaraq, "beynəlmiləl" mövqedən çıxış edir, qəti tədbirlər görmürdü.

1921-ci il martın 16-da Moskvada RSFSR və Türkiyə arasında dostluq müqaviləsi bağlanır. Müqaviləyə görə, Türkiyənin şimal-şərq sərhədləri Ərdəhan və Qars dairələri Türkiyə ərazisinə daxil edilməklə müəyyən edilirdi. Müqavilənin 2-ci maddəsinə görə, Batumi şəhəri ətraf əra-

zilərlə birlikdə Gürcüstana, Naxçıvan vilayəti isə muxtar ərazi vahidi kimi suveren Sovet Azərbaycanının tərkibinə daxil edilirdi. Sovet-Türkiyə müqaviləsinə görə, türk qoşunları aprel ayında Naxçıvan ərazisini tərk etdi. Sovet Rusiyası Türkiyə ilə Zaqafqaziya sovet respublikaları arasında müqavilə bağlanmasına fəal kömək edəcəyini öhdəsinə götürmüşdü. Rusiyanın təsir dairəsində olan Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistanın iştirakı ilə 1921-ci ilin sentyabrından Qarsda RSFSR nümayəndəsinin iştirakı ilə danışıqlara başlandı. Danışıqlar 1921-ci il oktyabrın 13-də Qars müqaviləsinin bağlanması ilə nəticələndi. Türkiyə və Zaqafqaziya sovet respublikaları arasında bağlanmış Qars müqaviləsi 16 mart Moskva müqaviləsinə uyğun tərtib edilmişdi. Naxçıvan və digər ərazilərlə bağlı sərhəd məsələləri bir daha təsdiq edildi.

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA MİLLİ DEMOKRATİK AZADLIQ HƏRƏKATI (1945-1946-cı illər)

İran Məclisinin (parlament) 1938-ci ildə qəbul etdiyi qanuna müvafiq olaraq ölkə ərazisi 49 şəhristanın (dairə) daxil olduğu 10 osmanlığa (vilayət) bölünürdü. Cənubi Azərbaycanın ərazisi əsasən üçüncü osmanlığın tərkibində idi. Cənubi Azərbaycanı ayrı-ayrı hissələrə parçalamaqla şovinist şah rejimi Azərbaycan xalqının birliyini

zəiflətməyə çalışırdı. Belə ki, iri Azərbaycan vilayətlərindən olan Zəncan Tehran osmanlığına birləşdirilmişdi. Böyük iqtisadi və mədəni mərkəz olan Təbriz şəhərini də bu yolla zəiflətməyə cəhd göstərilirdi. Cənubi Azərbaycanın bütün inzibati ərazi vahidlərinə Rza şah rejiminə sadıq olan İran məmurları təyin edilmişdi.

1944-cü ilin oktyabrında İran Xalq Partiyası yaradılır. Demokratik azadlıqlar uğrunda mübarizə aparan İXP-nin Cənubi Azərbaycanda yerli təşkilatları təşkil edilmişdi. Sovet qoşun hissələrinin Cənubi Azərbaycana daxil olmasından sonra "Zidd-faşist" adlı antifaşist təşkilatı yaradılır.

Tezliklə Təbriz şəhərində Azərbaycan dilində "Azərbaycan", "Ədəbiyyat səhifəsi" və s. qəzetlər nəşr olunur. Siyasi fəaliyyətinə görə 1930-cu ildən İran zindanlarında həbsdə qalan S.C.Pişəvəri 1941-ci ildə həbsdən azad edilir. 1944-cü ildə İran Məclisinə deputat seçilən Pişəvərinin mandati irticaçı Məclis tərəfindən təsdiq edilmir. Cənubi Azərbaycan demokratik hərəkatının görkəmli xadimi olan Seyid Cəfər Pişəvərinin rəhbərliyi ilə 1945-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Demokrat Partiyası (ADP) yaradılır. Cənubi Azərbaycan əhalisinin müxtəlif təbəqələrini birləşdirən partiya xalqın azadlıq mübarizəsinə başçılıq edirdi. İran Demokratik Partiyasının Cənubi Azərbaycan təşkilatının 40 min nəfər üzvü ADP-də birləşdi. Azərbaycan xalqına bəyanatla müraciət edən ADP milli muxtariyyət, sənayenin

inkışafı, ticarətin artırılması, fəhlə və kəndlilərin sosial vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması, əhalinin seçkilərdə fəal iştirakı, xalq maarifi, səhiyyə, dövlət idarələrində Azərbaycan dilindən istifadə olunması kimi proqram sənədlə çıxış edirdi. Bəyanat Təbriz, Urmiya, Xoy və digər vilayətlərin 77 nəfər demokratik hərəkət nümayəndələri tərəfindən imzalanmışdı. Partiyanın orqanı olan "Azərbaycan" qəzetində partiyanın yaradılması və onun proqramı dərc edilir. 1945-ci ilin oktyabrında ADP-nin birinci qurultayında partiyanın proqram və nizamnaməsi təsdiq edilir və Mərkəzi Komitə seçilir. Milli muxtariyyət, aqrar islahat, xalq maarifinin inkişaf proqramı və s. yekdilliklə qəbul edilir. Qurultay demokratik hakimiyyətin özəyi kimi əyalət və vilayətlər üzrə əncümənlərin yaradılması barədə qərar çıxarır.

1945-ci ilin 20-21 noyabrında Təbriz şəhərində Milli Konqres çağırılır. Onun işində xalq tərəfindən seçilmiş 744 nümayəndə iştirak edirdi. Konqresin iclasını Səttarxanın qardaşı Hacı Əzimxan aparırdı. ADP-nin təklifi ilə Milli konqres özünü Müəssislər Məclisi elan etdi. Müəssislər Məclisi Cənubi Azərbaycan Milli Məclisinə seçkilər keçirmək üçün 39 nəfərdən ibarət Milli Komitə yaratdı. Milli Məclisə ümumi, bərabər, birbaşa və gizli səsvermə keçirmək üçün qanun qəbul edildi. 1945-ci il noyabr-dekabr aylarında Cənubi Azərbaycan Milli Məclisinə seçkilər keçirilir. Seçkilərdə ilk dəfə olaraq qadınlar da iştirak edirdi.

1945-ci il dekabrın 11-12-də Təbriz şəhərində xalq tərəfindən seçilmiş Milli Məclis toplandı. Məclis S.C.Pişəverinin başçılığı ilə təşkil edilmiş hökumətin proqramını təsdiq etdi. Milli Hökumət Azərbaycan xalqının milli muxtariyyət arzusunı həyata keçirmək üçün bütün tədbirlər görəcəyini bəyan edirdi. Dekabrın 13-də İran valisi general-qubernator Bayat Təbrizi tərk etdi. Milli Hökumət dərhal aqrar islahatları həyata keçirməyə başladı. Milli Məclisin 21 fevral 1946-cı il qərarı ilə kəndlilər mülkədarlara ödədikləri rentadan azad edildilər. Fəhlələr üçün əvəzi ödənilən məzuniyyət və 8 saatlıq iş günü müəyyən edildi. Təbriz şəhərində müəssisələr açıldı. Qiymətlər aşağı salınaraq hökumətin nəzarətinə götürüldü. Kənd təsərrüfatı, sənaye və milli banklar yaradıldı. Pul bonlarını əvəz edən bank çekləri buraxıldı. Təbriz, Urmiya və Zəncanda 320 ibtidai və 82 orta məktəb açıldı. Təbrizdə filarmoniya, incəsənət məktəbi, Dövlət Dram Teatrı və Təbriz Dövlət Universiteti yaradıldı.

Cənubi Azərbaycan Milli Hökuməti ərazisində olan bütün diplomatik və digər missiyaların hüquq və toxunulmazlıqlarına hörmətlə yanaşılacağı barədə bəyanatla çıxış etdi. İran rejimi Cənubi Azərbaycan milli azadlıq hərəkatına qarşı 1946-cı ilin aprelində məkrli plan hazırlayırdı. Milli hökumətlə danışıqlar aparan şah rejimi 1946-cı il iyunun 13-də razılıq sazişi imzaladı. Razılığa görə, Cənubi Azərbaycana daxili idarəçilik işlərində sərbəstlik verilir.

di. Azərbaycan Milli Hökuməti vilayət hakimiyyət orqanına, Milli Məclis isə vilayət əncüməninə çevrilməli idi. Cənubi Azərbaycan əldə etdiyi gəlirin 75%-ni öz daxili tələbatına, qalan 25%-ni isə İran dövlət xəzinəsinə köçürmək barədə razılıq əldə etdi.

İyunda bağlanmış razılıq sazişinə baxmayaraq, 1946-cı il noyabrın 21-də Qəvaməlsəltənə hökuməti İran Məclisinə keçirilən seçkilərdə qayda-qanunu qorumaq adı ilə Cənubi Azərbaycana qoşun yeritdi. Dekabrın 4-də amerikalı müşavir Şvraskopfonun rəhbərliyi ilə jandarmilər heyəti Zəncan və Miyanə ərazilərində demokratlara qarşı hücum keçirdilər. 1946-cı il dekabrın 11-də Cənubi Azərbaycan Əncüməni qan tökülməyin qarşısını almaq məqsədi ilə öz fəvqəladə iclasında müqaviməti dayandırmaq barədə qərar qəbul etdi. Tehran rejimi 14 mindən çox Azərbaycan fədaisini məhv etdi, minlərlə insan zindana salındı.

Beləliklə, 1945-ci illər milli azadlıq hərəkatı məğlubiyətə uğradı. Lakin xalq öz milli varlığı, tarixi və mədəniyyəti uğrunda gələcək mübarizə üçün şərəfli iz qoydu.

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN 1946-1985-Cİ İLLƏRDƏ Azərbaycan SSR II Dünya müharibəsindən sonra

İkinci dünya müharibəsinin ağır nəticələri Azərbaycanda da özünü göstərirdi. Bütövlükdə müharibənin ehtiyacları

üçün işləyən müəssisələr planauyğun şəkildə məhsul buraxmağa başladı. Müəssisələrdə 8 saatlıq iş günü tətbiq edildi, əlavə icbari iş ləğv olundu, fəhlə və qulluqçulara əvəzi ödənilməklə verilən illik məzuniyyətlər bərpa edildi.

1956-cı ildən başlayaraq Azərbaycan SSR Ali Soveti yanında sənaye, kənd təsərrüfatı, mədəniyyət və maarif, səhiyyə və ictimai təşkilat, tikinti və abadlıq üzrə daimi komissiyaların fəaliyyəti bərpa edildi.

İkinci dünya müharibəsindən sonra azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Moskvada xüsusi plan qurulurdu. Mərkəzdən olan erməni lobbisinə arxalanan Yuxarı Qarabağ və Ermənistanadakı erməni millətçiləri, daşnaklar XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq məskunlaşdıqları Qarabağ torpaqlarının Ermənistanı verilməsi tələbi ilə yenidən çıxış edirdilər. 1940-cı illərin ortalarında Moskvanın bilavasitə, A.Mikoyanın təşəbbüsü ilə, İrəvan kommunist daşnaklarının fəal iştirakı ilə "gizli" Qarabağ hərəkatı, "Qarabağ komitəsi" yaradılmışdı. 1945-ci ilin payızında Ermənistanın partiya rəhbərliyi Moskva qarşısında Azərbaycan SSR-in Yuxarı Qarabağ bölgəsinin Ermənistanı verilməsi tələbi ilə çıxış etdi. 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi" haqqında qərar verdi. 1948-ci il martın 10-da bir qərarla 100 min nəfər azər-

baycanlının 1948-1950-ci illərdə "kөнüllülük prinsipinə əsasən" Azərbaycana köçürülməsi planı təsdiq edildi. Azərbaycan türklərinin yaşadıkları ərazilərə isə xaricdə yaşayan ermənilərin köçürülməsinə icazə verildi.

1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən 100 mindən çox əhali zorla Azərbaycanın aran ərazilərinə köçürüldü. XX əsrin 70-ci illərində ermənilər tərəfindən Yuxarı Qarabağ məsələsi qaldırılsa da, respublika rəhbərliyi qətiyyətə vəziyyətə daim nəzarət etdiyindən ermənilərin məkrli niyyətləri baş tutmamışdı.

AZƏRBAYCAN 1985-1991-Cİ İLLƏR

Moskvanın "Yenidənqurma" siyasəti və onun Azərbaycan üçün ağır nəticələri.

1985-ci ildən sovet rəhbərliyinə gətirilmiş M.S.Qorbaçov SSRİ-ni mövcud iqtisadi-siyasi böhrandan qurtarmaq üçün 1985-ci ilin aprelində "Yenidənqurma" siyasətini elan etdi. "Yenidənqurma" siyasətini möhkəmləndirməkdən ötrü mərkəz demokratik islahatların aparılması, köhnə kommunist ideologiyasından ehkam kimi istifadə etməkdən imtina etmək və yeni yollar axtarmaq zərurəti qarşısında idi.

Lakin böhran getdikcə dərinləşir və müttəfiq respublikalarda milli özünüdərk prosesi güclənirdi. Sonrakı illərdə Kommunist Partiyasının rəhbər və istiqamətverici rolunu təsbit edən sovet konstitusiyasının 6-cı maddəsində edi-

lən dəyişiklik, prezidentlik institutunun yaradılması və digər tədbirlər imperiyanın süqut etməsinin qarşısını ala bilmədi.

1987-ci ilin yanvarında Sov.İKP MK Plenumunda M.Qorbaçov aşkarlıq xəttinin qəbul edilməsini elan etdi. O, 1988-ci ildə SSRİ Ali Sovetinin sədri vəzifəsini ələ keçirdikdən sonra Kommunist Partiyasının amirliyinə qarşı mübarizəyə başlayaraq hakim partiyanın idarə etdiyi rejimi labüd süqutdan xilas etməyə hazırlıq görürdü. 1989-cu ildə ilk dəfə olaraq çoxmandatlı sistem üzrə Xalq Deputatları Sovetinə seçkilər keçirildi.

Moskva müxtəlif manevrlər edir, "yenidənqurma", "demokratiya", "aşkarlıq" adları ilə xalqı diskussiyaya çəkir və vaxt qazanmağa çalışırdı. M.Qorbaçovun ətrafına yığılmış ermənilər dərhal fürsətdən istifadə edərək öz çirkin, millətçi siyasətindən müsəlman türk dünyasına qarşı, xüsusilə də Azərbaycan SSR-in ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş niyyətlərini gerçəkləşdirməyə başladılar. Azərbaycan xalqı "yenidənqurma" siyasətindən həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan ən çox zərərçəkən müttəfiq respublikalardan biri idi. Yerli rəhbərliyin Moskvadan göndərilən sifarişlərlə işləmək metodu onsuz da gərgin olan vəziyyəti bir az da çətinləşdirdi. Xüsusilə də 1987-ci ilin noyabrında A.Aqambekyanın Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistanə verilməsinin məqsədəuyğunluğunu bildirməsi, "Böyük

Ermənistan" yaratmaq xülyası ilə yaşayan daşnak erməniləri hərəkətə gətirdi. Yerevan və Xankəndində başlayan mitinqlərdən sonra azərbaycanlıların öz dədə-baba torpaqlarından qovulmasına və "türksüz Ermənistan" siyasətinin reallaşdırılmasına başlandı. Azərbaycanlıların deportasiyası kütləvi terror və qətlərlə davam etdirilirdi.

1988-ci il fevralın 20-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Xalq Deputatları Sovetinin sessiyası Azərbaycan SSR Ali Sovetinə DQMV-nin statusuna baxılması haqqında müraciət etdi. Moskva riyakarlıq edir, əslində isə özünün xeyir-duası ilə başlayan separatizmi dəstəkləyir, "süni" olaraq yaratdığı problemi "hər iki xalqın mənafeyinə" uyğun surətdə həll etməyə çalışırdı. Hər iki müttəfiq respublika rəhbərliyinin dəyişdirilməsi vəziyyətdən çıxmağa kömək etmədi. Əksinə, 1988-ci il iyunun 21-də DQMV Xalq Deputatları Sovetinin sessiyası vilayətin Ermənistan SSR-ə verilməsini müzakirə etdi. 1988-ci ilin dekabrında Ermənistan SSR-də baş vermiş zəlzələ zamanı ermənilərə köməyə gedən təyyarə müəmmalı olaraq qəzaya düşdü. Həmin vaxtdan başlayaraq maraqlı qüvvələr erməniləri güclü maliyyə və hərbi sursatla təchiz etməyə başladılar.

Moskva müttəfiq respublika kimi Azərbaycan SSR-in konstitusion hüquqlarını pozaraq 1989-cu il yanvarın 12-də "Azərbaycan SSR-in DQMV-də xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında" SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin

fərmanını qəbul etdi. A.Volskinin başçılığı ilə mərkəzə təbə etdirilən Xüsusi İdarə Komitəsi (XİK) təşkil edildi. XİK-in köməyi ilə ermənilər silahlandırıldığı halda azərbaycanlıların ov tüfəngləri müsadirə edilirdi. Bakı rəhbərliyi DQMV üzərində nəzarəti tamamilə itirmək təhlükəsi ilə qarşılaşmışdı. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1989-cu il 6 may tarixli qərarı ilə DQMV-dəki idarə və müəssisələrin Azərbaycan SSR-in tabeliyindən çıxarılaraq mərkəzə verilməsi bu prosesi daha da sürətləndirdi. XİK dövründə təkcə Xankəndindən 14 min nəfər azərbaycanlı çıxarıldı. 1987-88-ci illərdən təşkilatlanan milli-demokratik qüvvələrin səyi və təzyiqi nəticəsində 1989-cu il noyabrın 28-də Xüsusi İdarə Komitəsi ləğv edilir və Azərbaycan SSR-in muxtar vilayət üzərindən alınmış hüquqları bərpa edilir. DQMV-nin idarə olunması SSRİ Ali Soveti DQMV rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə muxtar vilayətin bütün idarə və müəssisələri Ermənistanın təbəçiliyinə verildi.

1990-cı il yanvarın 15-də SSRİ Ali Sovetinin xüsusi komissiyasının nəzarəti altında Azərbaycan SSR-in Təşkilat Komitəsinə (TK) tapşırıldı. 1989-cu il dekabrın 1-də Ermənistanın faktiki ərazi iddiaları hüquqi müstəviyə keçirildi və onun Ali Soveti "Ermənistan SSR-ni və Dağlıq Qarabağı birləşdirmək haqqında" qərar qəbul etdi. DQMV və ona qonşu olan rayonlarda fəvqəladə vəziyyət elan etdi. Cənubi Qafqazda nəzarəti itirməklə qarşılaşan Moskva

1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıya qoşun yeritdi və Azərbaycan xalqını sovet hərbi maşınının gücü ilə susdurmağa çalışdı. Bakıda və digər rayonlarda 131 nəfər qətlə yetirildi və yüzlərlə insan yaralandı.

Yalnız Bakıdakı qanlı hadisələrdən sonra Moskva DQMV-də ermənilərin tərk-silah edilməsinə başladı. 1990-cı il mayın 22-də SSRİ Nazirlər Soveti muxtar vilayətinin iqtisadiyyatını idarə etmək hüququnu Azərbaycan SSR-ə qayıtdı.

1990-cı il mayın 19-da Azərbaycan SSRİ Ali Sovetinin sessiyası respublikada ilk prezidentlik institutu təsis etdi və A.Mütəllibovu vəzifəyə seçdi. Həmin ilin sentyabrında Azərbaycan SSR Ali Sovetinə keçirilən seçkilərdə 360 deputat mandatından 30-nu demokratik qüvvələr əldə etdilər. Vətənə qayıdan Heydər Əliyev Naxçıvandan bitərəf kimi Ali Sovetə seçildi. H.Əliyevin də dəstəklədiyi bir sıra çox vacib dövlət atributları ilk dəfə olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1990-cı il payız sessiyasında qəbul edildi. 1991-ci il martın 17-də SSRİ-nin saxlanması ilə əlaqədar keçirilən referendumda isə Naxçıvan Respublikası ümumiyyətlə, iştirak etmədi.

1991-ci il sentyabrın 8-nə təyin edilmiş ümumxalq səsverməsilə keçirilən prezident seçkilərində Ayaz Mütəllibov, demək olar ki, alternativsiz seçildi. Azərbaycandakı prezident seçkiləri ərəfəsində - avqustun 19-da Moskva

rəhbərliyindəki mühafizəkar qüvvələr Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsi (DFVK) təşkil edərək dövlət çevrilişi etməyə cəhd göstərirdilər. Lakin Rusiyanın demokratik qüvvələri çevrilişin qarşısını ala bildilər.

Moskvadakı dövlət çevrilişi yatırıldığı zaman xalqın təkidilə Azərbaycan SSR 1991-ci il avqustun 30-da "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında Bəyannamə" qəbul etdi. Bəyannamədə göstərilirdi ki, Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Azərbaycan xalqının ali dövlət mənafeələrini rəhbər tutaraq və onun iradəsini ifadə edərək, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa olunduğunu elan edir.

Demokratik hərəkatın və xalqın istəyinə müvafiq olaraq oktyabrın 3-də Azərbaycan Respublikası Ali Soveti buraxılır, iqtidarın və müxalifətin bərabər əsasda daxil olduğu 50 nəfər deputatdan ibarət "Milli Şura" təsis edilir. Oktyabrın 30-da isə "Milli Şura"nın səlahiyyətləri haqqında Ali Sovetin qanunu təsdiq edildi.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin konstitusion əsaslarla təsbit olunması zərurəti gündəmdə duran ən vacib məsələlərdən idi. Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəsi 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi Konstitusiyası Aktı"nın qəbul edilməsilə nəticələndi.

1991-ci il dekabrın 8-də Brestdə (Belarusiya) Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belarus rəhbərliyinin iştirakı ilə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) yaradılması SSRİ-nin beynəlxalq hüququn subyekti kimi varlığına son qoydu.

Dekabrın 29-da Azərbaycan Respublikasında ümumxalq səsverməsilə 1991-ci il 18 oktyabr tarixli Konstitusiyaya Aktı təsdiq edildi.

Dövlət quruculuğunda dəyişikliklər (1989-1991-ci illər)

SSRİ məkanında baş verən proseslər, Ermənistanın Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini özünə birləşdirmək cəhdi, Moskvanın ermənipərəst siyasət aparması Azərbaycan xalqını və demokratik qüvvələri mühüm əhəmiyyətli tədbirlər keçirməyə vadar edirdi. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası 1989-cu il sentyabrın 23-də "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının suverenliyi haqqında Azərbaycan SSR-in Konstitusiyaya Qanunu"nu qəbul etdi. Qanun Moskva ilə respublika arasındakı səlahiyyətlərin yeni həddini müəyyən edirdi. Qanunda bütövlükdə SSR İttifaqının könüllü surətdə verilmiş səlahiyyətləri istisna edilməklə, Azərbaycan SSR digər məsələlər üzrə, o cümlədən inzibati-ərazi dəyişikliyi etmək, referendum ilə ifadə edilmiş razılıq olmadan onun ərazisinin dəyişdirilməməsi (ittifaq tərəfindən) prinsipi, ümumxalq səsverməsi ilə SSRİ tərkibindən sərbəst çıxma, respublikanın müstəqilliyinin təmin edilməsi,

dövlət büdcəsini işləyib hazırlamaq, daxili işlər və dövlət təhlükəsizliyi orqanlarına rəhbərlik etmək və s. sahələrdə tam müstəqil idi.

Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 6-cı maddəsinin yeni redaksiyasında göstərilirdi ki, Azərbaycan Kommunist Partiyası və digər siyasi partiyalar, həmçinin ictimai təşkilatlar dövlət siyasətinin hazırlanmasında, dövlət işlərinin və ictimai işlərin idarə olunmasında iştirak edirlər. Çoxpartiyalı sistemə keçidin əsasları Konstitusiyada ilk dəfə olaraq təsbit edilirdi.

Dövlət və ictimai quruculuq əleyhinə olan partiyalar, təşkilat və hərəkatların fəaliyyətinə dair Konstitusiyanın 7-ci maddəsində göstərilirdi ki, Azərbaycan SSR-in Konstitusiyaya quruluşunu və bütövlüyünü zorla dəyişdirmək, onun təhlükəsizliyini sarsıtmaq, sosial milli və dini ədavəti qızışdıran təşkilatların fəaliyyəti yolverilməzdir.

Azərbaycan SSR-in siyasi və iqtisadi suverenliyi haqqında 23 sentyabr 1989-cu il Konstitusiyaya Qanunu 1978-ci il Azərbaycan SSR Konstitusiyasının bir sıra maddələrinə dəyişiklik edirdi. Konstitusiyanın əvvəlki redaksiyasından fərqli olaraq 10-cu maddənin yeni redaksiyasında torpaq, yerin təkisi, sular, Xəzər dənizi sahilələri şelfi və digər təbii ehtiyatlar Azərbaycan SSR xalqının milli sərvəti və Azərbaycan SSR-in dövlət mülkiyyəti hesab edilirdi. Təbii ehtiyatlar üzərində sərəncam vermək Azərbaycan SSR-in müstəsna hüququdur.

Naxçıvan MSSR, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti mülkiyyətindən və inzibati-ərazi qurumları mülkiyyətindən ibarət onun Azərbaycan SSR mülkiyyəti Azərbaycan SSR-in dövlət mülkiyyəti kimi müəyyən edilirdi.

Konstitusiyanın VII fəslə "Azərbaycan SSR SSRİ-nin tərkibində müttəfiq respublikadır" ifadəsi ilə başlayır. Bu fəslin 68-ci maddəsinin yeni redaksiyasında göstərilirdi ki, Azərbaycan SSR suveren sosialist dövlətidir. Azərbaycan SSR-in suverenliyi Azərbaycan SSR tərəfindən öz ərazisinin hər yerində, respublikanın bütün xalqının xeyrinə ali qanunvericilik, icra və məhkəmə fəaliyyətinin müstəqil həyata keçirilməsində də ifadə olunur. Moskvanın Dağlıq Qarabağı tədricən Ermənistanla birləşdirmək istəyinin qarşısını almaqdan ötrü Konstitusiyaya çox mühüm dəyişiklik edilir: Azərbaycan SSR-in konstitusiyaya hüququ statusu Azərbaycan SSR Ali Sovetinin razılığı olmadan dəyişdirilə bilməzdi. İttifaqla qarşılıqlı münasibətlər Azərbaycan SSR-in suverenliyinə və SSRİ-nin suverenliyinə əsaslanan müqavilə üzrə qurulur. Azərbaycan SSR-in səlahiyyəti yalnız Azərbaycan SSR-in könüllü surətdə SSR İttifaqına verdiyi məsələlərdə məhdudlaşır.

Yeni redaksiyanın 69-cu maddəsinə əsasən Azərbaycan SSR-in SSRİ-dən azad surətdə çıxmaq hüququ xalq səsverməsi (referendum) yolu ilə həyata keçirilə bilərdi. Bunun üçün Azərbaycan SSR vətəndaşlarının onda bir hissəsinin topladığı imza kifayət edirdi.

70-ci maddəyə əsasən Azərbaycan SSR-in suverenliyi,

Azərbaycan SSR-in ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan MSSR və DQMV də daxil olmaqla, respublikanın bütün ərazisinə şamil edilirdi. Azərbaycan SSR-in ərazisi bütün əhalinin iştirakı ilə keçirilən xalq səsverməsi (referendum) ilə ifadə edilmiş razılıq olmadan dəyişdirilə bilməzdi.

Konstitusiyanın yeni redaksiyasının 72-ci maddəsinin 3-cü bəndində, əvvəlki mətnindən fərqli olaraq, muxtar respublikaların və muxtar vilayətlərin təşkil edilməsi və onların ləğv edilməsi Azərbaycan SSR-in ayrılmaz hüququ kimi təsbit edilirdi və qurumların təşkili və ya ləğvi SSRİ Ali Sovetinin təsdiqinə verilmirdi. Həmin maddənin yeni - 13-cü bəndi Azərbaycan SSR-in ali və hakimiyyət orqanlarına, daxili işlər və dövlət təhlükəsizliyi orqanlarına rəhbərliyi təmin etməyi həvalə edirdi.

1990-cı il mayın 18-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə Azərbaycan SSR prezidenti vəzifəsi təsis edildi. İki fəsildən və 18 maddədən ibarət prezident seçkiləri haqqında qanun 1991-ci il iyunun 26-da qəbul edildi. Qanuna görə, 65 yaş yuxarı, 35 yaş aşağı hədd olmaqla yaş sənzi müəyyən edilirdi. Eyni şəxs dalbadal iki müddətdən çox Azərbaycan SSR prezidenti ola bilməzdi. 15-ci maddəyə müvafiq olaraq seçkidə iştirak etmiş seçicilərin yarısından çoxunun səsini toplamış namizəd prezident seçilirdi. Azərbaycan Respublikasının yeni prezidentinin növbəti seçkiləri vəzifədə olan prezidentin səlahiyyətlərinin qurtarması vaxtına 90 gün qalmış təyin edilirdi. Prezident və-

zifədən götürüldükdə və ya başqa səbəbə görə öz vəzifəsini icra edə bilmədikdə onun səlahiyyətləri Ali Sovetin sədrinə keçir və növbədənənar seçkilər təyin edilirdi.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı qəbul edildi. Dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı Azərbaycanda III respublikanın mövcudluğunu rəsmiləşdirdi.

Konstitusiya Aktında 1920-ci ilin aprelinde RSFSR-in XI Qızıl Ordusunun ADR-i devirməsi və müstəqil Azərbaycanı işğal etməsi faktı bildirilir və yeni müstəqil Azərbaycan Respublikası 1918-1920-ci illər mövcud olmuş Azərbaycan Demokratik Respublikasının varisi elan edilirdi. SSRİ-nin təşkilində haqqında 1922-ci il 30 dekabr tarixli müqavilənin Azərbaycana aid hissəsi imzalandığı andan etibarsız sayılırdı.

Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyası bu Konstitusiya Aktının müddəalarına zidd gəlməyən yerlərdə qüvvədə qalırdı. Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və s. zidd olmayan digər qanunvericilik aktlarının hamısı Azərbaycan Respublikasında hüquqi qüvvəsini saxlayırdı.

SSRİ-nin Azərbaycan Respublikası ərazisindəki bütün daşınan və daşınmaz mülkiyyəti Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyəti elan edildi.

Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı prezidentdir.

Konstitusiya Aktına görə, qanunverici hakimiyyət Azərbaycan Respublikasının parlamentinə, ali icraedici haki-

miyyət Azərbaycan Respublikası prezidentinə və məhkəmə hakimiyyəti müstəqil məhkəmələrə – Konstitusiya Məhkəməsinə, Ali Məhkəməyə və Ali Arbitraj Məhkəməsinə məxsusdur.

1991-ci il oktyabrın 30-da Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin yaradılması haqqında Konstitusiya Qanunu qəbul edildi. Milli Məclisin tərkibi 50 nəfər deputatdan ibarət idi. Keçid dövründə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə verildi.

1991-ci il noyabrın 26-da Azərbaycan Respublikası Ali Soveti "Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ləğv edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununu qəbul etdi. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 68-ci maddəsinin 3-cü hissəsi, 104-cü maddəsinin 2-ci bəndi, "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya Aktının 4-cü maddəsi əsas tutularaq Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti milli ərazi qurumu kimi ləğv edilirdi. Azərbaycan Respublikasında ermənilərin kiçik bir qrupu üçün milli-ərazi qurumunun saxlanması, Ermənistan Respublikası ərazisindən isə azərbaycanlı əhalinin zorla köçürülməsindən sonra və hazırda orada bir nəfər də azərbaycanlının qalmadığı şəraitdə, digər tərəfdən Yuxarı Qarabağda azərbaycanlı əhaliyə qarşı zorakılığın artması, genişmiqyaslı terrorçuluq əməlləri törə-

dilməsi, Ermənistandan göndərilən yaraqlı dəstələrin cinayətkarlıq hərəkətləri nəzərə alınaraq Azərbaycan Respublikası qanunlarına əməl edilməsi, Qarabağın dağlıq hissəsində, Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarını bərpa etmək, yaradılmış silahlı dəstələri tərk-silah etmək, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquqlarını, azadlığını və ləyaqətini qorumaq, millətlərarası münasibətləri nizama salmaq zərurəti əsas götürülərək və Azərbaycan xalqının iradəsi rəhbər tutularaq Dağlıq Qarabağın muxtariyyət statusu ləğv edilirdi.

Müstəqil Azərbaycan Respublikası (III respublika) 1991-2003-cü illər.

1992-ci il fevralın 26-da ermənilər XX əsrin ən böyük faciələrindən biri olan Xocalı soyqırımını törətdilər. Rusiyaya məxsus 366-cı atıcı alayın köməyi ilə həyata keçirilən Xocalı soyqırımında 613 nəfər öldürüldü, 478 nəfər yaralandı, 1275 nəfər əsir götürüldü. Yaranmış şəraitdə, martın 6-da respublika prezidenti Ayaz Mütəllibov istefa verməyə məcbur oldu.

1992-ci il iyunun 7-də yeni prezident seçkilərində AXC-nin sədri Əbülfəz Əliyev prezident seçildi. 1992-ci ilin yayında yeni rəhbərlik Qarabağda ərazi bütövlüyünün bərpasında müəyyən müvəffəqiyyətlər əldə etsə də, 1993-cü ilin əvvəllərində uğursuzluqlar mərhələsi başlandı. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Dağlıq Qarabağ və

onun ətrafındakı altı rayon işğala məruz qaldı. Xalq Cəbhəsi hakimiyyəti Heydər Əliyevi xalqın tələbi ilə Bakıya dəvət etdi. İyunun 15-də H.Əliyev Ali Sovetin sədri seçildi. 1993-cü il oktyabrın 3-də Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevi prezident seçdi.

Yenidən respublika rəhbərliyinə qayıtmış Heydər Əliyev dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi üçün çox mühüm tədbirlər həyata keçirdi. 1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycanın iqtisadi dirçəlişi üçün çox vacib olan "Əsrin müqaviləsi" imzalandı. 1995-ci il noyabrın 12-də ümum-xalq səsverməsi yolu ilə müstəqil respublikanın ilk konstitusiyası qəbul edildi. Həmin vaxt Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinə seçkilər keçirildi.

1998-ci il oktyabrın 11-də alternativ əsasda keçirilən seçkilərdə Heydər Əliyev qələbə çalaraq yenidən 5 il müddətinə Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildi. Prezidentin rəhbərliyi ilə hüquqi, iqtisadi və demokratik islahatlar dönmədən davam etdirildi. 2000-ci il noyabrın 5-də çoxpartiyalı sistem əsasında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə seçkilər keçirildi. Xarici müşahidəçilərin iştirakı ilə keçirilən seçkilərdə hakim Yeni Azərbaycan Partiyası qələbə qazandı.

Azərbaycan Respublikası 2001-ci il yanvar ayının 25-də Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) tamhüquqlu üzvlüyünə qəbul edildi. Həmin gün-

dən Azərbaycanın üçrəngli bayrağı ATƏT-in Strasburq-dakı Parlament Assambleyasının önündə dalğalanır.

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DÖVLƏTÇİLİYİNİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ MƏRHƏLƏSİNDƏ (1993-2003-CÜ İLLƏR)

1992-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş Azərbaycan Xalq Cəbhəsi cəmi bir il hakimiyyətdə qaldı. Azərbaycanda müstəqil dövlətin bərpa edilməsində və dövlət quruculuğu sahəsində bir sıra tədbirlərin görülməsində AXC və xalq hərəkatının lideri Ə.Əliyevin xidmətləri olmuşdur. Həmin dövrdə, yaranmış şəraitdə hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev 1993-cü ildən sosial-iqtisadi və hüquqi islahatlara başladı. Həmin islahatların hüquqi əsasları müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasında (Əsas Qanunda) təsbit edilmişdir.

Azərbaycandakı quruculuq daim erməni təhlükəsi ilə üzləşirdi. 1993-cü ildən başlayaraq məkrli ermənilər havadarlarının köməyi ilə Azərbaycan torpaqlarını işğal edə bildilər. Təhlükəsizlik Şurası 30 aprel 1993-cü il tarixdə 822 sayılı ilk qətnaməsini qəbul etdi. Qətnamə bütün işğalçı qüvvələrin Kəlbəcər rayonundan və Azərbaycanın son vaxtlar işğal edilmiş başqa rayonlarından dərhal çıxarılmasını tələb edirdi. Təhlükəsizlik Şurası 1993-cü il 29 iyul tarixli 853 sayılı ikinci qətnaməsi ilə erməni quldur dəstələrini Azərbaycan Respublikasının Ağdam rayo-

nundan və bu yaxınlarda işğal edilmiş bütün digər rayonlardan dərhal, tamamilə və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edir və təcavüzkarı cilovlamaq üçün ATƏT-in Minsk qrupunun səylərini davam etdirməyə çağırırdı. Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsində və onun ətrafında münaqişənin davam etməsi, Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Qubadlı rayonunun işğal edilməsi BMT Təhlükəsizlik Şurasının 14 oktyabr 1993-cü il 874 sayılı daha bir üçüncü qətnamənin verilməsi ilə nəticələndi. 1993-cü il 11 noyabr tarixli 884 sayılı dördüncü qətnaməsində BMT Təhlükəsizlik Şurası işğalçı qüvvələrin Zəngilan rayonundan və Horadiz şəhərindən birtərəfli surətdə çıxarılması və Azərbaycan Respublikasının bu yaxında işğal olunmuş rayonlarının qəsbkar qüvvələrdən azad edilməsi tələbi ilə çıxış edirdi. Lakin erməni təcavüzkarları beynəlxalq təşkilatların tələblərinə məhəl qoymayaraq işğal etdiyi torpaqları tərk etmir. ATƏT-in Lissabon sammitinin sənədlərinə əlavə olaraq ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin 3 dekabr 1996-cı il bəyanatında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinin tərkib hissəsi olacaq 3 prinsipi tövsiyə edilmişdi. Ermənistan Respublikasından başqa bütün iştirakçı dövlətlərin müdafiə etdiyi sənədə aşağıdakı prinsiplər daxil edilmişdir:

- Ermənistan Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü;
- Dağlıq Qarabağın Azərbaycan tərkibində öz mü-

qəddərətini təyin etməyə əsaslanan bir razılışmada müəyyən edilən, ən yüksək özünüidarəsini təmin edən hüquqi statusu;

– məsələnin həllinin müddəalarına əməl olunmasını təmin etmək barədə bütün tərəflərin qarşılıqlı öhdəlikləri daxil olmaqla, Dağlıq Qarabağın və onun bütün əhalisinin təhlükəsizliyi.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyası

Yeni Konstitusiyanın layihəsini hazırlamaq üçün Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin sədriyi ilə 33 nəfərdən ibarət komissiya yaradılmışdı. Konstitusiya layihəsi ümumxalq müzakirəsindən sonra 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən Azərbaycan Respublikası referendumunda qəbul edilmiş və noyabrın 27-dən qüvvəyə minmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası təntənəli surətdə aşağıdakı niyyətlərini bəyan edir:

- Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq;
- Konstitusiya çərçivəsində demokratik quruluşa təminat vermək;
- Vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq;
- Xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq;
- Ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq

hamının layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək;

– Ümumbəşəri dəyərlərə sadiq olaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 5 bölmədən, 12 fəsildən və 158 maddədən ibarətdir. Konstitusiya da ümumi müddəalar adlanan 1-ci bölmənin "Xalq hakimiyyəti" fəslinin birinci maddəsinə müvafiq olaraq **XALQ Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi elan edilir**. Sərbəst və müstəqil öz müqəddəratını həll etmək və öz idarəetmə formasını müəyyən etmək Azərbaycan xalqının suveren hüququdur. Konstitusiya da referendumla müəyyən edilən iki mühüm məsələ təsbit edilir: 1) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi və ona dəyişiklik edilməsi; 2) Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi.

Konstitusiya Azərbaycanı demokratik, hüquqi və dünyəvi, unitar respublika elan edir. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin bölünməsi prinsipini təsbit edən Konstitusiya qanunvericilik hakimiyyətini Milli Məclisə, icra hakimiyyətini Azərbaycan Respublikası Prezidentinə, məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının müstəqil məhkəmələrinə həvalə edir. Hakimiyyətin hər üç qolu qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və öz səlahiyyətləri hədlərində müstəqildirlər.

Azərbaycanın dövlət başçısı Azərbaycan Respublikasının prezidentidir. Prezident Azərbaycan dövlətçiliyinin varisliyini qoruyur, ərazi bütövlüyünün, dövlət müstəqilliyinin, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyini təmin edir.

11-ci maddədə Azərbaycan Respublikasının ərazisinin vahidliyi, toxunulmazlığı və bölünməzliyi təsbit edilirdi. Respublika ərazisinə daxili sular, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub bölməsi (sektoru), hava məkanı daxildir. Konstitusiyaya görə, Azərbaycan Respublikasının ərazisi özgəninkiləşdirilə bilməz, Azərbaycan Respublikası öz ərazisinin heç bir hissəsini heç bir şəkildə kimsəyə vermir, yalnız Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə, Azərbaycanın bütün əhalisi arasında referendum keçirmək yolu ilə Azərbaycan xalqının iradəsi əsasında dövlət sərhədləri dəyişdirilə bilər.

Konstitusiyanın VI fəslində Azərbaycan Respublikasının icra hakimiyyətinin Azərbaycan Respublikasının prezidentinə mənsub olması təsbit edilir. Azərbaycan Respublikası prezidentliyinə namizədlər üçün tələb edilən senzə görə yaşı 35-dən aşağı olmayan, Azərbaycan Respublikası ərazisində 10 ildən artıq daimi yaşayan, seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan, o cümlədən ağır cinayətə görə məhkum olunmayan, başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olmayan, ali təhsilli, ikili vətəndaşlığı olmayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşı, Azərbaycan Res-

publikasının prezidenti seçilə bilər. Prezident seçkilərində səsvermədə iştirak edənlərin üçdə iki səs çoxluğu ilə 5 il müddətinə seçilən Azərbaycan prezidenti iki dəfədən artıq dövlət başçısı vəzifəsinə seçilə bilməz.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti səlahiyyətlərinə dövlət həyatının ən mühüm məsələlərinin həll edilməsi daxildir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti, icra səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin təşkili məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetini yaradır.

Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikasının prezidentinə tabedir və onun qarşısında cavabdehdir. Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının prezidentinə təqdim edir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti dövlət büdcəsinin icrasını təmin edir; dövlət iqtisadi proqramlarının həyata keçirilməsini təmin edir; nazirliklərə və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına rəhbərlik edir, onların aktlarını ləğv edir, dövlət sosial təminat proqramlarının həyata keçirilməsini təmin edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin 9 nəfər hakimdən ibarət üzvləri 10 il müddətinə seçilir. Səlahiyyət müddəti qurtardıqdan sonra Konstitusiya Məhkəməsi hakimi həmin vəzifəyə yalnız bir dəfə təyin edilə bilər.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası-

nın aliliyini təmin etməkdir.

Konstitusiyaya Məhkəməsinin hakimlərini Azərbaycan Respublikası prezidentinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi təyin edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin əsas vəzifələri Azərbaycan Respublikası prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sorğusu əsasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin 3-cü hissəsində nəzərdə tutulmuş məsələləri həll etməkdən, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin 4-cü hissəsində göstərilmiş orqanların sorğusu əsasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasını və qanunlarını şərh etməkdən və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ilə nəzərdə tutulmuş başqa səlahiyyətləri həyata keçirməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarı Azərbaycan Respublikası ərazisində məcburi qüvvəyə malikdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin ilkin rəyi olduqdan sonra Milli Məclis və ya Azərbaycan Respublikası prezidenti Konstitusiyaya mətnində dəyişiklik edilməsini referendumla çıxara bilər. Konstitusiyanın 1-ci,

2-ci, 6-cı, 7-ci, 8-ci və ya 21-ci maddələrində dəyişikliklər edilməsi haqqında, 3-cü fəslində nəzərdə tutulmuş müddəaların məhdudlaşdırılması haqqında təkliflər referendumla çıxarıla bilməz. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi referendumla qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mətnində dəyişikliklərə dair qərar qəbul edə bilməz.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında ordu quruculuğu

1991-ci il oktyabrın 9-da Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti "Azərbaycan milli özünümüdafiə qüvvələri haqqında" qanun qəbul etdi. Könüllülük əsasında yaradılmış hərbi hissələrin mütəşəkkil silahlı qüvvələrə çevrilməsi üçün qanunun əhəmiyyəti var idi. Erməni daşnaklarının qarşısını almaqdan ötrü ilk batalyonların yaradılmasına başlandı.

1991-ci il dekabrın 25-də "Hərbi qulluqçuların statusu haqqında" Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurası qanun qəbul etdi. Qanunda Azərbaycan ordusunda hərbi nizam-intizamı artırmaq, gəncləri vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək, mütəşəkkil və bacarıqlı əsgər hazırlamaq dövrün ən vacib tələblərindən hesab edilirdi.

1993-cü il noyabrın 26-da "Silahlı qüvvələr haqqında" qanunun yeni redaksiyası və "Müdafiə haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu Milli Məclis tərəfindən təsdiq edildi. Qanuna görə, Azərbaycan Respublikası dinc yaşamaq prinsipini əsas tutur və öz müdafiə qabiliyyətini

təcavüzdən qorunmaq üçün təşkil edirdi. Dövlət orqanlarına müdafiə sahəsində konkret vəzifələr tapşırıldı.

1994-cü il yanvarın 6-da "Sərhəd qoşunları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Sərhəd qoşunları Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərinin mühafizəsini və toxunulmazlığını təmin edir. Qanun sərhəd qoşunlarının maddi-texniki təminatı ilə bağlı konkret tədbirlərin görülməsini müəyyən edir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında hüququn inkişaf xüsusiyyətləri.

Qanunvericilik sisteminin təşkil edilməsi.

Hüququn mənbələri. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsasıdır. Qanunvericilik sistemi aşağıdakı normativ hüquqi aktlardan ibarətdir:

- Konstitusiya;
- Referendumla qəbul edilmiş aktlar;
- Qanunlar;
- Fərmanlar;
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları;
- Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları.

Yerli icra hakimiyyəti orqanları normativ xarakterli aktlar qəbul edə bilirlər.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında hüquqi islahatlar aparmaq, yeni ictimai münasibətlərdən və beynəlxalq öhdəliklərdən əmələ gələn hüquq münasibətlərini

tənzimləmək üçün Azərbaycan Respublikasının yeni məcləlləri qəbul edilmişdir.

* * *

QÜRBƏT... ABŞ

Neçə gün idi ki, narın yağış yağırdı. Kəsilmək bilmirdi. Elə bil, qürbət kimin üçünsə yas saxlayırdı. Daşı da, kəsəyi də, gülü də, yarpağı da ağlayırdı. İnsanları məsum, göynək idi. Bəlkə də, qəriblərin dilsiz kədərini ilk qisməti elə əsrlər boyu sirli qürbət imiş?! Sən demə, bu varlıq məhz buna görə göynək, acıdır. Onun dəli, qeyri-adi izharı isə yalnız durna köçünün sirli harayındadır:

*İçin-için könlüm ağlar yaman sənsiz,
Baharımı bələr çiskin, duman sənsiz.
Hələ çoxmu öz oduma yanam, sənsiz?
Söylə, nə vaxt qovuşarıq o vüsala?..*

ŞİMALİ AMERİKANIN İLK SAKİNLƏRİ yerli amerikalılar – 20 min il bundan əvvəl Asiya ilə Amerikanı birləşdirən torpaq zolağından bugünkü Bering dənizinin yerindən keçərək buraya gəldiklərinə inanan hindu xalqları olmuşdur (ilk dəfə Amerika qitəsi sahillərinə çıxarkən Hindistana çatdıqlarını güman edən avropalı tədqiqatçılar tərəfindən

onlar səhvən hindlilər adlandırılmışlar). Bu yerli xalqlar tayfa şəklində bəzi hallarda isə tayfa birlikləri şəklində yaşayırdılar. Onlar yalnız öz aralarında ticarət etdikləri üçün avropalıların buraya gəlməsindən əvvəl digər kontinentlərdə ki insanlarla, hətta Cənubi Amerikadakı digər yerli xalqlarla da çox az əlaqələrə malik idilər. Bu xalqların yaratdıqları iqtisadi sistemlər onların torpaqlarında məskunlaşan avropalıları tərəfindən məhv edilmişdir.

Amerikanı ilk dəfə kəşf edən "avropalıları vikinqlər" olmuşdu. Ancaq, təxminən min il bundan əvvəl baş verən bu hadisə nəzərə çarpmadan qalmışdı; o vaxtlar Avropa cəmiyyətlərinin əksəriyyəti hələ də möhkəm şəkildə kənd təsərrüfatına və torpaq sahibkarlığına əsaslanırdı. Kommersiya hələ Şimali Amerikanın daha dərinə tədqiqinə və məskunlaşmasına təkan verəcək qədər böyük əhəmiyyət kəsb etmirdi.

1492-ci ildə italyalı dəniz səyyahı Xristofor Kolumb İspaniya bayrağı altında Asiyaya cənub-qərbdən yol tapmaq məqsədilə yola çıxdı və "Yeni dünya"nı kəşf etdi. Sonrakı 100 il ərzində ingilis, ispan, portuqal, holland və fransız tədqiqatçıları qızıl, var-dövlət və şan-şöhrət axtarmaq üçün Avropadan "Yeni dünya" ya yollandılar.

Lakin Şimali Amerikanın sərt səhra həyatı ilk tədqiqatçılara nə elə bir şöhrət, nə də elə çox qızıl qazandırdı. Buna görə onların çoxu burada qala bilmədi. Tədricən Şimali Amerikada məskunlaşan insanlar buraya sonralar

gəldilər. 1607-ci ildə bir qrup ingiltərəli burada ilk daimi yaşayış məntəqəsi saldı ki, o da sonralar Birləşmiş Ştatlara çevrildi. Həmin yaşayış məntəqəsi Ceymstaun indiki Virciniya ştatında yerləşir.

BİRLƏŞMİŞ ŞTATLAR. XXI əsrə hər vaxt olduğundan daha böyük və bir çox cəhətdən xeyli uğurlu iqtisadiyyatla daxil olmuşdur. Bu iqtisadiyyat XX əsrin birinci yarısında təkcə iki dünya müharibəsinin və global tənəzzülün törətdiyi çətinliklərə tab gətirməklə qalmamış, əsrin ikinci yarısında Sovet İttifaqı ilə 40 illik "soyuq müharibə"nin doğurduğu bir sıra təhdidlərdən tutmuş kəskin inflyasiya, yüksək işsizlik səviyyəsi və dövlət büdcəsində nəhəng kəsirlərlə mübarizəyə qədər bir çox ciddi problemlərin öhdəsindən gələ bilmişdir. Nəhayət, 90-cı illərdə ölkə əhalisi iqtisadi rahatlıq dövrünə qədəm qoymuşdur: qiymətlər sabitləşmiş, işsizlik səviyyəsi son 30 il ərzində ən aşağı həddə düşmüş, fond birjaları misli görünməmiş yüksəliş keçirmişdir.

Amerika ədəbiyyatı öz başlanğıcını hindu mədəniyyətlərinin şifahi şəkildə nəsil-dən-nəslə ötürüdükləri miflər, əfsanələr, nağıllar və lirik şeirlərdən (əsas etibarilə mahnılardan) götürülür.

İlk avropalıların gəlişindən əvvəl Şimali Amerika ərazisində mövcud olan 500-dən çox hindu dilləri və tayfa mədəniyyətləri arasında heç bir yazılı ədəbiyyat yox idi. Bunun nəticəsidir ki, Amerika şifahi xalq ədəbiyyatı çoxşaxəlidir.

Navaho kimi yarımköçəri həyat təzi sürən tayfaların mədəniyyətlərinə mənsub olan rəvayətlər, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan məskunlaşmış Akoma kimi tayfalara mənsub olan hekayətlərdən fərqlidir; şimali, gölətrafi ərazidə yerləşən Ocibva kimi tayfaların hekayətləri çox vaxt səhra zonasında yaşayan Hopi kimi tayfaların hekayətlərindən kəskin surətdə fərqlənir. Hər bir tayfanın öz dili vardı. Onlar Allahlara, heyvanlara, bitkilərə və ya müqəddəs şəxslərə sitayiş edirdilər. İdarəetmə sistemləri, demokratiyadan tutmuş aqsaqqallara və ya teokratiyalara qədər dəyişirdi. Tayfaların həyat təzləri arasındakı bu müxtəlifliklər şifahi ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdı. Bununla belə, bəzi oxşar cəhətlər tapmaq mümkündür. Misal üçün, hindu hekayələrində təbiətə, eyni zamanda həm ruhani, həm də fiziki ana kimi pərəstiş edilir. Təbiət canlıdır və ona ruhi qüvvələr verilir; baş qəhrəmanlar, heyvanlar və ya bitkilər, çox vaxt hər hansı bir tayfa, qrup və ya fərdlə bağlı olan totemlər ola bilər. Daha sonrakı dövrün Amerika ədəbiyyatında müqəddəsliyin hindu anlayışına ən yaxın olan ədəbi anlayış, Ralf Baldo Emersonun, bütün həyatı əhatə edən, transendent "Ruhdan yuxarı" əsəridir.

Amerika hindu ədəbiyyatında, demək olar ki, hər bir janra aid nümunələr tapmaq olar. Məsələn, lirik şeirlər, monoton mahnılar, miflər, nağıllar, yumoristik lətifələr, sehri sözlər, epik şeirlər və əfsanəvi tarixi hekayələr. Mühacirlər və əcdadlar barədə salnamə rəvayətləri çoxdur,

eyni zamanda təxəyyül və ya şəfaverici mahnılar və şişirdilmiş qəhrəmanlar haqqında hekayətlər də çoxluq təşkil edir. Dünyanın yaradılması barədə bəzi hekayətlər xüsusilə məşhurdur.

Şifahi hindu ənənəsi və onun bütövlükdə Amerika ədəbiyyatı ilə əlaqəsi, Amerika barədə elmi işlərin ən zəngini və az tədqiq olunmuşdur. Hinduların Amerikaya verdikləri töhfə çox vaxt düşünülüyündən artıqdır. Gündəlik işlənən Amerika ingilis dilində yüzlərlə hindu sözləri var.

QÜVVƏDƏN DÜŞMƏYƏN SƏNƏD

"Konstitusiyada yazılan bu müddəalar gələcəkdə əsrlər boyu qüvvədə qalmaq və minvalla insani məsələlərlə bağlı cürbəcür çağırışlara uyğunlaşdığını bilmək üçün nəzərdə tutulmuşdur".

Con Marşall
Ali Məhkəmənin sədri,
Makkulloq kəndi,
Merilend, 1819

ABŞ KONSTITUSİYASI Amerika dövlətinin mərkəzi aləti və ölkənin Ali qanunudur. 200 ildən çoxdur ki, o, dövlət institutlarının inkişafını yönləndirir, siyasi sabitlik, fərdi azadlıq, iqtisadi yüksəliş və sosial tərəqqinin əsaslarını təmin edir.

Amerika Konstitusiyası dünyanın bu gün də qüvvədə olan ən yaşlı yazılı konstitusiyasıdır və o, dünyanın bir çox

digər konstitusiyaları üçün model rolunu oynamışdır. ABŞ Konstitusiyası bu qədər uzunömürlü olmasına görə öz sadəliyinə və çevikliyinə borcludur. İlk dəfə XVIII əsrin sonlarında, Amerika qitəsinin Atlantik sahili boyu bir-birindən çox fərqli olan 13 müxtəlif ştatdakı 4 milyon adamın idarə olunması üçün hüquqi çərçivə təmin etmək məqsədilə tərtib edilən bu Konstitusiyanın əsas müddəaları o qədər yaşarı olmuşdur ki, sonrakı bütün dövrlər ərzində yalnız 27 əlavə və dəyişiklik edilməklə indi o, Atlantik okeanından Sakit okeanadək uzanan bir-birindən fərqli 50 ştatda 260 milyondan çox amerikalının ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət edir.

1787-ci ildə qəbul edilən və bu günə qədər qüvvədə olan ABŞ Konstitusiyası bir çox cəhətdən dahiyənə surətdə yaradılan bir sənəd olmuşdur. Konstitusiya federal hökumətin xarici ölkələrlə kommersionasını və ştatlar arasındakı ticarəti tənzimləyə, hamı üçün eyni olan iflas qanunları çıxara, çəki və ölçü standartlarını təsbit edər, poçt idarələri və yollar yarada, patent və əlyazma hüquqlarını idarə edən qanunlar çıxara biləcəyini təmin etmişdir.

* * *

Ali canlılar yetərinə aydınsa, elə o qədər də qaranlıqdırlar. Tanrının xəlv etdiklərini öyrənmək çox asan

olduğu halda, lakin bircə, insan adlı məfhumun dərinliyinə yetmək qeyri-mümkündür. Çünki **bu ali məxluq hər an dəyişə bilir və dəyişdiyi cildlər onun nə qədər vahiməli bir yaranış olduğunu təsdiq edir.** Bu dünyası ilə özünü istənilən adlara məskun edir: şeytan, cəllad və mələk... Onlar bu simalarla hara gedirlər?..

"Torpaq su üzərində üzən adalardır. İnsanlar bu adalarda, sadəcə, hara isə gedirlər?"

İnsan həqiqətən, dəhşətli varlıqdır, çünki bu Yer adlı planetdə nə baş verirsə, yalnız insan törədir. Tikən də odur, yıxan da...

*Harita üstündə renklərlə erke,
Dünyayı min yere böldü insanlar.
Qurdular, tikdiler, ama yeniden,
Dünyanın üstündə didişdi onlar –
İnsanlar!*

*Asrlar uzunlu kuruldu meydan,
Günahsız döküldü toprağa al-kan.
Saysız el-obalar virane kaldı,
Toprağın varlığı kanla sulandı.*

*Toprak, yeni sarvet, şan-şöhret! – diye,
Dünyayı taladı her an insanlar.
Ucaldı günahsız feryadlar göye,*

*Olmadı topraktan bir an doyanlar,
Didse de toprağı her an xaqanlar,
Didse de bir-birin hey şu insanlar,
Şu toprak onlara hiç eğilmedi,
Dünyanın kaderi hiç değışmedi.*

Və müxtəlif sətirlərin məzmunu daha yandırıcı, daha dərin olan çox qəribə qeydlər...

"Şəmsi Rəhimovun qətlinə görə Elçin Əliyev 1996-cı ildə ömürlük həbs olundu. Fazil və Fariz 13 il cəza müddəti aldı. Tofiq Qasimov 14 il azadlıqdan məhrum oldu.

Mahir Cavadov Azərbaycanı tərk etdikdən sonra bir müddət Avropada yaşamış, sonra İrana köçmüş və orada "Amon" adlı təşkilat yaratmışdır. Hal-hazırda qeyri-rəsmi mənbələrə görə Hollandiyada yaşayır.

Eldar Həsənov baş prokuror vəzifəsindən azad olunub, Rumıniya Respublikasında Azərbaycan Respublikasının fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri təyin edilmişdir.

İsa Nəcəfov 2002-ci ildən Konstitusiya Məhkəməsinin hakimi təyin olunmuşdur".

"3 gün sonra Surət Hüseynov azad edilir və daha sonra Rusiyaya qaçır. Rusiya dövləti onu tutub Azərbaycana təhvil verir. Cinayət işi açılır və o, ömürlük həbs olunur.

...Mart hadisələrindən sonra Türkiyə dövlətinin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən fəvqəladə və səlahiyyətli nümayəndəsi geri çağırılır və ümumiyyətlə, səfirin diplo-

matik karyerasına son qoyulur.

...Rusiya politoloqları ermənipərəst Konstantin Zatulin və Rusiya hökumətində uzun müddət məsləhətçi olan Andranik Miqranyan "Nezavisimaya qazeta"da dərc edilən "MDB: Tarixin başlanğıcı, yoxsa sonu?.." adlı – Rusiyanın qeyri-rus dövlətlərə qarşı mübarizəyə sövq etdirmək məqsədini güdən yazının müəllifi olmadıqlarını bildirsələr də, lakin orada deyilən fikrə tərəfdar çıxdıqlarını bəyan edirlər.

* * *

Amerika deyəsən, həqiqətən, güclü idi. Könlünün içindəkilərə görə.

*Bilmezdim kaderim böyle olacak,
Arzular gözümde daşib susacak.
Can söküb kurduğum o tahtı-tacım
Alınmaz kalatek yine duracak.*

ABŞ-dan gələn təyyarə gecə Bakı limanına enəndə saat 2-yə qalırdı. Hava tutqun idi. Onun ala-toran bağıri içində göynək bir can qopuq-qopuq hıçqırırdı. Bu, Azərbaycan idi. Yox, nəhayətsiz göylərin tutqun köksündə alışıb yanan ulduzlar sadəcə, şəfəq saçmırdılar, onlar divanə saçlı, hicran

sitəmli bir məmləkətin başına pərvanə olub xəfif-xəfif gözyaşı tökürdülər. Odlu diyarın dərdi böyük idi. Dünyanın özünə sığmırdı. Yerın məhvərini qoparmağa can söküdü.

Gecə ağır-ağır ötürdü. Göylərin nəhayətsizliklərində qütbün toranlığı tədriclə sökülməkdə idi. Dan yerinin qı-zartısı üföqlərə düşmüşdü. Çox qəribə və heyrətəməz idi. Elə bil, qan çilənmişdi üföqlərə.

Payızın son akkordları döyüntüsündə günəşin zərrin şəfəqləri acı bir kədər içində titrəşirdi. Torpağa o qədər də meyil etməirdi. Yaman qorxurdu. Çünki orada insanlar vardı... dəhşətli varlıqlar. Günəşin işıqları ürkək-ürkek tədriclə çəkilib onlardan qeyb olmağa başlayırdı. Qor-xunc məxluqların xətasını torpaq çəkirdi. Yaman üşüyürdü. Günəş ondan üz çevirmişdi, yırtıcı insanlara görə.

Allah torpağı yeganə nemət kimi bəxş etdi insanlara, bir zaman: "Əkin, becərin və qoruyun!" dedi. İnsanlar Onun nəsihətlərinin ikisinin önündə diz çöküb, can əritdilər. Lakin 3-cüsünün isə üzünə ağ oldular. Və əsrlər boyu torpağa qan içirdilər insanlar.

Günəş viranə bir küskünlük ələmində qüruba doğru baş alanda qütb yenə tədriclə məftun saqlarının bağıını qırıb göylərin hicran köksünə tökməyə başladı.

Azərbaycan xalqına ağır itki üz vermişdir. Azərbaycanın görkəmli siyasi və dövlət xadimi, xalqının ümummilli lideri, Azərbaycan Respublikasının eks-prezidenti Heydər Əlirza oğlu Əliyev 2003-cü il dekabrın 12-də, ömrünün 81-ci ilində vəfat etmişdir.

Heydər Əlirza oğlu Əliyev 1923-cü il mayın 10-da Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. O, 1939-cu ildə Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu bitirdikdən sonra Azərbaycan Sənaye İnstitutunun (indiki Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası) memarlıq fakültəsində təhsil almışdır. Başlanan müharibə ona təhsilini başa çatdırmağa imkan verməmişdir.

1941-ci ildən Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığında və Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetində şöbə müdiri vəzifəsində işləmiş və 1944-cü ildə dövlət təhlükəsizlik orqanlarına işə göndərilmişdir. Bu dövrdən təhlükəsizlik orqanları sistemində çalışan Heydər Əliyev 1964-cü ildən Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi sədrinin müavini, 1967-ci ildən isə sədri vəzifəsində işləmiş, general-mayor rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. Həmin illərdə o, Leninqradda (indiki Sankt-Peterburq) xüsusi ali təhsil almış, 1957-ci ildə isə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirmişdir.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1969-cu il plenumunda Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilərək respublikanın rəhbəri olmuşdur. 1982-ci ilin dekabrında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun üzvü seçilən Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsinə təyin edilmiş və SSRİ-nin rəhbərlərindən biri olmuşdur. Heydər Əliyev iyirmi il ərzində SSRİ Ali Sovetinin deputatı, beş il isə SSRİ Ali Soveti sədrinin müavini olmuşdur.

Heydər Əliyev 1987-ci ilin oktyabrında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun və şəxsən baş katib Mixail Qorbaçovun yeritdiyi siyasi xəttə etiraz əlaməti olaraq tutduğu vəzifələrdən istefa vermişdir.

Heydər Əliyev 1990-cı ilin 20 Yanvarında sovet qoşunlarının Bakıda törətdiyi qanlı faciə ilə əlaqədar ertəsi gün Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəliyində bəyanatla çıxış edərək, Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş cinayətin təşkilatçıları və icraçılarının cəzalandırılmasını tələb etmişdir. O, Dağlıq Qarabağda yaranmış kəskin münaqişəli vəziyyətlə bağlı SSRİ rəhbərliyinin ikiüzlü siyasətinə etiraz əlaməti olaraq, 1991-ci ilin iyulunda Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının sıralarını tərk etmişdir.

1990-cı ilin iyulunda Azərbaycana qayıdan Heydər Əliyev ilk əvvəl Bakıda, sonra isə Naxçıvanda yaşamış, həmin ildə Azərbaycan Ali Sovetinə deputat seçilmişdir. O, 1991-1993-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali

Məclisinin sədri, Azərbaycan Respublikası Ali Soveti sədrinin müavini olmuşdur. Heydər Əliyev 1992-ci ildə Yeni Azərbaycan Partiyasının Naxçıvan şəhərində keçirilmiş təsis qurultayında partiyanın sədri seçilmişdir.

1993-cü ilin may-iyununda hökumət böhranının son dərəcə kəskinləşməsi ilə ölkədə vətəndaş müharibəsinin baş verməsi və müstəqilliyin itirilməsi təhlükəsi yaranıqda Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin hakimiyyətə gətirilməsi tələbi ilə ayağa qalxdı. Azərbaycanın o zamankı rəhbərləri Heydər Əliyevi rəsmən Bakıya dəvət etməyə məcbur oldular. Heydər Əliyev 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Ali Sovetinin sədri seçildi, iyulun 24-də isə Milli Məclisin qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirməyə başladı.

1993-cü il oktyabrın 3-də ümumxalq səsverməsi nəticəsində Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildi. O, 1998-ci il oktyabrın 11-də xalqın yüksək fəallığı şəraitində keçirilən seçkilərdə səsərin 76,1 faizini toplayaraq yenidən Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilmişdir. 2003-cü il oktyabrın 15-də keçirilən prezident seçkilərində namizədliyinin irəli sürülməsinə razılıq vermiş Heydər Əliyev səhhətində yaranmış problemlərlə əlaqədar seçkilərdə iştirak etməkdən imtina etmişdir.

Heydər Əliyev bir sıra beynəlxalq mükafatlara, müxtəlif ölkələrin universitetlərinin fəxri doktoru adına və digər nüfuzlu fəxri adlara layiq görülmüşdür. O, dörd dəfə Lenin or-

deni, Qırmızı Ulduz ordeni və çoxlu medallarla təltif edilmiş, iki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adını almış, bir çox xarici dövlətlərin orden və medalları ilə təltif olunmuşdur.

Azərbaycanın son 30 ildən artıq bir dövrünü əhatə edən tarixi taleyi Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bu illər ərzində xalqın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının bütün sahələrində dirçəliş məhz onun adı ilə əlaqədardır.

Heydər Əliyev rəhbərlik etdiyi bu dövr ərzində daim tərəqqisi üçün çalışdığı, zəngin mədəniyyəti, böyük tarixi keçmişi ilə həmişə qürur duyduğu və gələcək nəsillərin taleyi üçün düşündüyü doğma yurdu Azərbaycanı bir dövlət kimi zamanın ağır və sərt sınaqlarından çıxarmışdır.

O, böyük siyasi və dövlət xadimi, xalqın şəxsiz lideri olaraq hələ sağlığında canlı əfsanəyə çevrilmiş, buna görə də Heydər Əliyev fenomeni həmişə diqqətləri cəlb etmiş, dünya azərbaycanlılarının bu ümummilli liderinin coşqun siyasi fəaliyyəti istər ölkə, istərsə də dünya mətbuatında geniş işıqlandırılmışdır.

Azərbaycan xalqı milli dövlətçiliyinin dağılmaq təhlükəsi qarşısında qaldığını gördüyü və artıq ən ağır günlərini yaşadığı bir zamanda, 1993-cü ilin iyununda mövcud hakimiyyətin dəyişdirilməsini təkidlə tələb etmiş və həmin vaxtdan taleyini Heydər Əliyevə etibar etmişdir. Xalqın belə dar bir gündə qaldığını görüb onun təkidli dəvətini qəbul edən Heydər Əliyev Azərbaycanda yenicən böyük siyasətə qayıtmışdı. Xalq Heydər Əliyevin bu

qayıdışını ümid və sevinclə qarşılamış, həmin günü isə **Milli Qurtuluş günü kimi müstəqil Azərbaycanın tarixinə yazmışdır.**

Heydər Əliyev birinci dəfə hakimiyyətə gələndə 1960-cı illərin axırlarında Azərbaycan iqtisadi və mədəni tənəzzül dövrünü yaşayırdı. O zaman məhz Heydər Əliyevin gəlişi ilə cəmiyyət həyatının bütün sahələrində sürətli yüksəliş, milli ruhun inkişafı və mənafehiyyətin tərəqqisi dövrü yaşanmışdı.

Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gələndə də yenə özünün siyasi bacarığı gücünə ölkəni vətəndaş müharibəsi təhlükəsindən, iqtisadi-siyasi pərakəndəlikdən xilas edə bilmiş və cəmiyyətin məqsədini, qayəsini öz varlığında, özünün güclü şəxsiyyətində təzahür etdirərək, doğma xalqını yenidən vahid bir məfkurə ətrafında səfərbər edib, onun qəlbində sabaha inam hissi yaratmağı bacarmışdı.

Bütün bu illər ərzində əsl rəhbər kimi məhz Heydər Əliyev Azərbaycan həqiqətlərini qətiyyətlə bütün dünyaya tanıda bilmişdir. Azərbaycan yalnız Heydər Əliyevin qayıdışından sonra özünün geosiyasi imkanlarını gerçəkləşdirməyi bacarmışdır. Heydər Əliyevin siyasi zəkası sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq aləmdən təcrid olunmaq təhlükəsi arxada qalmışdır.

Dünya siyasəti meydanında cərəyan edən proseslərə təsir baxımından Azərbaycan rəhbəri həmişə öz sö-

zü, öz çəkisi, öz sanbalı ilə seçilmişdir. Ümumxalq məhəbbəti qazanan Heydər Əliyevin bitməz-tükənməz enerjisi xalqı yaradıcılıq uğurlarına ruhlandırmışdır.

Tarixin yetirdiyi görkəmli şəxsiyyətlərdən olan Heydər Əliyevin parlaq siyasi zəkası sayəsində iki əsrin və iki minilliyin qovuşduğu Azərbaycan öz milli-mənəvi dəyərlərini qoruyaraq üçüncü minilliyə inamla qədəm qoymuşdur. Heydər Əliyev zəkası bütün sədləri yararaq və qarşıya çıxan heç bir çətinliyə baxmayaraq Azərbaycanı olduqca mürəkkəb zamanın dalğaları arasından salamat çıxarıb ona həm bölgədə, həm də dünyada layiqli yer qazandırmışdır.

Olduqca mürəkkəb bir dövrdə xalqın xidmətində dayandığını nümayiş etdirərək Heydər Əliyev bir çox siyasi xadimin edə bilmədiyini və edə bilməyəcəyini gerçəkləşdirmiş, müasir dünyanın ən aktual çağırışlarına cavab vermək bacarığı ilə XX və XXI əsrin tanınmış siyasi xadimləri sırasında həmişəlik öz layiqli yerini tutmuşdur. Xalqımızın yetirdiyi nadir dövlət xadimlərindən olan Heydər Əliyev yaşadığı fırtınalı həyatı boyu hər zaman xalqını, vətənini düşünmüşdür. Onun ürəyi Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, doğma xalqının xoşbəxtliyi üçün çırpınmışdır. Heydər Əliyev bir dövlət başçısı kimi Azərbaycanın ən çətin anlarında onu xilas etmək üçün misilsiz fədakarlıqlar göstərmiş, ölkəsini bəlalardan qurtarmağı bacarmışdır.

Təbiətin ona bəxş etdiyi bir çox nadir keyfiyyətlər sayəsində Heydər Əliyev uzaqgörən şəxsiyyət kimi tarixi hadisələrin gedişini irəlilədən müəyyən edə bilir, milli tarix üçün olduqca böyük əhəmiyyət daşıyan qərarlar qəbul edən zaman əsl vətənpərvər mövqeyi nümayiş etdirir, tam qətiyyətlə hərəkət etməyi bacarırdı. Şəxsiyyətindəki qətiyyət onun geniş auditoriya qarşısında çıxışlar edərkən çox vaxt elə bədahətən söylədiyi fikirlərdə də parlaq əksini tapmışdır. Sarsılmaz məntiq üzərində qurularaq qeyri-adi dərəcədə böyük təsir gücünə malik məruzə və nitqləri Heydər Əliyevin fəlsəfi və siyasi dünyagörüşündəki dərinliyin və nikbinliyin açıq ifadəsidir.

Azərbaycan dövlətinin başçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi Heydər Əliyevin çoxəsrlik dövlətçiliyimiz tarixində müstəsna yeri vardır. Heydər Əliyevin fəaliyyəti öz əhəmiyyəti baxımından Azərbaycanın hüdudlarından çox-çox kənarlara çıxır. Müasir dövrdə nəinki Azərbaycanda, hətta bütün postsovet məkanında, eləcə də dünya miqyasında gedən prosesləri Heydər Əliyevin şəxsiyyətindən və fəaliyyətindən kənar təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Müasir Azərbaycanda dövlət quruculuğunun, iqtisadi dirçəlişin, siyasi şüurun, siyasi həyatın son 30 ildən artıq bir dövrünü əhatə edən zaman kəsiyi böyük siyasət xadimi kimi tanınan və dərin zəkaya, ensiklopedik biliyə, geniş dünyagörüşünə malik olan tarixi şəxsiyyətin - Hey-

dər Əliyevin adı, əməli fəaliyyəti ilə gerçəkləşdirdiyi konkret işlərlə bağlıdır. Bu mürəkkəb proseslər isə onun həm əməli fəaliyyətində, həm də fəlsəfi məfkurəsində milli dirçəliş fəlsəfəsində öz əksini tapmışdır.

Heydər Əliyev zəmanəmizin böyük filosofu və mütəfəkkiri idi. Onun formalaşdırdığı və inkişaf etdirdiyi azərbaycançılıq fəlsəfəsi Azərbaycanın müasir dünyada xüsusi yerini müəyyən etmiş, milli dövlətçiliyimizin bünövrəsini təşkil edərək, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Azərbaycan ziyalisını son yüzilliklərdə ən ciddi bir şəkildə düşündürən milli dirçəliş problemləri bütöv şəkildə Heydər Əliyevin həmin illərdəki fəaliyyəti ilə strateji dövlət siyasətinə, elmdən sosiologiyadan və fəlsəfədən əməli siyasət müstəvisinə keçmişdir.

Heydər Əliyev öz parlaq siyasi zəkası və istedadı sayəsində yeni Azərbaycanı, onun bugünkü gerçəkliklərini yaratmış və gələcəyə aparacaq yolları müəyyən etmişdir. Məhz buna görə də Azərbaycan tarixinin 1969-cu ildən bəri yaşanan dövrü Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır və tariximizə Heydər Əliyev dövrü kimi həkk olunmuşdur. Bu dövrün isə Azərbaycanın gələcək tarixi taleyi baxımından başlıca məzmunu azərbaycançılıqdır.

Azərbaycanın müstəqil dövlətə aparacaq yolu, əslində 1969-cu ildən, məhz onun hakimiyyətə gəlişindən sonra başlamışdır. Bu mənada azərbaycançılığın ən parlaq səhifələri də elə həmin illərdən etibarən yazılmışdır. Heydər

Əliyev o dövrdə mövcud olan ideologiyanın qəlibləri çərçivəsində və bu ideologiyaya, əlbəttə, aşkarda daban-dabana zidd olmayan formada olsa belə alt qatında ona müxalif qalaraq, Azərbaycanda milli ruhun tamamilən sıxışdırılmasına nəinki yol vermiş, əksinə, onu yüksəltmək yolunda bütün imkanlardan maksimum dərəcədə istifadə etməyi bacarmışdır.

Bu baxımdan Heydər Əliyevin respublika rəhbərliyinə gəlməsindən sonrakı dövr milli özünüdərk, milli özünə-qayıdışın başlanğıcı kimi qəbul edilir. Tarixi məhz bu dövrdən etibarən başlayan Heydər Əliyev idarəetmə fəlsəfəsinin başlıca ideya-siyasi istiqamətini də məhz xalqın milli özünüfədəsinin bütün forma və vasitələrinin geniş vüsət alması, milli qürur hissənin güclənməsi və milli şüurun yüksəlməsinə təkan verən sürətli inkişaf strategiyasının gerçəkləşdirilməsi təşkil etmişdir. Onun respublikaya rəhbərlik etməyə başladığı ilk günlərdən Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin yubileylərinin müntəzəm surətdə qeyd olunması bir ənənə halını almış, bu isə Azərbaycan xalqının ümummilli problemləri ilə sıx bağlı olub milli ruhun, milli özünüdərk yüksəlişi, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması, müstəqil dövlətçilik ideyalarının gerçəkləşməsi üçün zəmin yaratmışdır.

Heydər Əliyevin 1969-82-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə görülən işlər milli özünüdərk duyğularını ideoloji sistemin keçmiş buxovlarından xilas edə-

rək, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması kimi təməl prinsipləri əsasında milli ruhun hədsiz yüksəlişini təmin etmiş, xalqımızın qəlbində illərdən bəri sıxılıb qalmış milli dövlətçilik ideyasının gələcəkdə böyük hərəkətverici qüvvəyə çevrilməsi üçün münbit zəmin yaratmışdı.

SSRİ-nin əyalətlərindən biri kimi baxıldığından, 1960-cı illərin sonlarına doğru sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrinin gerilədiyi, mənfi meyillərin güclənərək getdikcə daha dərin kök saldığı, hakimiyyət uğrunda gizli rəqabətin artdığı və eybəcər şəkillər aldığı, bütün bunların isə xalqın milli-mənəvi birliyinə ziyan vurduğu Azərbaycanda hakimiyyətə gələn yeni rəhbərin birinci işi respublikada iqtisadi potensialın dağılmasının, ictimai-siyasi həyatda yaranmış tənəzzülün xalqın mənəvi-psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərə bilməsinin qarşısını almaqdan ibarət oldu. Respublikada kosmopolit bir əhvali-ruhiyyə hökm sürdüyündən milli kadrların hazırlanması, milli dilin inkişaf etdirilməsi və istifadə olunması, dövlət idarəetmə strukturlarında çalışan məmurların azərbaycanlı olmasına diqqət yetirilməsi istiqamətində nəinki ciddi addım atılmır, hətta bu yöndə edilə bilən təşəbbüslərin qarşısı alınırdı ki, belə bir halda, heç şübhəsiz, milli mentalitetin daşıyıcısı sayılan kadrların yetişməsinə çox ciddi maneələr törədilirdi.

İqtisadiyyatı bütövlükdə dərin və uzunmüddətli böhran mərhələsinə qədəm qoymuş respublikada yaranmış bu ağır vəziyyətdən çıxış yolu tapılmalı, onun iqtisadi inkişafını

təmin etmək üçün prinsiplərdən yeni konseptual səviyyədə yanaşma yolları işlənib hazırlanmalı, iqtisadiyyatda köklü struktur dəyişiklikləri aparılmalı, təsərrüfatçılıqda və iqtisadi həvəsləndirmədə yeni üsullar tətbiq olunmalı idi. Heydər Əliyev əmin idi ki, millətin siyasi müstəqilliyinin özülünü onun iqtisadi cəhətdən azadlığı şərtləndirir.

O illərdə milli ideyanın qıtlığı üzündən baş alıb gedən, həm iqtisadi, həm mədəni tənəzzülə aparan mənfi hallar Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə aradan qaldırıldı. Onun yorulmaz fəaliyyətinin nəticəsidir ki, 1970-1985-ci illər baş verən dəyişikliklərin miqyası, ictimai və iqtisadi sahədəki dərin islahatların səviyyəsi və xalqın maddi rifah halının keyfiyyətcə yeni mərhələyə keçməsi Azərbaycanın quruculuq salnaməsində, sözün həqiqi mənasında, ən parlaq səhifələr təşkil etmişdir.

İndiki dövrdə Azərbaycanın dövlət suverenliyi və iqtisadi müstəqilliyi, onun xarici iqtisadi əlaqələrinin sistemli olaraq genişlənməsi və dünya iqtisadiyyatına daha dərin bir şəkildə inteqrasiyası prosesi hələ 1970-1980-ci illərdə Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulmuş potensiala əsaslanır.

Heydər Əliyevin dövlətçilik strateji proqramında azərbaycançılıq məfkurəsi ilə bağlı diqqəti bir də məhz belə bir cəhət çəkir ki, burada mənəvi, bədii, estetik intibah iqtisadiyyatda, sənaye, tikinti və təsərrüfatdakı böyük nailiyyətlərlə, güzərandakı elliklə yaxşılaşma və kütləvi ruh yüksəkliyi ilə birləşərək vahid axarda gerçəkləşmişdir.

70-ci illərdən başlayaraq iqtisadi potensialın yaratdığı bu yüksəliş Azərbaycanı özünün iqtisadi inkişafının növbəti mərhələsi kimi tarixən zəruri azadlıq mübarizəsinə də daxilən hazırlamışdır. 80-ci illərin sonu - 90-cı illərin əvvəllərində, müstəqillik hərəkatının geniş vüsət alması Heydər Əliyev dövründəki həmin iqtisadi yüksəliş və ona paralel olaraq tarixi fürsətdən dərhal bəhrələnməyə hazır milli mübarizlik ruhunun təşəkkül tapması sayəsində mümkün olmuşdur.

Totalitar sistemin elm və mədəniyyət xadimlərinə, ziyalılara qarşı ağır təzyiqləri, təqib və təhdidləri Sovetlər İttifaqının bir çox başqa respublikalarında özünü aşkar hiss etdirdiyi halda, qorxmaz, cəsur, möhkəm iradə sahibi olması sayəsində Heydər Əliyev Azərbaycanda yaratdığı sərbəst düşünmək və düşündüyünü tam ifadə edə bilmək, alt qatda isə milli-mənəvi ideala, Azərbaycanın dövlətçilik tarixində suverenliyi, müstəqilliyi təmin edən dəyərlərə aparıcı yolları tapmaq imkanı verən bir şərait yaratmışdı.

Məhz həmin illər ərzində Bakıda ən böyük abadlıq işləri görülmüş, müasir Azərbaycan memarlığının əsərləri sayılan və respublikanın siyasi və mədəni həyatında böyük əhəmiyyəti olan bir sıra memarlıq ansamblı, inzibati mərkəz, saray, institut, nəşriyyat, tədris korpusu, kompleks və özünün görkəmi ilə şəhərə rəvnəq verən neçə-neçə digər bina tikilib istifadəyə verilmişdir. Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü sayəsində çox sayda memarlıq abi-

dəsinin bərpası mümkün olmuşdur. O, Azərbaycan xalqının tarixi keçmişində, mənəvi mədəniyyəti tarixində iz qoymuş böyük şəxsiyyətlərin abidəyə çevrilməsinin xalqın milli varlığına son dərəcə müsbət təsir edəcəyini çox gözəl bilirdi. Heydər Əliyevin mədəniyyətimizə, tariximizə dərin ehtiram nümayiş etdirərək göstərdiyi qayğı sayəsində Bakının ən görkəmli yerlərində xalqımızın milli varlığının daşıyıcısı olan böyük insanların əzəmətli heykəlləri ucaldılmış, böyük tarixi şəxsiyyətlərin hər biri üçün bir mədəniyyət mərkəzinə çevrilən ev muzeyləri yaradılmışdır.

Heydər Əliyevin Azərbaycanın gələcəyini düşünərək uzaqgörənliklə atdığı addımlardan biri də azərbaycanlılardan ibarət gənclərimizi gələcəyin müstəqil ölkəsi üçün gərəklili ixtisaslara yiyələnməkdən ötrü keçmiş Sovetlər İttifaqının nüfuzlu ali məktəblərinə göndərmək təcrübəsi kimi dəyərlə təhsil ənənəsinin əsasını qoyması idi. Bu yolla Azərbaycanımızın elmi və kadr potensialı yüksəlmiş kimi, xalqın milli-mənəvi, əxlaqi dəyərlərinin təbliği də həyata keçirilirdi.

Heydər Əliyevin başçılığı ilə 1969-82-ci illərdə Azərbaycandakı intibahı şərtləndirən amillərdən biri respublikada təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsi, gəncliyin ana dilində təhsilinə üstünlük verilməsi olmuşdur. Milli hərbi kadrların hazırlanması da xalqın müstəqil gələcəyini görəndə Heydər Əliyev üçün xüsusilə böyük əhəmiyyətli məsələ idi.

Heydər Əliyevin gələcəyin müstəqil Azərbaycanını nəzərdə tutaraq, milli məfkurənin yüksəlişi və xalqın milli

dövlətçilik arzularının daha da güclənməsi üçün dövlət quruculuğu sahəsində gördüyü mühüm işlərdən biri SSRİ-nin xarici siyasəti çərçivəsində də olsa, Azərbaycanın xarici aləmlə elmi-texniki, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin genişləndirilməsi üçün göstərdiyi maksimum səylərdir. Bu məqsədlə Bakıda ittifaq və beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlər təşkil olunduğu kimi, SSRİ respublikaları və sosialist düşərgəsi ölkələrində, eləcə də digər xarici ölkələrdə Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti günləri keçirilirdi ki, bütün bunlar son nəticədə Azərbaycanın xarici ölkələrlə və orada yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələrinin qurulması üçün zəmin yaradır, azərbaycanlıların özünəməxsus tarixi, mədəni ənənələri olan xalq olaraq tanınması, Bakının isə həmin dövrdə dünya miqyasında tanınan bir elm və mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsini təmin edirdi.

Bu, həmin dövr idi ki, hətta Moskvada, Sankt-Peterburqda çıxan jurnallarda işıq üzü görə bilməyən yazılar fəal vətəndaşlıq nümunəsi olan əsərlər kimi dövrün Bakı mətbuatında dərc oluna bilir, şəxsən Heydər Əliyev səviyyəsində hər cür hücumdan və qəsdlərdən qorunurdu. Həmin illərdə mədəniyyət və incəsənət nümayəndələrinin tarixi keçmişimiz, eləcə də bu günümüzlə bağlı qadağa qoyulmadan milli ruhlu əsərlər yarada bilmələri üçün münbit şəraitin təmin olunması gənc qələm sahiblərinə xüsusi qayğı və diqqətlə yanaşılması ilə əlaqəlidir.

Hakimiyyətə gəldiyi ilk günlərdən Heydər Əliyevin gə-

ləcəyə hesablanaraq milli dövlət quruculuğunun əsasını təşkil edən strateji proqramında Azərbaycan dili ayrıca diqqət mərkəzində idi. Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyi dövründə Azərbaycan dilinə həqiqi dövlət dili statusu qazandırmağa yönəlmiş fəaliyyətinin bəhrəsidir ki, 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu təsbit olundu. Dövr baxımından sözün əsl mənasında, qəhrəmanlığa bərabər belə bir addım məhz gələcəyin müstəqil, yeni Azərbaycanı naminə atılmışdı. Azərbaycan dilinin idarəçilikdə geniş tətbiqi, demək olar ki, bütün böyük klassiklərimizin ittifaq miqyasında yubileylərinin keçirilməsi, Azərbaycan mədəniyyətinin ümumittifaq miqyasda ön mövqelərə çıxması, elmi, ədəbi, mədəni abidələrin planlı tədqiqi və nəşri - bütün bunlar Heydər Əliyevin gələcək milli dövlətçiliyimizin ideya təməlinə dayanan siyasətinin əməli nəticələridir.

Heydər Əliyevin 1993-cü ildə Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışı ilə ölkənin ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi, elmi-mədəni həyatında, beynəlxalq əlaqələrdə elmi əsaslarla, beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun müstəqil dövlət quruculuğu prosesi başlanmışdır. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi təxirəsalınmaz tədbirlərin nəticəsi kimi, bir tərəfdən Milli Ordunun formalaşdırılması, Azərbaycanın milli mənafeələrini qorumağa qadir nizami silahlı qüvvələrin yaradılması ilə bağlı mühüm addımlar atılmış, digər tərəfdən atəşkəsə nail olmaq üçün bütün siyasi və diplo-

matik vasitələr işə salınmış, bunun da nəticəsində 1994-cü ilin mayında ölkəmiz üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən atəşkəsə nail olunmuşdur.

Azərbaycanın daxilində yaranmış nisbi sabitlikdən və beynəlxalq aləmdə ölkəmizə artan inam və maraqdan istifadə edərək, 1994-cü ilin sentyabrında "Əsrin müqaviləsi" adlandırılan ilk neft müqaviləsinin imzalanması və onun gerçəkləşdirilməsi Heydər Əliyev tərəfindən işlənilib hazırlanmış və müstəqil Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyasını təşkil edən neft strategiyasının həyata keçirilməsinin parlaq təzahürüdür.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında aparılmış son dərəcə gərgin fəaliyyət nəticəsində Azərbaycan xalqının taleyi ilə pərdəarxası oyunlara, siyasi anarxiya və eksperimentlərə son qoyulmuş, ölkədə cinayətkarlığın qarşısı tam alınmış, bütün qanunsuz silahlı dəstələr ləğv olunmuşdu ki, bunlar da bütövlükdə Azərbaycanda dövlət quruculuğu prosesinin uğurla aparılması üçün şərait yaratmışdı. Azərbaycan dövlətçiliyinin mövcudluğuna böyük təhlükə olan 1994-cü il oktyabr və 1995-ci il mart dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısı Heydər Əliyev sayəsində alınmış, dövlət müstəqilliyi qorunub saxlanmışdır. Məhz buna görə də ölkəmizdə müstəqil dövlət təsisatlarının yaranması və dövlət quruculuq prosesi böyük vüsət almışdı ki, bunun da əsasını müstəqil Azərbaycanın qəbul etdiyi ilk Konstitusiyası təşkil edirdi. Ondan sonrakı dövr-

də Azərbaycanda dövlətçiliyin möhkəmlənməsi və demokratik prinsiplərin bərqərar olması, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesinin uğurla, sürətlə həyata keçirilməsi şəxsən Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışı ilə başlıca qayəsini müstəqillik, ədalətçilik, demokratiya, milli tərəqqi, dünyəvilik kimi ümumbəşəri dəyərlər təşkil edən yeni bir ideologiyanın əsası qoyulmuşdur. Heydər Əliyevin apardığı daxili siyasət Azərbaycanın hər bir vətəndaşına azad, sərbəst yaşamaq hüquqlarını təmin etmək və öz rifahını yaxşılaşdırmaq imkanları yaratmaqdan ibarət olmuşdur. Heydər Əliyevin fəaliyyətində iqtisadi islahatlar, bazar iqtisadiyyatının bərqərar olması, iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, özəlləşdirmə proqramının, aq-rar islahatların həyata keçirilməsi ardıcıl prioritet sahələr olmuşdur.

Heydər Əliyev demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində davamlı siyasət yeridərək, ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının başlıca prinsiplərinin bərqərar olması üçün əsaslı zəmin yaratmışdır.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan dövlətinin xarici siyasəti, dünyanın aparıcı dövlətləri və beynəlxalq təşkilatları ilə əlaqələri milli maraqlara və uzaqgörən siyasi perspektivlərə əsaslanan xətlə inkişaf etməyə başlamışdır.

Heydər Əliyevin xarici siyasət məsələlərinə müstəsna əhəmiyyət verməsi, beynəlxalq miqyasda etiraf olunan uğurlu və cəsarətli addımlar atması, milli məqsədlər naminə ən nüfuzlu tribunalardan bacarıq və məharətlə istifadə etməsi Azərbaycan dövlətçiliyinin bu günü və gələcəyi baxımından son dərəcə əhəmiyyətli olmuşdur.

Heydər Əliyevin fəal diplomatiyası nəticəsində Azərbaycan dünyanın demokratik dövlətlərinin və aparıcı ictimai təşkilatlarının ölkəmizə, onun zorla cəlb olunduğu silahlı münaqişəyə münasibətinin əsaslı surətdə dəyişməsinə nail ola bilmişdir. Heydər Əliyevin xarici siyasətinin əsasını sülh, beynəlxalq hüquq normalarına, sərhədlərin bütövlüyünə və toxunulmazlığına, dövlətlərin ərazi bütövlüyünə hörmət və qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlıq prinsipləri təşkil etmişdir. Onun dünya təcrübəsinin bütün nailiyyətlərini, sivil beynəlxalq normaları özündə tam əks etdirən sülhsevər xarici siyasətinin əsasında isə, ilk növbədə, milli müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi, dövlətlərin hüquqlarına hörmətlə yanaşılması, bütün mübahisəli məsələlərin sülh və danışıqlar yolu ilə həll edilməsi, qarşılıqlı surətdə faydalı iqtisadi, elm və mədəni əməkdaşlıq yaradılması, dövlətlərarası əlaqələrə mane olan hər cür məhdudiyətlərin aradan qaldırılması prinsipləri dayanırdı.

Heydər Əliyev 1992-ci ildən başlayaraq türkdilli dövlətlər arasında iqtisadi, siyasi, ədəbi-mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi sahəsində də

gərgin fəaliyyət göstərmişdir. O, bütün türk dünyasının ən nüfuzlu şəxsiyyəti kimi şöhrət qazanmışdır.

Heydər Əliyev Azərbaycanın təbii sərvətlərindən, əlverişli coğrafi-strateji mövqeyinin üstünlüklərindən ölkənin milli mənafeələrinə uyğun şəkildə istifadə edilməsinə yönəldilmiş irimiqyaslı beynəlxalq iqtisadi sazişlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi sahəsində son dərəcə gərgin və səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Onun böyük siyasi iradəsi və müdrik uzaqgörənliyi sayəsində əhəmiyyətli beynəlxalq müqavilələrə imza atılmış və onların həyata keçirilməsinə başlanmışdır. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə böyük siyasi məna kəsb edən bir sıra dünyamiqyaslı iqtisadi proqramların həyata keçirilməsində Azərbaycan aparıcı rol oynamışdır. Böyük bir coğrafi məkanda region qüvvələrinin birləşməsində də Heydər Əliyevin danılmaz xidmətləri olmuşdur.

Tariximizin amansız və sərt sınaqları dövründə dünyanın ayrı-ayrı ölkələrinə səpələnərək yaşamaq məcburiyyətində qalmış azərbaycanlıların birlik və həmrəyliyinə əldə edilməsi işində Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri vardır. O, dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanması və onların bir Vətən - müstəqil Azərbaycan ətrafında sıx birləşməsi üçün daim və əzmlə səy göstərmiş, bu istiqamətdə son dərəcə qiymətli qərarlar qəbul etmişdir.

Heydər Əliyevin siyasi, iqtisadi, ictimai və mədəni həyatın bütün sahələrində həyata keçirdiyi planlar artıq

Azərbaycanın gerçəkliyinə çevrilmişdir. Onun fəaliyyəti də, şəxsiyyəti də Azərbaycan tarixinin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edir. Hər bir azərbaycanlının taleyində Heydər Əliyev dühasının bir zərrəsi vardır.

Heydər Əliyev bizim dahi liderimizdir. Bu insanın özü hər bir azərbaycanlı üçün qürur və iftixar mənbəyidir. Heydər Əliyev, eyni zamanda taleyin xalqımıza bəxş etdiyi böyük tarixi şəxsiyyətdir. O, Azərbaycanın tarixi inkişaf prosesinə təkan vermişdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu kimi milli dövlətçiliyimizin ideya əsasını məhz Heydər Əliyev yaratmışdır.

Bütün mənalı həyatını öz xalqına bəxş etmiş Heydər Əliyevin siyasi və dövlət xadimi kimi zəngin fəaliyyəti Azərbaycan xalqının tarixində dərin iz buraxaraq, əsl dövlət idarəçiliyi məktəbinə çevrilmişdir. Azərbaycan xalqının hələ neçə-neçə nəsli bu böyük məktəbdən, Heydər Əliyevin zəngin siyasi irsindən ölkəmizin inkişafı, xalqımızın rifahı naminə faydalanacaqdır.

Azərbaycan xalqının milli lideri, müdrik rəhbər və dahi şəxsiyyət Heydər Əlirza oğlu Əliyevin əziz və işıqlı xatirəsi Azərbaycan xalqının qəlbində əbədi yaşayacaqdır.

AZƏRBAYCAN MƏTBUATI HEYDƏR ƏLİYEV ZƏKASININ İŞİĞİNDƏ

Azərbaycan mətbuatının müasir durumu haqda dəyərli fikirlərin müəllifi olan bu böyük şəxsiyyət həm də

onun gələcəyi ilə bağlı dəqiq mülahizələr söyləmişdir. Dünyaşöhrətli siyasi xadim, Azərbaycanın ümummilli lideri həmişə ətrafındakıları elmin, incəsənətin müxtəlif sahələri haqqında məlumatlılığı, müxtəlif peşələrin ən incə nüanslarına bələd olması ilə təəccübləndirib. Heydər Əliyev eyni zamanda jurnalistika, mətbuat haqqında da professionallıqla fikir söyləyib. Onun müxtəlif illərdə jurnalistlərlə görüş zamanı etdiyi çıxışlara, bu sahə ilə bağlı verdiyi fərman və sərəncamlara nəzər yetirdikdə görkəmli dövlət xadiminin yaratdığı jurnalist sənətkarlığı təlimi ilə tanış olmaq mümkündür.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra öz inkişafının yeni bir mərhələsinə qədəm qoyan milli mətbuatımızın düz 10 ili bilavasitə Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun rəhbərliyi ilə müstəqil dövlətdə zəngin, mütərəqqi tarixi ənənələrə malik azad, milli mətbuatın formalaşdırılması, dövrün tələblərinə uyğun lazımı inkişaf səviyyəsinin təmin edilməsi dövlət siyasətinin aktual və prinsiplial məsələlərindən birinə çevrildi.

Heydər Əliyev KİV-in maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması, mətbuat işçilərinə əlverişli fəaliyyət mühitinin yaradılması, cəmiyyətdə demokratik dəyərlərin və prinsiplərin dərin kök salması, fikir və söz azadlığının təmin olunması istiqamətində mühüm işlər görüb. Bunlardan ən bariz nümunə onun 6 avqust 1998-ci il tarixli "Azərbaycan

Respublikasında söz, fikir və mətbuat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" fərmanıdır.

Heydər Əliyev bu fərmanı ilə sanki "azad olmayan mətbuatda sənətkarlıqdan danışmağa dəyməz" fikrinin tərəfdarı olduğunu göstərib. Öz jurnalist sənətkarlığı təlimlərində milli mətbuatımızın klassikləri də ilk növbədə, mətbuatda söz azadlığı tərəfdarı kimi çıxış ediblər. Jurnalist sənətkarlığına çox yaxşı bələd olan H.Əliyev də öz çıxışlarında dəfələrlə vurğulayıb ki, mətbuatda söz azadlığının bütün imkanlarını yaradacaq. O, 2001-ci ilin dekabrında ölkənin aparıcı kütləvi informasiya vasitələrinin rəhbərləri ilə görüşündə deyib:

"Bizim ümumi məqsədimiz mətbuata daha çox azadlıq verməkdir. Söz azadlığını daha da geniş təmin etmək və Azərbaycanda demokratiyanı bütün sahələrdə inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bu, mənim siyasətimin bir hissəsidir".

Heydər Əliyev həmişə jurnalist işini şərəfli peşə kimi qiymətləndirib, tarixən Azərbaycan mətbuatının milli məfkurəmizin formalaşmasında əvəzsiz xidmətləri olduğunu bildirib. Onun "Azərbaycanda milli mətbuatın yaranmasının 125 illiyi haqqında" 27 mart 2000-ci il tarixli fərmanında da bir daha bunu göstərmək olar. **"Milli demokratik mətbuatın "Əkinçi" qəzeti tərəfindən bəyan edilmiş başlıca prinsipləri - maarifləşmə, müasirləşmə, məfkurə saflığı, ümummilli məqsədlərin tətbiqi, bəşəri dəyər-**

lərin milli ənənələrlə üzvü vəhdəti, ədəbi dilin danışıq dilinə yaxınlaşdırılması, hadisələrin obyektiv işıqlandırılması Azərbaycanda milli demokratik mətbuatın gələcək inkişafı üçün təməl daşları rolunu oynayacaq".

Heydər Əliyev müasir mətbuatın mütərəqqi ənənələrindən bəhrələnməsi, onların davam etdirilməsi ilə yanaşı, müasir beynəlxalq təcrübə ilə zənginləşdirilməsini də vacib sayıb. Eks-prezident 6 avqust 1998-ci il tarixli qərarında göstərib ki, bu tədbirlərə cavab verən **"mətbuat və televiziya xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması, inkişafı və geniş ictimaiyyət arasında yayılmasının qayğısına qalmışdır"**.

Jurnalist sənətkarlığı haqqında dəyərli fikirlər söyləyən Heydər Əliyev həmişə müasir mətbuatın, jurnalistlərin qarşısında mühüm vəzifələr qoyub. **"Jurnalistlər, özlərini bu işə həsr edən adamlar gərək birinci növbədə istedadları olduğunu dərk etsinlər. İkincisi, bizim jurnalistlərimiz gərək gördüklərini, eşitdiklərini olduğu kimi yazsınlar, ağa ağ, qaraya qara desinlər. Jurnalistikanın əsas vəzifələrindən biri cəmiyyətdə, onun bütün sahələrində olan mənfə halları aşkara çıxarmaq, göstərmək və millətimizi, cəmiyyətimizi bundan xilas etmək olmalıdır"**.

Hələ ötən əsrin əvvəllərində Cəlil Məmmədquluzadə cəsəretliliyi jurnalist sənətkarlığının əsas şərti kimi irəli sürülürdü. Heydər Əliyev də müasir jurnalistləri cəsəretliliyi görmək istəyirdi. Milli mətbuatımızın yaranmasının 125 il-

liyi ərəfəsində jurnalistlərlə görüşü zamanı, Heydər Əliyev mətbuatın cəmiyyətdəki neqativ halları cəsarətlə tənqid etməsi tələbini önə çəkib. Hələ sovet dövründə mətbuatdakı cəsarətli jurnalistlərə himayədarlıq edən, köməklik göstərən, onları cəmiyyətdəki neqativ halları meydana çıxarmağa ruhlandırان prezident jurnalistləri cəsarətli olmağa çağıraraq məsləhət görürdü ki, bütün mənfi halları, qüsurları meydana çıxarın, yazın, amma ədalətli olun. Əlbəttə ki, jurnalist etikasını yaddan çıxarmamağı da tövsiyə etdi. Əfsuslar olsun ki, bütün nailiyyətlər ilə yanaşı, müasir milli mətbuatın vəziyyətini bəzi hallarda nikbin qiymətləndirmək mümkün deyil. Ölkədə yaradılmış demokratik şəraitdən, fikir və söz azadlığından sui-istifadə etmək hallarına, qeyri-obyektiv, qərəzli, ictimai rəyi manipulyativ yolla dəyişdirmək cəhdlərinə, qəsdən təhrif olunmuş informasiyaların yayılmasına rast gəlmək mümkündür.

Bu cür halları Heydər Əliyev mətbuatın keçid dövrünü yaşaması ilə əlaqələndirib, jurnalist sənətkarlığının böhtandan uzaq olmasının gərəkliliyini vurğulayıb.

Heydər Əliyev çıxışlarında sensasiya yaratmaq uğrunda bir-biri ilə yarışa girən qəzetlərin bazar iqtisadiyyatının rəqabət meydanında saf-çürük olunacağına inandığını söyləyib. "Düşünürəm ki, qəzetlər tədricən daha da mükəmməlləşəcək, sanballı olacaqdır, çünki hər bir qəzet bu rəqabətə dözməyəcəkdir, amma güclü qəzetlər yaranacaqdır".

Jurnalist sənətkarlığı jurnalistin fərdi yaradıcılığı ilə bilavasitə bağlı olan sahədir. Hər bir jurnalistin öz yaradıcılıq imkanlarını genişləndirməsi, klassik və müasir ənənlərə yiyələnməsi jurnalistikanın əsas amillərindən hesab olunur. Heydər Əliyev də öz çıxışında dəfələrlə bu məsələyə toxunub. **"Peşəkarlığı artırın. İndi bizdə jurnalistlər çoxdur. Yəni kəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən bizdə çatışmazlıq var. Çalışın ki, indi bu keyfiyyətə daha çox fikir verəsiniz"**.

Heydər Əliyev KİV rəhbərləri ilə görüşündə mətbuatın səviyyəsinin aşağı düşməsindən, elektron kütləvi informasiya vasitələri ilə rəqabətə davam gətirə bilməməsindən narahatlığını dilə gətirib: **"İndi qəzetlər hansısa tədbirlər görməlidirlər ki, öz səviyyəsini o qədər yüksəlsinlər ki, onlar vətəndaşlar tərəfindən alınsınlar"**.

Heydər Əliyevin jurnalist sənətkarlığına dair dəyərli fikirləri həm də mətbuatın dil və üslub məsələlərindən də yan keçməyib. O, KİV-in dilimizin işlənməsində, qorunmasında və inkişafında əhəmiyyətli rol oynadığını dəfələrlə söyləyib. Dövlət başçısı milli mətbuatımızın klassiklərinin bu yolda gördükləri işləri yüksək qiymətləndirib: **"Cəlil Məmmədquluzadənin dəyərli cəhətlərindən biri də Azərbaycan xalqının dilinin inkişafı üçün göstərdiyi xidmətlərdir"**.

Sözün qiymətini ucuz tutan jurnalistlərə son dərəcə barışmaz mövqedə duran Heydər Əliyev "Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında" qanun və "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanında dilin zənginliyindən, istifadə imkanlarından sənətkarlıqla istifadə olunması zərurətini ortaya qoyub. Heydər Əliyev mətbuatda sənətkarlığın səviyyəsini artıraraq, professionallıq, hərtərəfli jurnalist kadrlar yetişdirmək istiqamətində uğur qazanmaq üçün Jurnalistika İnstitutunun yaradılması və jurnalistika fakültəsinə qəbul zamanı qabiliyyət imtahanlarının tətbiq olunması kimi tədbirlərin həyata keçirilməsinin vacib olduğunu bildirib.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin jurnalist sənətkarlığı barədə dediyi fikirlər bu peşəyə verilən ən böyük qiymətdir. **"Demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətdə, qanunlarla yaşayan dövlətdə jurnalistika çox vacib peşədir, mətbuat çox vacib sahədir. Jurnalistika qeyri-adi, böyük zəhmət, xüsusi qabiliyyət tələb edən sahədir"**.

Üfüqlərdə qeyri-adi, sirli bir sakitlik hökmran idi. Məsum çöhrəsinə narın qızartı çökmüşdü. Göynəyi daha dəli, divanə idi. Və xəfif hıçqırtı içində nə isə... çox qərribə bir şərq pıçıldayırdı. Çox qərribə...

...Mənim üçün yalnız yaz yağışlarında ağla... Azərbaycan! Çünki Mən... yasəmən qoxusunda doğuldum... yalnız Sənin üçün. Sənin üçün!!!

Bu ilahi sevgimlə Yerin bütün sədlərini aşdım və dünyaya xəritəsində Sənin həqiqi varlığının qüdrətini təsdiq edən möhtəşəm bir heykəl ucaldım. Qoy, Yer üzünün bütün insanları, Mənim qüdrətli Azərbaycan sevgimə daima səcdə etsinlər. Qoyma, tarix unutsun Məni! Mənim ideyalarımı, prinsiplərimi, yarım qalmış böyük arzularımı nəsillər davam etdirdinlər.

BAHAR SONAM
QÜTB GECELERİ
(Sənədli roman)

Nəşriyyat redaktoru

Elnarə Əsgərova

Rauf Cəfərov

Rəssam

Nazim Rzaquliyev

Kompyuter işləri

Fərid Rəhimov

Çapa imzalanmışdır 27.08.2007. Kağız formatı 84x108 1/32.

Fiz.çap vərəqi 8,125. Şərti çap vərəqi 13,65. Tirajı 1000.

Sifariş 2949. Müqavilə qiyməti ilə.

“Azərbaycan” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

Az1073 Bakı, Mətbuat prospekti, 529-cu məhəllə.

Tel.: (99412) 4380010. Faks: (99412) 4380014.

E-mail: azerbneshr@azerin.com